F. Molnár Mónika

Olasz hadi írók és generálisok Bécs és Isztambul között

L. F. Marsigli és kortársai

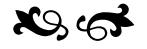
·reciti·

F. Molnár Mónika

Olasz hadi írók és generálisok Bécs és Isztambul között
L. F. Marsigli és kortársai

F. Molnár Mónika

Olasz hadi írók és generálisok Bécs és Isztambul között

L. F. Marsigli és kortársai

reciti

Budapest
2016

A kötet megjelenését támogatta:

Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH, PD 105020

Olvasószerkesztő: Szilágyi Emőke Rita

Az első borítón I. Lipót és IV. Mehmed arcképei, a hátsón Buda 1684-es ostromának török rajzából vett részlet látható.

(cc) BY-NC-SA

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (http://creativecommons.org/licenses/by–nc–sa/2.5/hu/) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
Köteteink a r e c i t i honlapjáról letölthetők. Éljen jogaival!

ISBN 978-615-5478-26-0

Kiadja a r e c i t i,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja ▸ http://www.reciti.hu
Borítóterv: Szilágyi N. Zsuzsa
Tördelte: Hegedüs Béla
XeLaTeX, Linux Libertine, Linux Biolinum

Tartalom

Köszönetnyilvánítás 7

1. Olasz hadi írók, tábornokok, diplomaták a bécsi udvar szolgálatában 9
1.1. I. Lipót és udvara 9
1.2. Olasz hadvezérek a Habsburg–török háborúkban 15

2. Raimondo Montecuccoli 19
2.1. Montecuccoli írói munkássága 23
2.2. *Aforismi dell' arte bellica:* a török elleni harc elmélete 26
2.3. Montecuccoli Erdélyben és Magyarországon: 1661–1664 29

3. Antonio Caraffa 43
3.1. Antonio Caraffa tevékenysége Magyarországon 45
3.2. Antonio Caraffa levelezése: 1686–1688 58
3.3. Antonio Caraffa szereplése Erdélyben 61

4. Egy itáliai értelmiségi a törökök és a Habsburgok között: Luigi Ferdinando Marsigli 69
4.1. Luigi Ferdinando Marsigli első konstantinápolyi útja 73
4.2. Török fogsága története 82
4.3. Az Oszmán Birodalom és a szövetséges hatalmak „titkos béketárgyalásai": 1687–1690. Marsigli második konstantinápolyi útja 85
4.4. Béketárgyalás Karlócán, 1698–1699 91
4.5. A Habsburg- és az Oszmán Birodalom közti határ meghúzása . . 96

5. Marsigli török vonatkozású írásai és keleti gyűjteménye 117
5.1. A Marsigli gyűjtemény 117
5.2. Luigi Ferdinando Marsigli könyvgyűjteménye 121

6. Marsigli oszmánokról szóló fő műve, a *Stato militare dell'Impero Ottomano...* 143
6.1. A *Stato militare...* forrásai 147

7. Utószó 165

8. Mellékletek 169
8.1. Raimondo Montecuccoli levelei Mattia de' Medicinek 169
8.2. Giovanni Poggi Collesi levele Mattia de' Medicinek. Bécs, 1664. szeptember 29. 174
8.3. Zrínyi Péter levele Mattia de' Medicinek Zrínyi Miklós haláláról. Csáktornya, 1664. december 3. 175
8.4. Caraffa olasz nyelvű levele Alessandro Maurocordatóhoz. Belgrád, 1686. október 30. 176
8.5. Caraffa olasz nyelvű jelentése a császárnak. 1686. október 30. 177
8.6. Alessandro Maurocordato olasz nyelvű levele Caraffához. Belgrád, 1686. november 20. 179
8.7. Alessandro Maurocordato olasz nyelvű levele Caraffához. Belgrád, 1687. február 15/25. 180
8.8. Caraffa válaszlevele Alessandro Maurocordatónak. É. n. 181
8.9. A váradi pasa magyar nyelvű levele Caraffának. 1688. febr. 14. 182
8.10. A váradi pasa magyar nyelvű levele Caraffának. Várad, 1688. március 4. 183
8.11. Olasz nyelvű jelentés Thökölyről és az ellene végrehajtott akciókról. É. n. [1688?] 184
8.12. Marsigli 1689–1691-es útjához kapcsolódó dokumentumok . . . 189
8.13. Luigi Ferdinando Marsigli: *Bevanda asiatica,* Vienna, 1685. (fordítás, részlet) 193
8.14. A császári biztos Ibrahim efendinek 1700. november 1-én, a bisztrai táborból küldött válaszlevele 200
8.15. Marsiglinek az Ibrahim efendi levelére a lippai táborból 1700. szeptember 9-én Temesvárra küldött válasza 203
8.16. A karlócai béke előkészítése és a határkijelölés során készült Marsigli-Müller-féle térképek jegyzéke 204
8.17. BUB FM 16. Acta Pacis Carlowiensis 208

Felhasznált irodalom 209

Névmutató 237

Köszönetnyilvánítás

Könyvem a 2012–2016 közötti OTKA posztdoktori pályázatom[1] kutatásai nyomán született meg. Italianista és oszmanista történészként figyelmem korán a hódoltság kori történelmünk olasz forrásai felé fordult. Az ezen az úton való elindításért ezúton is szeretnék köszönetet mondani a Pécsi Tudományegyetemen (akkor még Janus Pannonius Tudományegyetem) tanáromnak, Ágoston Gábornak, akinek biztatására még egyetemista koromban kezdtem el a témával foglalkozni, és buzdítása nyomán végeztem el az ELTÉ-n a török szakot, aminek segítségével látóköröm és kompetenciám a tárgyban tovább szélesedett.

Jelen kötet a megszületését a téma iránt azóta is tartó lelkesedésemnek köszönheti, melyhez nagy mértékben hozzájárultak a kutatásaimat segítő körülmények is. Számos olaszországi tanulmányút mellett fontos állomásokat jelentettek a hazai lehetőségek. Már 1997–1998-ban a Szita László által vezetett Dél-Dunántúli Történeti Társaság munkacsoportjának tagjaként kaphattam betekintést a felszabadító háború forrásaiba. 2005–2006-ban a Habsburg Történeti Intézet ösztöndíjasaként folytathattam a munkát, tagja voltam a Bene Sándor és Nagy Levente által vezetett Marsigli-kutatócsoportnak, mely munka hozományaként 2007-ben a Históriaantik Könyvesház Kiadónál sikerült megjelentetni Luigi Ferdinando Marsigli törökökről írott fő művének, *Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről és hanyatlásáról* című könyvének előszóval, jegyzetekkel ellátott fordítását. Miután az ELTÉ-n oszmán-török történelem szakirányon Dávid Géza vezetésével doktoráltam, a 2010–2013-as időszakra elnyert MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj segítségével folytattam tovább a munkát.

Tudományos téren köszönet illeti azon turkológusokat, akik munkámat támogatták: Fodor Pált, Dávid Gézát, Hazai Györgyöt, Ivanics Máriát és Sudár Balázst, valamint a Velencei Tudományegyetem professzorát, Maria Pia Pedanit és a Bécsi Tudományegyetem professzorát, Claudia Römert, valamint történész

[1] OTKA PD 105020. Hálás köszönetem Füriné Szekeres Nórának és Recskó Richárd pályázati referenseimnek az MTA BTK-n, akik mindvégig készségesen segítségemre voltak a felmerülő problémák megoldásában.

kollégáimat: Oborni Terézt és Pálffy Gézát. A Marsigli-kutatók széles köréből elsősorban a Bolognai Tudományegyetem professzorainak: Maurizio Pistosónak és Raffaella Gherardinak, valamint a Bolognai Egyetemi Könyvtár munkatársának, Franco Pastinak és végül, de semmiképpen sem utolsósorban Nagy Leventének, Bene Sándornak és Deák Antal Andrásnak tartozom köszönettel. Ugyanígy köszönet illeti a bécsi, isztambuli, modenai (ahol Domokos György italianista segített tanácsaival), firenzei és elsősorban a bolognai könyvtárak, levéltárak alkalmazottait, akik szakértő munkájukkal elősegítették a kutatásaimat és ezáltal ennek a könyvnek a megszületését. Köszönettel tartozom továbbá munkatársaimnak a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának Irodalomtudományi Intézetében, Kalavszky Zsófiának, de mindenek előtt Szilágyi Emőke Ritának és Hegedüs Bélának, akik nemcsak hogy biztatásukkal erőt adtak, de a reciti kiadó (MTA BTK) hathatós segítségével minden problémát segítőkészen, gyorsan és hatékonyan megoldottak a könyv megjelentetése érdekében. Rajtuk kívül elsősorban férjemnek, Falvay Dávidnak szeretném hálámat ezúton is kifejezni, aki mindvégig mellettem állt és tanácsaival, biztatásával segített, gyermekeimnek Júliának, Dénesnek és Palkónak, akik türelmükkel erőt adtak a befejezéshez, továbbá édesanyámnak, aki még a bibliográfiai munkálatokban is besegített.

Budapest–Szigetmonostor, 2016 júliusa

Első fejezet

Olasz hadi írók, tábornokok, diplomaták a bécsi udvar szolgálatában

1.1. I. Lipót és udvara

A Habsburg Birodalom fővárosában, Bécsben, I. Lipót magyar és cseh király, német-római császár uralkodása alatt (1658–1705) az olasz szinte hivatalos nyelvnek számított.[1] Maga a császár is tökéletesen beszélt olaszul és fennhangon hangoztatta, hogy mindig boldog, ha az olasz nyelvet használhatja, mert az folyamatosan arra emlékezteti, hogy ő a Szent Római Birodalom vezetője.[2] A Habsburg Birodalom ausztriai ágának birodalomépítő ideológiája – mivel III. Frigyes 1452-ben megszerezte a császári trónt és azt a dinasztia egészen 1806. augusztus 6-ig, míg II. Ferenc le nem mondott a császári címről, megtartotta – magát a korabeli nevén Szent Római Birodalomnak *(Imperium Romanorum Sacrum)* nevezett Német-Római Birodalom jogos utódjának tartotta.[3] Ebbe az ideológiába pedig, az osztrák és német arisztokrácia minden ellenérzése ellenére, beletartozott az olasz arisztokráciának a „birodalmi nemesség" körébe való beemelése is.

Az olaszok I. Lipót multietnikus birodalmának tevékeny részesei, építői, támogatói voltak.[4] Az itáliai származású emberek, szaktudásuknak, nyitottságuknak köszönhetően, s mivel sokan hazájukban nem találták meg a számításukat, jelentős helyet foglaltak el a korabeli Európa életében, különösen a Habsburg Birodalomban. Ennek megfelelően a császár bécsi udvarában[5] sok olasz származású ember élt: papok, szerzetesek, egyházi emberek, történetírók és zenészek.[6]

[1] Thiriet, 2004. [2] De Bin, 1910. [3] Gonda–Niederhauser, 1978². [4] Thiriet, 1989.
[5] Bérenger, 2001; Hamann, szerk., 1988; Lorenzi, 1986; Evans, 1989; Winkelbauer, 2003.
[6] Wandruschka, 1963.

Maga a császár többek közt azzal is kifejezte irántuk érzett bizalmát, hogy hivatalos udvari történetírói közt találjuk a vicenzai Galeozzo Gualdo Prioratót (1606–1678)[7] és a mantovai születésű Giovanni Battista Comazzit (1654–1711)[8] is, aki Priorato munkájának a folytatója volt. Szintén foglalkozott történetírással a perugiai származású zenész Giovanni Andrea Angelini-Bontempi is, aki a magyarországi „lázadások"-ról számolt be a nyugat-európai nagyközönségnek, természetesen kortársaihoz hasonlóan szigorúan a Habsburg-párti birodalmi érdekek szem előtt tartásával.[9] Emellett – mint majd a későbbiekben is látni fogjuk – mivel az Itáliából érkező személyiségek mind katonai, mind szociális-kulturális téren kiemelkedően tehetségesnek mutatkoztak, érdemeik elismeréseképpen a császár gyakran különleges diplomáciai küldetések végrehajtását is rájuk bízta: számos itáliai származású ágenst küldtek a bécsi udvar nevében nem csupán Nyugatra, hanem Keletre, többek közt az Oszmán Birodalomba[10] is, mivel abban az időben a Habsburg Birodalomban (csakúgy, mint a szomszédos Oszmán Birodalomban[11]) még nem létezett egy diplomáciai feladatokra kiképzett, kompetens diplomáciai testület.[12] A korai időszakból megemlíthetjük például Giorgio Basta (1550–1607)[13] nevét, vagy mint látni fogjuk, Raimondo Montecuccolit (1609–1680), vagy a híres-hírhedt Antonio Caraffát[14] (1646–1693) is.[15] De Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730)[16] élete és karrierje is bővelkedett a katonai elemek mellett fontos és gyakran igen kényes diplomáciai feladatok végrehajtásában is.

I. Lipót császár hosszú uralkodása alatt egyrészt a kor nagy európai riválisaival, unokatestvérével, XIV. Lajos francia királlyal versengtek egymással,[17] másrészt ugyanő küzdelmet folytatott a keresztény világba mind jobban benyomult oszmánok ellen. A franciák és a törökök ellen vívott kétfrontos háború sikeres befejezéséhez szükség volt jól képzett tisztekre és elkötelezett katonákra, ezért az olasz hadvezérek, más foglalkozásokat űző honfitársaikhoz hasonlóan, fontos részét képezték I. Lipót császár bécsi udvarának és nagy mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a töröktől visszafoglalt dunai-balkáni területek konszolidációjával a Habsburg Monarchia igazi európai nagyhatalommá vált.[18]

A magyarországi végvárrendszer korszerűsítéséhez már a 16. század óta folyamatosan érkeztek az olasz hadmérnökök[19]: a 16. századi magyarországi listákon közel 60 olasz várfundáló mester neve szerepel, akik hosszabb-rövidebb ideig tartózkodtak a Magyar Királyság területén (a teljesség igénye nélkül érdemes megemlíteni például Pietro Ferabosco, Giulio és Ottavio Baldigara[20], Felice da Pisa, Giovanni Maria da Speziacasa, vagy Carlo Teti nevét).[21] A török elle-

[7] Priorato, 1670. [8] Comazzi, 1691. [9] Angelini Bontempi, 1772. [10] Fodor, 1998.
[11] Kerekes, 2008. [12] Ágoston, 2005; Ágoston, 1997. [13] Veress, 1909.
[14] Névváltozatai közül ismert és elterjedt volt a Caraffa mellett a Carafa írásmód is.
[15] Vico, 1997. [16] Stoye, 1994; Stoye, 2015. [17] Duindam, 2003.
[18] Bérenger, 2004. [19] Maggiorotti, 1932. [20] Domokos, 2000. [21] Jászay, 2000, 267–269.

ni harchoz pedig önkéntesek, illetve császári zsoldoskatonák, köztük sok magas rangú tiszt, például a hírhedt Giovanni Battista Castaldo, továbbá hadmérnökök is jöttek Magyarországra,[22] akik a korszak leginnovatívabb szakembereinek számítottak, mivel mindig meg tudták találni a legolcsóbb, legkönnyebb és a leghatásosabb megoldásokat az egyes haditechnikai kérdésekben. Ezen kívül, technikai felkészültségüknek köszönhetően, az olaszok voltak ennek az időszaknak a legkiválóbb tüzérei is, a tűzfegyverek legmodernebb használati lehetőségeinek szakértői.

Az olasz jelenlét a harmincéves háború időszakában (1618–1648) és az azt megelőző időszakban kezdett el politikailag is jelentőssé válni, elsősorban olyan jól ismert hadvezéreknek köszönhetően, mint Basta, Aldobrandini, Bentivoglio, Strozzi, Gonzaga, vagy éppen Spinola.[23] Ebben a korszakban kezdtek a legfontosabb olasz családok, személyiségek – mint a Galassók, Piccolominik és mások – körül barátokból, a szélesebb családból és egyéb ismeretségi fokokból álló valódi kliensi csoportosulások kialakulni. Ezek a hadvezérek aztán kifejezetten támogatták további, képzett itáliai katonák érkezését a bécsi udvarba, előmozdítva ezzel a korábban már megindult folyamat felgyorsulását. 1618-tól kezdődően a szinte folyamatos háborús készültség valóban nagy lehetőségeket kínált az olasz katonai szakembereknek, akik megfelelő háttértámogatást kaptak a bécsi udvarban már elismerést kivívott, bizonyított és ezért – bizonyos szintig – már elfogadott, sőt a helyzetre való tekintettel szívesen látott honfitársaiktól és sikeresen támaszkodhattak rokoni szálakkal sűrűn teleszőtt kapcsolatrendszerükre.[24] Hogy csak egy kézenfekvő példát említsünk: az egyik legismertebb olasz hadvezér és hadi író, az alább részletesen tárgyalandó Raimondo Montecuccoli bécsi tevékenységét legalább 18 családtagja alapozta meg korábban, akik mind valamilyen többé-kevésbé fontos pozíciót töltöttek be a császári udvarban, legtöbbjük katonai szolgálatban.[25] Például édesapja, Galeotto Montecuccoli is harcolt Magyarországon 1593-ban, s annak ellenére, hogy a család azt szerette volna, ha Raimondóból pap lesz, ő számos felmenője és családtagja útjára lépve mégis a katonai pályát választotta.[26]

A 17. század végére immár megszilárdult az a hagyomány, hogy sok olasz nemes ifjú Habsburg szolgálatba állt: jó néhány itáliai családban testvérről testvérre, rokonról rokonra szállt a császári szolgálat. Ezek közül a prominens családok közül érdemes megemlítenünk a fentebb felsoroltak mellett a később érkezett Caraffa, Caprara, Colloredo, Gonzaga, Medici di Marignano, Montecuccoli, Pallavicini, Piccolomini, Spinola, és a Strassoldo családokat. Voltak továbbá

[22] Itt érdemes megemlíteni még Piccolomini és a bolognai Caprara testvérek nevét, akik közül a legfiatalabb, Aeneas (1631–1701) sok katonai sikert ért el a magyarországi hadszíntéren. Martelli, 2010.

[23] Hanlon, 1998; Brnardic, 2010, 16. [24] Thiriet, 1989.

[25] Sandonnini, 1913; Rossi, 2002; Gimorri, 1924. [26] „il mestiere delle armi" Brunelli, 2012.

olyan itáliai városok is, mint például Bologna, Mantova, Nápoly, Siena, ahol kiemelkedően magas volt a toborzás aránya, így az ezekből a városokból érkező fiataloknak nem volt nehéz segítséget vagy támaszt találniuk Bécsben: ha nem is egy közvetlen rokonukét, de legalább egy ugyanabból a városból származó honfitársukét.

A harmincéves háborút követően, a magyarországi törökellenes harcok időszakában, vagyis az 1683–1699-es években egy újabb fellendülésről beszélhetünk, számos itáliai zsoldos és önkéntes katona érkezett és jelentkezett a császári hadseregbe. Mivel többek közt Raimondo Montecuccoli szolgálatait nagyon nagyra értékelték a bécsi udvarban, az ő nyomdokain haladva sok itáliai katonatiszt érte el a császári seregben a legmagasabb katonai rangot; elég, ha Antonio Caraffa, Giovanni Rabatta, vagy éppen Federico Ambrogio Veterani nevét említjük.[27] Ennek a típusú olasz származású katonatisztnek az egyik jellegzetes figurája volt továbbá a bolognai születésű Enea Silvio Caprara (1631–1701), aki anyai nagybátyja, a harmincéves háborút a legelejétől a végéig császári szolgálatban végigharcoló Ottavio Piccolomini (1599–1656) hívására nagyon fiatalon érkezett Bécsbe. Mivel kora gyermekkora óta katonai pályára szeretett volna lépni, egy másik rokona, az említett Raimondo Montecuccoli is hamar felkarolta. Már az 1650-es évek elején mellette találjuk mind diplomáciai küldetései, mind a harcok során. Ily módon az 1650–1660-as években részt vett a Montecuccoli által vezetett franciaországi (rajnai) fronton és a magyarországi törökellenes küzdelmekben is. További katonai pályáját is ez a két császári hadszíntér határozta meg. Több más itáliai hadvezérrel együtt alapvető szerepet játszott a Magyarország török megszállás alóli felszabadításáért folytatott küzdelemben: Caprara Bécs 1683-as török támadásától kezdve, kisebb megszakításokkal, egészen az 1690-es évek második feléig hazánkban harcolt. Az akkor már meglehetősen idős és beteges tábornagy (aki életében összesen 44 hadjáratot harcolt végig) legfontosabb haditettei közé tartozik Érsekújvár 1685. évi elfoglalása.[28] Politikai nézeteiről is érdemes megemlékezni: Thököly bukása után például erősen támogatta a nádor azon törekvését, hogy a Lipóthoz tömegesen átpártoló kurucokat rendes fizetéssel az állandó császári ezredekbe sorozzák be. Ez az elképzelés, sok más tervhez, elképzeléshez hasonlóan azonban sosem valósult meg.[29]

A számos országból és tartományból, különleges keretek között fokozatosan megszülető, a Habsburg-dinasztia osztrák ága *(Casa de Austria)* által irányított közép-európai Habsburg Monarchia *(zusammengesetzte Habsburgermonarchie)*[30] abban a tekintetben hasonlított az Oszmán Birodalomra, hogy mindkét ál-

[27] Gueze, 1986, 51–52. [28] Matunák, 2012².

[29] Caprara tevékenységének további részleteiről a könyv során még többször esik majd szó, mivel személye kikerülhetetlen volt a Magyarországon folytatott harcok során. Benzoni, 1976a.

[30] A terminológiához és a Habsburgok közép-európai monarchiájának kialakulásához, bőséges további irodalommal l. Pálffy, 2010, 28–29, 77–85.

lamalakulat kifejezetten soknemzetiségű, multikulturális, és sok felekezetű volt, és mint ilyen, mindenféle centralizációs törekvés ellenére, az uralkodó nagyban függött a helyi arisztokráciáktól. Ennek ellensúlyozására I. Lipót 1669-ben, a már régebb óta létező titkos tanács *(Geheimrat)* mellé, létrehozott egy, a külügyeket irányító kisebb politikai-tanácsadói testületet, az úgynevezett titkos konferenciát *(Geheim Konferenz)*.[31] Ezzel az új intézménnyel a *Kaiser* hatalma jelentősen megerősödött a bécsi udvaron belül, úgy, hogy bizonyos tekintetben jobban megszilárdult, mint unokatestvérének és riválisának, XIV. Lajosnak a helyzete a saját udvarában.[32]

Az ilyen típusú társadalmakban a hadsereg külön univerzumot képezett, mivel közvetlenül az uralkodónak tartozott engedelmességgel, és emiatt a hadsereg az uralkodó legfőbb támaszának számított, nem csupán külpolitikai értelemben, de a centralizációs törekvések tekintetében is. Ráadásul a Habsburg hadseregben számos „külföldi" töltött be magas pozíciót, akik egyedül a Császárt tekintették uruknak és patrónusuknak *(Herr und Meister)*.[33] Ez gyakran komoly konfliktusokhoz vezetett az olaszok jelenlétéhez ugyan hozzászokott, de őket éppen a fent leírtak miatt nem kedvelő osztrákok és magyarok körében. Luigi Ferdinando Marsigli emlékirataiban gyakran panaszkodik a bécsi udvarban ellene, s általánosságban az olaszok ellen felgyűlt indulatokra, felemlegetve, hogy egyik legjelentősebb megbízatását, a karlócai békét követő Habsburg–oszmán határkijelölést is itáliai származására hivatkozva akarták elvenni tőle politikai ellenfelei.[34]

Hozzá kell tennünk azonban, hogy az itáliaiak nem csupán Lipót személyes vonzalma miatt nem számítottak feltétlenül „külföldi"-nek a Habsburgok szolgálatában, hanem már csak azért sem, mert Itália a cateau-cambrésis-i békeszerződések (1559) szentesítésével, melyben megtörtént a Habsburgok spanyol és osztrák ágainak, gyakorlatilag V. Károly (ur. 1519–1556) birodalmának a területi felosztása, a spanyol nagyhatalom kizárólagos érdekterületévé vált. Ez a helyzet az egész 17. század folyamán fennállt[35] : Itália spanyol uralom (a Nápolyi Királyság, Szicília, Szardínia, a Milánói Hercegség), illetve befolyás alatt (a Toszkán Nagyhercegség, a Pápai Állam, a Genovai Köztársaság és némileg kisebb mértékben a Savoyai Hercegség) állt. Az olyan kicsiny államok, mint a Pármai-Piacenzai, a Ferrarai, a Mantovai Hercegségek és a Luccai Köztársaság csak nagyon erősen keretek közé szorított autonómiával rendelkeztek. Egyedül a Velencei Köztársaság maradt valóban független, jóllehet ők is mindvégig a spanyolok (és az osztrákok), vagyis a Habsburgok szövetségesei voltak például a törökök elleni

[31] Gherardi–Martelli, 2009, 13–15. [32] Duindam, 2003.

[33] Gherardi–Martelli, 2009, 16. [34] Lovarini, szerk., 1930, 210.

[35] Lényegi változás csak II. Károly, az utolsó spanyol Habsburg halálával következik be, s a franciákkal vívott hosszú küzdelem után végül az európai spanyol birtokok (így Itália is) a Habsburgok osztrák ágának birtokába jutottak (utrechti béke, 1713). Gonda–Niederhauser, 1978², 102.

harcokban. A Habsburgok alatt azonban Itáliának a korábban, a reneszánsz időszakában elért fejlődése a 17. század folyamán nemcsak, hogy megtorpant, hanem kifejezetten visszaesett: a spanyol uralom alatt a folyamatos háborúskodás miatt megemelt adók és a polgárság visszaszorítása a háborúk során amúgy is lepusztult, kimerült félszigetet tovább gyengítette. A térség további lassú gazdasági hanyatlásához hozzájárult még Franciaország, Anglia és Hollandia növekvő gazdasági konkurenciája, illetve az óceáni hajózás megindulása nyomán a kereskedelmi útvonalak átrendeződése is. Itália jelentősége sohasem tért vissza, mivel kiesett a gazdasági fölényt biztosító világkereskedelmi körforgásból. Ehhez járult hozzá az a tény is, hogy egy évszázad alatt a 16. század közepén még a hatalma csúcsán levő spanyol Habsburg ág is lehanyatlott és 1713-ra, az utrechti béke megkötésével a Habsburgok kénytelenek voltak tudomásul venni, hogy az V. Károly alatt megvalósult világbirodalom ideje véget ért. A birodalom súlypontja, többek közt I. Lipót császár tevékenységének köszönhetően a korábban a családi birtok mellékes, majdnem elhanyagolható ágának számító dunai monarchia felé tolódott el.[36]

E kis kitérő után térjünk vissza a bécsi udvarba, ahol, mint említettük, már a 16. századtól kezdve nagyszámú itáliai katonatiszt, hadvezér élt a bécsi udvar szolgálatában. Ők azonban ekkor még nem jelentették alapvető elemét, meghatározó részét az udvari életben jelen levő egyik csoportosulásnak sem, inkább azt lehet mondani, hogy személyes meggyőződésük, érdekeik alapján csatlakoztak egyik, vagy másik udvari miniszter, főember köréhez. Ahogy láthattuk, olasz katonai szakértők a félsziget minden részéről érkeztek Bécsbe: Nápolytól és Rómától kezdve, Toszkánán és Bolognán, Modenán keresztül Lombardiáig számos régió képviseltette magát.[37] De nem csupán már említett technikai felkészültségük és katonai tehetségük miatt látta őket szívesen az uralkodó: ehhez politiki szempontok is jelentős mértékben hozzájárultak. Egy idő után ugyanis világosan kirajzolódott, hogy az olaszok nem törekedtek valamiféle „itáliai párt" létrehozására, hanem inkább a német-osztrák arisztokrácia és bürokrácia meglévő csoportosulásaiba vonódtak be, és ezáltal próbálták magukat elfogadtatni Bécsben. Ezen kívül a bécsi karriert választó olaszok a kor szokásainak megfelelően oly módon is megpróbáltak maguknak legitimációt teremteni, hogy valamiféle ősi rokonsági vagy történeti kapcsolódási pontot próbáltak fellelni (vagy inkább kreálni) a saját családjuk és a Habsburg dinasztia között, vagy akár magukat közvetlenül egy germán törzs leszármazottjaként állították be.[38]

A 17. század második felére azonban a bécsi udvarban az itáliaiak száma és súlya már annyira megnőtt, hogy nyíltan támogathattak egyes udvari frakciókat (pártokat), és így beleszólásuk lehetett bizonyos politikai döntésekbe. Az olaszok egy ekkor kialakuló, soknemzetiségű, de mégis nagyrészt itáliai szárma-

[36] *Uo.*, 102–103. [37] Mugnai–Cristini, szerk., 2014, 46–47. [38] Martelli, 2010, 64–68.

zású hadvezérekből álló érdekcsoporthoz, az úgynevezett *Militärparteihoz* csatlakoztak. Ezt a „pártot" spanyol pártnak is nevezték[39], mivel egyik fő céljuk az volt, hogy a Habsburgok spanyol területeit megvédjék XIV. Lajos támadásaitól, és hogy ezáltal fenntartsák az európai geopolitikai egyensúlyt. A *Militärpartei* tagjai[40] Giorgio Bastától kezdve, Raimondo Montecuccolin át, Antonio Caraffán és Luigi Ferdinando Marsiglin keresztül egészen Savoyai Jenő hercegig Justus Lipsius nyomán dolgoztak ki egy politikai elméletet a birodalom berendezkedéséről és átalakításáról. Ennek az volt az alapja, hogy az államforma szoros és kölcsönös összefüggésben áll a katonai apparátus hatékonyságával és az államon belül betöltött jelentőségével, szerepével. Vagyis csak egy jól működő állam képes fenntartani egy hatékony hadsereget, s ugyanígy az uralkodó csak egy erős katonaság segítségével lehet képes véghezvinni a kötelességét, vagyis szavatolni alattvalóinak a biztonságát mind a külső, mind a belső ellenséggel szemben.[41]

Az udvarbeli olaszok tevékenysége egyben e párt kulturális és irodalmi értelemben vett támogatását is jelentette, és e téren az itáliaiak különösen hatásos tevékenységet fejtettek ki. Az irodalmi-kulturális propaganda[42] kulcsszerepet játszott, hiszen önmagában a katonai sikerek nem bizonyultak volna elegendőnek ahhoz, hogy a társadalmat és következésképpen a Császárt álláspontjukról meggyőzzék.

1.2. Olasz hadvezérek a Habsburg–török háborúkban

Az olasz hadvezérek a 16. század második felétől kezdve az egész 17. századon át fontos szerepet játszottak az oszmán–Habsburg konfliktus során. Az 1526-tól 1683-ig tartó defenzív időszakot a barokk kor osztrák császárainak uralkodása idején offenzív balkáni politika váltotta fel, amely Magyarország egészének a török alóli felszabadításával és Habsburg megszállásával végződött.[43] A Bécs ellen 1683-ban intézett nagy erejű török támadás ugyanis kimozdította Európát[44] a kényszerből vagy kényelemből kialakított békés együttélés mozdulatlanságából, és – mint az közismert – XI. Ince pápa (1676–1689)[45] szervező munkájá-

[39] Bérenger, 2001, 257.

[40] A vele ellentétes elképzeléseket valló úgynevezett „Merkantilpartei", mely mint a neve is mutatja, a katonaival szemben inkább a gazdasági kérdésekre helyezte a hangsúlyt, főleg cseh származású politikusokból állt: Franz Ulrich Kinsky, Andreas Kaunitz, Gundaker Thomas von Stahremberg, David Palm, Leopold Kollonich stb. Gherardi, 1980.

[41] Martelli, 2010, 91.

[42] A propaganda kiemelkedő szerepéről és egyes esetekben betöltött alapvető funkciójáról a későbbiekben még részletesen szólunk.

[43] Pohl–Vocelka, 1995, 243–244.

[44] Köpeczi, 1988.

[45] XI. Ince pápa megszorító intézkedéseivel feltöltötte a pápai kincstárat, és ebből támogatta Magyarország felszabadítását és a Habsburgok franciaellenes küzdelmeit. Fraknói, 1886.

nak köszönhetően a török elleni harcban leginkább érintett keresztény államok – a luccai születésű kardinális, Francesco Bonvisi (1626–1700)[46] tevékenységének köszönhetően, akit 1675-ben neveztek ki Bécsbe pápai nunciusnak, többek közt ennek az ügynek az előmozdítása érdekében – megalakították a Szent Ligát, vagyis 1684. március 5-én I. Lipót Habsburg császár és Sobieski lengyel király között kötött törökellenes szövetséget. A Szent Ligához április 25-én a Velencei Köztársaság nevében az új dózse, Marcantonio Giustiniani, majd 1686-ban Oroszország is csatlakozott. A *Liga Sacra* néven emlegetett szövetség tagjai vállalták, hogy saját területükön megtámadják az oszmánokat és az elfoglalt területeket maguknak tarthatják meg. Kikötötték továbbá, hogy a többi fél beleegyezése nélkül egyikük sem köthet különbékét a törökkel.[47] Megalakulásával először született meg teljes Közép- és Kelet-Európa összefogása a török ellen.

A Szent Liga emlékérme

Az oszmánellenes konfliktusnak ezt a szakaszát, amely az 1699-es karlócai békével[48] zárult le, a magyar szakirodalom *„visszafoglaló háborúnak”*, avagy *„a török kiűzése Magyarországról”* meghatározással jelöli, míg a nyugati-európai szakiro-

[46] A 156 kötetnyi Buonvisi levéltárat az Archivio di Stato di Luccában találjuk. Gueze, 1986, 59–60.

[47] Ágoston–Oborni, 2000, 225–226. [48] F. Molnár, 2013a.

dalomban általában *„Great Turkish War”*, vagy *„War of the Holy League”* németül pedig *„Der Große Türkenkrieg”* néven hivatkoznak rá.

A Habsburg hadsereg a hadjárat megindulásakor viszonylag lendületesen visszafoglalta a magyarországi hódoltsági területeket, és így az oszmánok véglegesen lemondani kényszerültek terjeszkedési terveikről. A karlócai békében pedig elismerték a Habsburg Birodalom dél-keleti területszerzését, amely biztosította Lipót számára a Szlavónia és Erdély fölötti uralmat is. Időközben Lipót békét kötött a franciákkal is Rijswickben (1697)[49], így elmondhatjuk, hogy külpolitikai téren a császár stratégiája teljes sikerrel járt. E diplomáciai sikersorozatban kulcsszerepet játszott az a tény, hogy Lipót jelentősen megerősítette haderejét, ami ebben az időszakban akár százezer fős állandó hadsereget is jelentett.[50] Ennek vezetését a kor fontos hadvezéreire bízta, ilyenek voltak V. (Lotharingiai) Károly, vagy az itáliai Montecuccoli és Savoyai Jenő herceg is. Az ő tevékenységük nagyban hozzájárult a Habsburg haderő reformjához, modernizációjához. Raimondo Montecuccoli, aki a Habsburg Birodalom egyik legfőbb stratégájának számított, hangsúlyozta mind a spanyol, mind az oszmán hadsereg elmaradottságát, ami a törökök vonatkozásában leginkább a bürokrácia egyre növekvő korrupciójában, a kiképzés elégtelen voltában, és legfőképpen a visszafordíthatatlan technológiai lemaradásában volt tetten érhető. Montecuccoli meggyőződése szerint, amit a *Militärpartei* tagjai is osztottak, egy fejlett, modern európai haderő könnyen legyőzheti az oszmánokat, azok számbeli fölénye ellenére is. Őket sokkal jobban aggasztotta Franciaország jól képzett, modern hadereje, amely stabil gazdasági alapokon nyugodott, és amelyet a kor legjelesebb hadvezérei és hadmérnökei vezettek.

A hadászati taktika megváltozása, valamint a nagyobb hadseregek megjelenése a 17. század végén hozzájárult az Oszmán Birodalom elleni sikerhez[51], mivel a törökök birodalma kimaradt a nyugat-európai „hadügyi reform”-ból, illetve jelentős késéssel reagált rá.[52] Az olasz katonák a bécsi udvarban egyfajta hadászati forradalmat szorgalmaztak, amelynek segítségével modern és tudományos alapokon álló hadművészetet kívántak létrehozni, az úgynevezett *„geometria militare”* felhasználásával. Ennek gyakorlati megvalósításához az elméleti alapot Galileo Galilei (1564–1642) művei jelentették. E csoport legjelesebb képviselői Bolognából származtak, mint például Cesare Marsili (1592–1633)[53] – aki élénk levelezésben állt Galileivel –, a Bentivoglio, vagy a Marescotti család tagjai, illetve mindenekelőtt a már említett Raimondo Montecuccoli és családja,

[49] Gonda–Niederhauser, 1978², 94. [50] Ágoston, 2011, 95.

[51] Az Oszmán Birodalom ekkorra annak ellenére látványosan hanyatlásnak indult, hogy a törökök hamar rájöttek, hogy a redisztribúció (a javak központi begyűjtése és szétosztása) révén lehet a katonaságot és a hivatalnokokat, vagyis a két legfőbb réteget tisztességesen megfizetni. Ez a 17. századi háborúk közepette a Habsburgoknak még nagy gondokat okozott. Fodor, 1992.

[52] Ágoston, 2010; Kelenik, 2000. [53] Baffetti, 1992; Cavazza, 2008.

aki, ha nem is bolognai volt, de ő is Emilia-Romagna tartományból származott. A Galilei-módszer és a kartográfia fejlődése és katonai célú kiaknázása mellett nagy hatással volt rájuk Justus Lipsius (1547–1606) *De militia romana* (1595) című műve is, aki a modern haderő számára elengedhetetlen kiképzésről és fegyelemről írt. Ennek megfelelően az összes fontos itáliai hadvezér nagy hangsúlyt fektetett a *miles perpetuus,* az állandó hadsereg felállítására.[54] Politikai téren pedig, katonai céljaik elérése érdekében, jelentős mértékben támogatták a császár centralizációs törekvéseit a helyi nemességgel szemben. Úgy gondolták ugyanis, hogy csak egy erős központi irányítású Habsburg Birodalom képes a külső ellenség (a törökök és elsősorban a franciák) legyőzésére és ezáltal a birodalmon belül lévő problémák (például Magyarországnak a birodalomba történő integrálása) megoldására is.[55]

[54]Martelli, 2010, 78–90. [55]Gherardi–Martelli, 2009.

Második fejezet

Raimondo Montecuccoli

Időrendben, s talán közismertségét, jelentőségét tekintve is a 17. század második felében a bécsi udvar szolgálatában álló itáliai diplomaták és hadvezérek sorából Raimondo Montecuccolit[1] kell elsőként kiemelnünk. Montecuccoli 1609-ben született a Modena melletti Pavullo nel Frignanóhoz tartozó Montecuccolo várában. Miután édesapját tízévesen elvesztette, Alessandro d'Este bíboros udvarában nevelkedett, aki a modenai herceg, Cesare d'Este testvére volt. A bíboros az ígéretes ifjút egyházi karrierre szánta[2] és fizette tanulmányait, amelyeket Modenában, Rómában és Perugiában végzett[3]. 1624-ben bekövetkezett halála után azonban Raimondo mégis inkább a katonai pálya mellett döntött, melyen számos közeli hozzátartozóját, így apját, nagybátyjait, testvérét és unokatestvérét követte.[4]

Katonai karrierje tizenhat évesen kezdődött, amikor egyszerű zsoldos katonaként nagybátyja csapatában Habsburg szolgálatba lépett. 1625 és 1675 között Montecuccoli Európa összes háborújában aktívan részt vett. Karrierje a harmincéves háború (1618–1648) alatt indult, szolgált a cseh származású német-római birodalmi hadvezér, Albrecht von Wallenstein[5] keze alatt, aki a harmincéves háború egyik leghíresebb hadvezére volt. Montecuccoli sikerei révén gyorsan emelkedett a katonai ranglistán: 1639 májusában a már ezredesi rangot viselő Montecuccoli, Hochkirch tábornokkal karöltve, azt a feladatot kapta, hogy egy kis számú gyalogsággal és tíz ezrednyi lovassággal Brandeisbe érkezve akadá-

[1] Campori, 1876; Pini, 2009; Gherardi–Martelli, 2009; Vígh, szerk., 2010. Ez utóbbi egy római konferencia anyagát tartalmazza, melyben Karl Vocelka (411–421), Fabio Martelli (422–449) és Hausner Gábor írásai találhatók (450–457).

[2] Az 1624. május 12-ei dekrétum, melyben Giovanni Garsia bíboros kijelenti alkalmasságát a papi pályára: Pini, 2009, 126.

[3] Priorato, 1674. [4] Tiraboschi, 1793.

[5] Wallenstein 1604-ben Giorgio Basta egységében a Bocskai-felkelés ellen Magyarországon is harcolt.

lyozzák meg, hogy Banner svéd tábornok átkeljen az Elbán. Hatalmas küzdelem folyt, a svédek vesztesége is nagy volt, de az összehasonlíthatatlanul gyengébb császáriak végül több mint 2000 embert vesztettek és visszaszorították őket egészen Prága falai alá. Montecuccoli, akárcsak Hochkirch, svéd fogságba esett, és három évet töltött Szczeczin várában. Fogsága számára egyfajta iskola és műhely is volt: jutott ideje tanulmányozni a hadművészeti irodalmat, összegyűjtött és megrendelt minden számára fontosnak és érdekesnek tűnő anyagot. Itt születtek meg első elméleti írásai is. Végül a Neuburgban fogságba esett svéd Schlang ezredesért cserébe váltották ki a rabságból.[6]

Kiszabadulása után, 1642-ben tábornokká nevezték ki, majd 1643–44-ben Itáliában találjuk a castrói háborúban, ahol vezetése alatt a pármai, modenai, firenzei és velencei szövetséges csapatok legyőzték az utolsó olyan pápát, VIII. Orbánt (1623–1644), akinek a pontifikátusa alatt a Pápai Állam még ki tudta terjeszteni területeit. Mikor Amalfi grófja, Ottavio Piccolomini 1656 augusztusában elhunyt, a császár Montecuccolinak adta annak híres vértesezredét és egyidejűleg a lovassági tábornok címet is neki adományozta.

I. Lipót császár fővezéri szerepet szánt az immár tábornagyi *(Feldmarschall),* vagyis az elérhető legmagasabb katonai rendfokozatban levő Montecuccolinak az 1657–1659-es lengyelországi hadjárat során. Ennek során az úgynevezett északi háborúban (1655–1660) a svéd, brandenburgi, porosz, erdélyi, moldvai és havasalföldi erőkkel szemben álló lengyel-litván, dán, holland, orosz és krími tatár csapatokat erősítette a Habsburg Birodalom és a Magyar Királyság színeiben.

1660 decemberében elhunyt Luigi Gonzaga, akinek a helyébe a császár Montecuccolit nevezte ki győri főkapitánynak és felső-magyarországi főparancsnoknak. Immár e cím tulajdonosaként találkozott Győr felé mentében Raduit de Souches tábornokkal, akinek a fennhatósága alá tartoztak a Magyarország déli részén állomásozó császári csapattestek, akik az oszmán határ közelsége miatt a törökökkel szorosabb kapcsolatban álltak. A Bécsben tartott megbeszélésen az információcserén kívül egyeztették nézeteiket és a császár közölte velük az irányvonalat, amit követniük kell.[7] 1661-es erdélyi, török elleni beavatkozáskor is már ebben a minőségében tevékenykedhetett. A török elleni sikeres magyarországi háborúban (1663–1664), melyről még részletesen szólunk, szintén ő vezethette a császári hadakat. 1672 és 1675 között pedig részt vett a hollandiai háborúban, vagyis a franciák elleni rajnai hadjáratban,[8] ahol Turenne marsall, Franciaország egyik legkiemelkedőbb hadvezére ellen kellett háborút folytatnia.

Katonai pályafutásán végigtekintve megállapíthatjuk, hogy végül minden olyan hadjárata sikeresen végződött, ahol fővezérként szerepelt. Ehhez a sikerhez természetesen nagy mértékben hozzájárult felkészültsége, tapasztalata, de nem szabad elfelejteni, hogy mindig mögötte állt egy háborús gépezet, a *Reichs-*

[6]Hormayr, 1822. [7]Rossi, 2002, 262. [8]Martelli, 2011.

armée, mely minden nehézség – elsősorban ellátási, logisztikai – ellenére hatékonyan tudta megvalósítani elképzeléseit.[9]

Montecuccoli ezek után is folyamatosan emelkedett a katonai ranglétrán, sikerei elismeréseként a császár kinevezte királyi udvari tanácsosnak és Don Annibale Gonzaga halála után az Udvari Haditanács elnökének tisztét is ráruházta[10]: ezt a tisztséget 1668-tól egészen haláláig, 1680-ig viselte; nem utolsósorban a honosított magyar főnemesi címet, valamint az Aranygyapjas rendet is megkapta.[11]

Amikor nem kellett hadba vonulnia, Montecuccoli gróf európai mércével mérve is rendkívül jelentős diplomáciai küldetéseket teljesített. Egyik legfontosabb ilyen jellegű feladata a császár, a pápa és Krisztina svéd királynő (uralkodott: 1632–1654) közötti közvetítés volt, aminek következtében nagyon közeli viszonyba került a királynővel és nagy hatást gyakorolt rá annak katolikussá való megtérése idején. Krisztina ugyanis 28 éves korában jelentette be szándékát, hogy megtér Rómához. Krisztina megtérésének híre villámcsapásként érte a kor közvéleményét: a pápa, X. Ince egy egész csapat irodalmárnak és tudósnak álcázott jezsuitát küldött az események hátterének kiderítésére, míg III. Ferdinánd császár, magyar és cseh király (a későbbi I. Lipót apja) egy diplomáciai készségekkel felruházott katonát, Montecuccolit küldte az uppsalai udvarba személyes képviselőjeként, azzal a megbízatással, hogy vizsgálja meg egy esetleges házasság lehetőségét Krisztina királynő és III. Ferdinánd császár fia, Ferdinánd főherceg között, valamint próbálja meg megállapítani a királynő valódi vallási elköteleződését és számoljon be róla a bécsi udvarnak. Az olasz gróf 1654 januárjában érkezett meg Svédországba, s Mattia de' Medicinek írt levelében rendkívül elismerően nyilatkozik az éles nyelvű királynőről (a természet csodájának nevezvén) és udvaráról.[12] A szimpátia kölcsönös volt, Krisztina barátjaként, bizalmasként kezelte Montecuccolit.[13] Kapcsolatuk azután is fennmaradt, hogy a megalkuvást nem ismerő, nyugtalan lelkületű királynő, miután a pápa elvetette a „titkos katolizálás" ötletét, radikális lépésre szánta rá magát. Mivel tisztában volt vele, hogy az általa vezetett protestáns ország sosem fogadna el egy ka-

[9] Bussi, 1964.

[10] Priorato, 1674.

[11] Összes titulusa: *Raimondo Principe di Montecuccoli, Conte dell'Impero, Luogotenente Generale e Feldmaresciallo; Signore di Hohenegg, Osterburg, Gleiss e Haindorf; Presidente dell'Imperial Consiglio Aulico Militare; Gran Maestro dell'Artiglieria e Fortificazioni; Governatore della Raab e Colonnello-proprietario di un Reggimento di Cavalleria; Reale Consigliere Segreto; Camerlengo e Cavaliere dell'Ordine del Toson d'Oro.*

[12] „Sono qui fra le cose più mirabili dell'universo, trovandomi alla Corte della Maestà di questa Regina, che è veramente un prodigio della natura…" Rossi, 2009, 116.

[13] A királynő egy miniatűr portréját ajándékozta neki, amit Montecuccoli egész életében féltékenyen őrzött, állandó résztvevője volt a báloknak, udvari rendezvényeknek, kedvelt táncpartnere a királynőnek, aki még az általa alapított Amaranta Rendbe is felvette. *Uo.,* 118.

tolikus uralkodót, 1654. június 6-án lemondott a trónról unokatestvére, Károly Gusztáv javára, majd férfiruhába bújva elmenekült Svédországból, de döntése így is világraszóló botrányt kavart. Augusztus 24-én Brüsszelben került sor az első katolikus hitvallására.[14] Erről a szerinte a legnagyobb titokban lezajlott eseményről[15] is részletesen beszámol Montecuccoli gróf, aki a császár, és talán a pápa megbízásából követte őt Németalföldre, majd előre sietve a pápánál intézte és kísérte Krisztina ünnepélyes bevonulását Rómába. Szívélyes, jó viszonyuk történelmi tény, olyannyira, hogy mindenféle szóbeszédek is elterjedtek akár esetleges összeházasodásukról is…[16]

Montecuccoli azonban természetesen nem a trónjáról lemondott svéd királynőt vette feleségül, hanem 1657-ben a nála 30 évvel fiatalabb Maria Margareta von Dietrichstein (1637–1676) hercegnőt, aki akkor éppen húsz esztendős volt. Házasságukból négy gyermek született: három lány (Luisa, Carlotta és Ernestina) és az örökös fiú, akit természetesen Leopoldo (Filippo) névre kereszteltek, a császár tiszteletére. Fiának 1670. május 19-ei keltű instrukcióiban olyan fontos kérdéseket taglal, mint az egészség megőrzésének a kérdése, a testgyakorlás, az Istennel és a többi emberrel való kapcsolat ápolása és a saját magunkhoz való viszony kérdése.[17] Montecuccoli a dietrichsteini hercegnővel egyrészt megörökölte annak hoheneggi birtokát, mely családi fészkükké és az olasz gróf legkedveltebb tartózkodási helyévé vált, másrészt pedig a német hercegnővel kötött házasság még inkább előmozdította elfogadottságát a bécsi udvarban.

1666-ban újabb, házasságkötéssel kapcsolatos megbízást kellett teljesítenie: Genovába kellett utaznia Margit Terézia infánsnő (a spanyol király lánya, 1651–1673) fogadására, aki anyai nagybátyja, I. Lipót császár első felesége lett.

Montecuccoli utolsó hadjárata a franciák ellen irányult, 1675-ben a sassbachi ütközetben még utoljára fényes győzelmet aratott, mely kiváló ellenfele, Turenne halálával végződött. Az idős és beteges Montecuccoli, miután átadta a fővezérséget Lotharingiai Károlynak, már nem vett részt több háborúban. Visszatért Bécsbe, de egészsége igen meggyengült. Felesége elvesztése után (1676), utolsó éveit tudományos munkásságának szentelte.

Az olasz hadvezérek általában nem voltak kifejezetten támogatói a művészeknek és a művészeteknek, de a tudomány elősegítése, melyen a korszak hadművészete is alapult, fontos volt számukra. Ez pedig akkoriban az Akadémiá-

[14] Oborni, 2008.

[15] „Quivi segretissimamente la Regina fa la sua Confessione cattolica…, e promette e giura d'esser Cattolica, doppo di ch'ella si mette in ginocchioni, ed il frate … gli dà l'absoluzione dall'Eresia." Rossi, 2009, 119.

[16] 1654 decemberében Krisztinánál tett látogatása során arra a Genovából érkezett hírre reagálva, miszerint azért hívatta magához, hogy feleségül vegye, a királynő azt válaszolta, hogy túl jó barátok ahhoz, hogy ilyen rosszat kívánna neki. „Sono troppo amica del Conte Montecuccoli per augurargli questo male!" *Uo.,* 125.

[17] „*Instituzioni di Leopoldo mio figlio*" 19 maggio 1670. Testa, 2000.

nak nevezett intézményrendszeren belül valósulhatott meg: Montecuccoli két akadémiának is (Accademia degli Incogniti, melybe Busoni, Priorato, Comazzi, Mascardi és Bisaccioni is tartoztak) tagja és védelmezője volt. De például Savoyai Jenő is számos ilyen jellegű intézménynek tagja volt egyszerre. Példájukat kisebb-nagyobb sikerrel több itáliai tábornok követte, köztük Luigi Ferdinando Marsigli, akiről lentebb még részletesen szólunk.[18]

Eközben folyamatosan kérte a császárt, mindhiába, hogy korára és egészségi állapotára tekintettel, mentse fel őt minden tisztségéből. Anyagi gondjai – lévén dúsgazdag arisztokrata, bányarészvények tulajdonosa és szarvasmarha-üzletek haszonélvezője – nem voltak, de az őt és jogtalan vagyonszerzését és meggazdagodását érintő vádak nagyon megviselték. Hetvenegy éves korában, 1680. október 16-án halt meg Linzben, ahová a bécsi udvarral együtt a pestis elől menekült. Belső szerveit a helyi kapucinusok templomában helyezték el, ahol ma is megtalálható a síremléke. Bebalzsamozott testét végül Bécsben a jezsuiták templomában temették el: az ünnepélyes gyászszertartáson Lipót császárral az élen az egész udvar jelen volt.[19]

2.1. Montecuccoli írói munkássága

Montecuccoli gyakorlati, hadvezéri, diplomáciai tevékenysége mellett elsősorban jelentős írói tevékenységéről ismert, annak ellenére, hogy ő maga egyetlen írását sem a köznek szánta.[20] Montecuccoli – ugyanúgy, mint honfitársa, Giorgio Basta[21] a 17. század elején – számos hadászati, hadtudományi mű szerzője lett, melyet a későbbi időszak hadvezérei nagy haszonnal forgattak. Sőt már életében munkáinak számos másolata keringett magánkézen: például Lotharingiai Károly is mindig magánál tartotta elődje és par excellence mestere műveit.

Raimondo Luraghi, Montecuccoli hadi írásainak modern kritikai kiadója kronológiailag elkülöníthető öt részre osztotta fel hadtudományi munkásságát:

- az első írói szakasza 1639–1642-re, a svéd fogsága éveire tehető;
- a második 1645-ben volt, amikor Hoheneggben időzött;
- a harmadik az 1650–1653 közti időszak;
- a negyedik az erdélyi, magyarországi harcok utáni években volt 1665 és 1670 közt;
- míg az utolsó, írói szempontból termékeny időszaka 1673-ra tehető, közvetlenül a Turenne és Condé ellen vívott győztes hadjárat utánra.[22]

Montecuccoli nagyrészt 1640 és 1670 közt született munkái a századok során számos kiadást megéltek. Legsikeresebb, legtöbbet használt és legtöbbször kiadott

[18] Martelli, 2010, 90. [19] Brunelli, 2012. [20] Montecuccoli, 2000², I. 127; Rossi, 2002, 361.
[21] Basta, 1612; Basta, 1606. [22] Testa, 2009, 31; Testa, 2013.

műve az *Aforismi dell'arte bellica* (A háború művészetének aforizmái). Ennek első nyomtatott példánya 1704-ben jelent meg, az orosz cárnak ajánlva.[23] Huyssen munkáját hét évvel később újra kiadták Ferrarában, majd 1712-ben megjelenik a francia kiadás (Lotharingiai Károly példánya alapján), melyet számos későbbi 18. századi kiadás követ. A latin változat 1718-ban jelent meg Bécsben, majd a század közepén kiadták spanyol és német fordításban is. 1807–1808-ban a híres olasz irodalmár, Ugo Foscolo mindösszesen 170 példányban (!) publikálta ismét Montecuccolinak ezt a munkáját. Ezek után a piemonteiek tervbe vették a kötet szélesebb körbe való eljuttatását, s a Foscolo-féle kiadást javítva, kibővítve és illusztrációkkal ellátva újra megjelentette a filológus Giuseppe Grassi: elsőként 1812-ben, majd 1831-ben és 1850-ben is.

Nyolcvan évnek kellett eltelnie, mire az olasz származású K.u.K.-s tiszt, Alois Veltzé túllépett az aforizmák kiadásán és német fordításban megjelentette Montecuccoli összes fontosabb munkáját, melyet a bécsi hadilevéltárban található *Nachlass Montecuccoli*ból gyűjtött össze és fordított le. Egészen 1988-ig ez volt a legjobban használható kiadott anyag az itáliai hadvezér munkásságáról. Ezután 1924-ben jelent meg Olaszországban újabb Montecuccoli kiadvány, melyben a hadvezér útinaplói kerültek megjelentetésre.[24] 1940-ben az *Aforismi dell'arte bellica* újabb olasz kiadása[25] jelent meg, majd 1975-ben a *Delle battaglie* (A csatákról) című munka angol nyelvű kiadása látott napvilágot.[26]

Végül az 1980-as években merült fel az igény az olasz nemzeti hadsereg történeti részlegének *(Stato Maggiore dell' Esercito Italiano – Ufficio Storico)* a részéről egy Montecuccoli teljes életművét érintő kiadás megjelentetésére. Ennek eredményeként jött ki 1988-ban, majd második kiadásban 2000-ben a Raimondo Luraghi[27] nevével fémjelzett kétkötetes munka[28], mely szintén nem vállalkozhatott a teljes életmű kiadására. Ezt a tényt Luraghi nagyon sajnálatosnak tartja, főleg a szinte teljesen ismeretlen költészeti művek és az Európa-szerte szétszóródott Montecuccoli levelek miatt.[29] Munkája így csupán a szorosan vett katonai témájú írásokra korlátozódik: első kötetében megjelentette Montecuccoli időrendben első hadtörténeti tárgyú munkáját, a svéd fogságban 1639 és 1642 között született *Trattato della guerrá*t (Traktátus a háborúról), amelyben általános hadelméleti, stratégiai nézeteit fejtette ki, aprólékosan végigvezetve a modern hadviseléshez szükséges összes tudnivalót.[30] A második kötetben kaptak helyet a *Delle battaglie* két változata,[31] melyek közül az elsőben immár húsz évnyi né-

[23]Huyssen, 1704. [24]Gimorri, 1924. [25]Montecuccoli, 1940. [26]Barker, 1975. [27]Testa, 2013. [28]Luraghi, 1988; Montecuccoli, 2000². [29]Montecuccoli, 2000², 121.

[30]A Luraghi-féle kiadásban 307 oldalas munka 3 könyvre és ezen belül is több alfejezetre osztva veszi végig a tudnivalókat. Rossi, 2002, 377.

[31]A mű első, 105 oldalas változata 1645-ben Hoheneggben íródott, amikor Montecuccoli egy sérülés miatt kényszerpihenőt kényszerült tartani. Ebben a harmincéves háború során használatos taktikát fejti ki. A *Trattato della guerrá*val együtt ezekben található Montecuccolinak a korai idő-

metországi hadakozásainak tapasztalatait foglalja össze[32] emellett a császárnak címzett 1653-as dátumú, kicsit rövidebb *Tavole militari*t (Katonai táblák), amelyben húsz táblában veszi végig a legfontosabb hadművészeti és taktikai tudnivalókat. Itt találhatók továbbá az 1661 és 1664 között keletkezett *Discorso della Guerra conto il Turco* (Értekezés a török elleni háborúról), a magyarországi török ellenes harcok kézikönyvének számító *Discorso della Guerra col Turco in Ungheria. Aforismi* (Értekezés a törökkel való háborúról Magyarországon. Aforizmák), és végül az 1673-ra datált *Dell'arte militare* (A hadművészetről) című munkák. Ez utóbbi rövidke mű, nem is igazi traktátus, inkább csak annak egy vázlata, amit az olasz gróf rögtön a Turenne ellen vezette briliáns hadjárat után vetett papírra. Ugyanennek a nagyszabású vállalkozásnak a harmadik köteteként 2000-ben jelentek meg Andrea Testa gondozásában a kisebb jelentőségű írások két nagy csoportra osztva: egyrészt a katonai és politikai tárgyú kisebb írásokra és az útinaplókra és visszaemlékezésekre koncentrálva.[33] Ebben a 47 darab, kisebb-nagyobb írást tartalmazó kötetben, a fent említett, fiához írt instrukciókon kívül az 1662–1664-es évek termése kelti fel leginkább az érdeklődésünket. Itt találhatunk feljegyzéseket a magyarországi helyzetről, a magyarok feltételezett szándékairól, Magyarország és Erdély megőrzésének lehetőségeiről, a török elleni háború mikéntjéről, az 1661-es hadjárat miatt őt ért vádak elleni védekezésről, az 1663-as hadjárat menetéről és itt is megtalálható az a Magyarországról szóló – és önállóan is megjelentetett – kis mű, amiről később még részletesen szólunk.[34]

A fent ismertetett háromkötetes, modern vállalkozás nagy mértékben elősegíti a Montecuccolival foglalkozó kutatók munkáját. Fontos forrásaink továbbá a Luraghi által, feldolgozatlanságuk miatt – ez alól csak Mario Bettini, jezsuita atyával folytatott levelezése[35] jelent kivételt – sajnálattal említett levelek, melyek elsősorban itáliai és ausztriai levéltárakban szétszórva találhatók. Így például csak Firenzében 218 darab Mattia de' Medicinek címzett levél található.

szakában a háborúról alkotott gondolatrendszere. A mű második, az előzőnél jóval rövidebb változata (31 oldal) valószínűleg Montecuccoli utolsó ilyen jellegű írása, amelyet azonban hosszabb időn keresztül érlelt: 1651-től egészen 1673-ig. Luraghi szerint ebben találhatók Montecuccolinak, mint taktikusnak az utolsó szavai. Montecuccoli, 2000², 585–586; Rossi, 2002, 379.

[32] „Ho voluto penetrare l'interno dell'arte e de' principi che la costituiscono avendo presa per guida l'esperienza di 22 anni di guerra nella Germania ove li fatti d'armi sono stati frequentissimi…"

[33] *Opere minori d' argomento militare e politici*; *Diari di viaggio e memorie.*

[34] Giudizio congettuale sopra le intenzioni e consigli degli Ungheri; Umilissimo parere intorno alla conservazione dell'Ungheria, e della Transilvania; Combinazione della Guerra contr'al Turco in Transilvania, ed Ungheria; Risposta alle calunnie che qua e là si vanno disseminando che l'Armi Alemanne Cesaree abbiano poco o nulla operato l'anno 1661; Annotazioni per le congiunture presenti dell'Ungheria e Transilvania; Osservazioni; Tre false supposizioni sono quelle, sopra le quali fondandosi, non potranno mai ottenere l'intento, nè essere soddisfatti, la Corte, l'Ungheria, l'Armata; Narrazione della Campagna dell'Anno MDCLXIII in Ungheria.

[35] Aricò, 2009.

Ezek listáját Campori Modenában 1893-ban elvileg megjelentette,[36] de munkája annyira pontatlan, hogy kutatásaink során adatait csak arra tudtuk hasznosítani, hogy tudjuk, ezek a levelek a toszkán városban találhatók, illetve közülük 6 levél ki lett adva. Firenzében folytatott kutatásaink során azonban sikerült megtalálnunk ennek a levelezésnek a kutatásaink szempontjából fontos időszakára vonatkozó darabjait, melyek a melléklet 1-es számmal jelölt részében találhatók.

Mattia de' Medici herceg (1613–1667) Montecuccoli kortársa volt, aki II. Cosimo de' Medici toszkán nagyherceg harmadik fiaként jött világra, s 1629-től kisebb megszakításokkal haláláig Siena város kormányzója volt. Az ifjú toszkán herceget, mint a bátyját (aki 1644-ben már bíboros lett), illetve, mint láttuk az ifjú és éles eszű Montecuccolit is, egyházi pályára szánták. De mivel nem érzett hozzá elhivatottságot, inkább katonának állt. Tizenhat évesen jelentkezett Wallenstein tábornok seregébe. Részt vett a lützeni csatában (1632) és 1635-ben a nördlingeni csatában is. Itt, a harmincéves háború csataterein – ahol Mattia de' Medici herceg 1639-ig maradt – ismerkedett meg és barátkozott össze Raimondo Montecuccolival. Barátságukat az is jól illusztrálja, hogy a toszkán herceg aktív részese volt Montecuccoli svéd fogságból való kiszabadításának. Később a castrói háborúban is együtt harcoltak, mivel a toszkán nagyherceg Mattiát nevezte ki a csapataik fővezérének.[37] Kapcsolatuk egész életükben élénk és baráti maradt, amint azt a mellékletben található, az eseményekről röviden beszámoló hírek is bizonyítják.

2.2. *Aforismi dell' arte bellica*: a török elleni harc elmélete

Montecuccoli, miután 1660-ban győri kormányzóvá nevezték ki, az elkövetkező években a vasvári béke megkötéséig Magyarországon harcolt a török ellen. Ennek a viszonylag rövid időt felölelő magyarországi tevékenységének a hozadéka – többek közt – az az 1670-ben összeállított három könyvből álló munka *Aforismi dell'arte bellica* címen, mely a török elleni hatékony háború folytatásának elméletét és a török kiűzésére vonatkozó terveket tartalmazza.

Montecuccoli volt az első elméleti és gyakorlati szakember, aki a török elleni háború elméletét kidolgozta és annak végrehajtására az utókor által is jól hasznosítható, kézzelfogható terveket készített. Az oszmánok Európából való kiűzésére egyébiránt Konstantinápoly elfoglalása óta (1453) folyamatosan születtek különféle elképzelések, javaslatok, tervek.[38] Különösen sok vélemény, javaslat, ötlet született és fogalmazódott meg magában a bécsi udvarban a keresztények összefogásáról, éppen a török veszély kézzelfogható közelsége miatt. Ezeket a

[36] Campori, 1893. [37] Young, 1920. [38] Bóka, 1983.

feljegyzéseket, műveket Montecuccoli, akinek, mint a haditanács elnökének, hivatalból mind diplomáciai, mind katonai szempontból hatáskörébe tartozott a török kérdés, jól ismerte. A követjelentéseket olvasva tisztában volt az Oszmán Birodalom belső helyzetével és ami ugyanilyen fontos tényező: saját tapasztalatai is voltak a törökkel folytatott háborúról.[39]

Az *Aforismi* első könyvében a szerző a háborúzás elméleti alapjait, az általános elveket, szabályokat és módszereket veszi sorba.[40] Montecuccoli második könyvében az 1661-es, 1662-es, 1663-as és 1664-es magyarországi török háború történetét és tanulságait írja meg.[41] Harmadik könyve *Aforismi applicati alla guerra possibile col turco in Ungheria* címmel a hadvezérnek a magyarországi hadszíntéren az 1660-as években a törökökkel harcolva szerzett tapasztalataira és az általános hadászati elvekre alapozva részletezi a török elleni háború lefolytatásának tervét, annak teljes kiűzése és az ellene való hatékony fellépés érdekében.[42] Itt Montecuccoli öt nagy fejezetben és számos alfejezetben – híven követve az első könyvben lefektetett alapelvek sorrendjét – végigveszi a háborúhoz szükséges dolgokat. Minden egyes részt a törökök leírásával kezd, majd a keresztény, s elsősorban a Habsburgok zászlaja alatt felvonuló csapatok összehasonlító leírásával folytat, amit ez utóbbinak a célszerűbbé, hatékonyabbá tételére tett javaslatai követnek. Ennek megfelelően az első fejezetben részletesen elemzi az emberi tényezőket (a hadsereget és összetételét, a toborzást, a fegyvereket, a hadvezéreket, a kiképzést, a hadsereg számát és az egyéb szükséges emberi erőforrásokat: úgy, mint utászokat, kísérőket és besúgókat), a fegyverzetet, a muníciót, a menetfelszerelést és az ezekhez szükséges pénzt. A másodikban a hadsereg elrendezéséről értekezik, különböző szempontok szerint, így annak módjáról, idejéről, helyéről, valamint a védekező és támadó jellegű háborúról ír egy-egy bekezdést. A harmadik fejezet első részét a katonai vezetésnek szenteli, majd a menetelésről, a szállásról és a harcol ír. A negyedik fejezetet teljes egészében az erődítményekről szóló traktátus teszi ki, míg végül a záró, ötödik fejezetben az ellenséges betörésekről és a döntő jellegű csata fontosságáról értekezik.

Montecuccoli ezek alapján elismerően nyilatkozik mindenekelőtt a törökök által fenntartott állandó hadseregről, amit folyamatos toborzással mindig teljesen fel tudnak tölteni: akár kötelező jelleggel (ilyenkor a szerájban nevelt ifjakból, illetve janicsárokból kérnek), akár önkéntesekből: úgy, hogy meghirdetik s szerinte nagy a tolongás a helyekért. Montecuccoli szerint a toborzással mindig nagyon jó emberanyag kerül a hadsereghez, mert sok nagy gyakorlattal bíró ember van, s így a jókból kell csak kiválasztani a legjobbakat, mivel a katonáskodás az egyetlen út, mely elismeréshez, gazdagsághoz, hivatalokhoz vezethet: így akinek csak lelke és bátorsága van, az Oszmán Birodalomban beáll katonának. Ezt

[39] Perjés, 1999a, 171. [40] Montecuccoli, 1940, 1–87. [41] *Uo.,* 89–144. [42] *Uo.,* 146–208.

az állandó készenlétet szeretné elérni a Habsburg hadseregben is, vagyis az egész évben rendelkezésre álló, állandó zsoldossereg megteremtését. Ennek érdekében el kellene törölni a nemesség azon jogát, hogy a hadsereg fenntartásához szükséges adót ő szavazhassa meg, mivel ez egy káros előjog, ami alapjában akadályozza a török veszély elhárítását, s ezáltal így maguknak a privilegizáltaknak is csak veszteséget okoz.

Montecuccoli az egyes hadjáratok előkészítéséről, a törökök logisztikájáról is elismerően nyilatkozik, egy korabeli közmondással élve: „Non dover l'uomo saggio imbarcarsi senza biscotto" (A bölcs ember nem kel útra kenyér nélkül). Az épp ilyen problémák miatt sokat szenvedett császári hadvezér csodálattal adózik a törökök azon képességének, ahogyan mindent gondosan előkészítenek, akár már évekkel a hadjárat előtt. Ennek érdekében élelmiszerraktárak felállítását javasolja, s azzal indokolja ezt a hosszú távú intézkedést, hogy a török végleges kiűzéséig folyó háború nem egy hadjáratban, hanem sok évnyi folyamatos küzdelem útján fog csak megvalósulni, ahol döntő fontosságú lehet a hadsereg ellátásának a kérdése. A hadjáratok során ki kell továbbá használni azt a helyzeti előnyt, hogy a császári csapatok korábban érhetnek magyar területre, mint az oszmánok, sőt mivel felvonulási útjuk jóval rövidebb, tovább is maradhatnak.

Ugyanígy fontosnak tartja kiemelni és követendő példaként a németek elé állítani az oszmán hadvezetést. A törököknél ugyanis a hadjáratot vezető *szerdár* hatásköre szinte korlátlan. Európában éppen ennek az ellenkezője állt fenn, a szövetségi rendszerből eredendően minden tag bele kívánt szólni a hadműveletek vezetésébe, amiből a hadititkok kiszivárgása és konfliktusok keletkeztek. Az 1661–1664-es évek sérelmeire visszagondolva Montecuccoli szorgalmazta, hogy a császár a török elleni hadjáratra kijelölt fővezérnek adja meg a lehető legszélesebb hatáskört és autoritást, és álljon mindenben mögé, megvédve minden intrikától és rágalomtól. Montecuccoli politikai ellenfelei, akik minden valószínűség szerint féltékenyek voltak rá az Udvari Haditanácsban betöltött vezető szerepe és nem utolsósorban magára a császárra gyakorolt erős hatása miatt, az udvaron belül kifejezetten egy „olasz párt" ármánykodásait és fondorlatait rebesgették.

A török erődítményekről viszont igen negatív a véleménye: nem jók, nem modernek, nem erősítik meg őket, mivel Montecuccoli szerint a bennük állomásozók nagy számában és az állandóan készültségben levő sereg erejében bíznak. Ennek megfelelően Montecuccoli a Duna vonalában, mint alapvető utánpótlási vonalban jelölte ki a török elleni támadás fő irányát: először Esztergom és Buda erődjeire kell koncentrálni, a távolabb eső várak elfoglalására nem kell időt pazarolni, azok nézete szerint maguktól is elesnek majd.

Montecuccoli, annak ellenére, hogy elméletben foglalkozott a védekező jellegű háborúval is, a török kiűzését egyértelműen csak egy hosszú és támadó há-

[43] Perjés, 1999a, 172.

borúban tartotta elképzelhetőnek, a fő várak elfoglalása után a döntő, nyílt színi csata lehetőségének megtalálásával. Elképzeléseit leghívebb tanítványa, Lotharingiai Károly valósította meg, aki szinte pontról-pontra követte mestere részleteiben kidolgozott terveit.[43]

2.3. Montecuccoli Erdélyben és Magyarországon: 1661–1664

2.3.1. Erdélyi események

Raimondo Montecuccoli 1660 körül komoly elméleti és gyakorlati kérdéseket egyaránt mélyen érintő katonai-politikai tárgyú vitát folytatott Zrínyi Miklós horvát bánnal, akivel a kapcsolata az 1663–64-es hadjárat során tanúsított kényszerű együttműködés (illetve ennek hiánya) során mérgesedett el igazán.[44] Ez a konfliktus (és zárójelben említsük meg, hogy Montecuccoli életének és tevékenységének csak ez az egy aspektusa) jól ismert és sokat kutatott téma a magyar történetírásban, ezért jelen fejezetben csak röviden utalnék rá.

A nemzetek feletti katonai párt és a magyar elit ugyan gyakran együtt tudott működni a török ellen, de néha erőteljes konfliktusok alakultak ki közöttük: ez utóbbinak remek példája a Zrínyi–Montecuccoli vita, mely egy nagyrészt levelek, pamfletek, felterjesztések és tervezetek formájában megnyilvánuló politikai és katonai kérdéseket is érintő nézeteltérés volt a császári sereg két katonai vezetője között, melyben a két fél gyakorlati és elméleti alapvetéseket is megfogalmazott.[45] Zrínyi egyébként, mint közismert, szintén foglalkozott hadtudomány írással, sőt ő az első magyar nyelvű hadtudományi író.[46] Neki azonban nem volt alkalma elsajátítani azokat a műhelytitkokat, mesterségbeli fogásokat, amiket például Basta, Turenne, Montecuccoli, vagy Condé jól ismertek, mivel Zrínyi, velük ellentétben, nem egyszerű közkatonaként kezdte pályafutását s emelkedett szépen fokozatosan a legmagasabb pozíciókba, végigjárva a katonai ranglétra fokait. Így neki ezeket a tapasztalatokat olvasással kellett pótolnia, hogy az európai katonatudósok írásainak nyomába érhessen és a magyar hadtudományt is korának színvonalára emelhesse.[47] *Az török áfium ellen való orvosság* című munkája,[48] mely a humanista Augier Ghislaus de Busbecq 1581-es keltezésű, népszerű törökellenes röpiratának felépítését követve próbálja meggyőzni olvasóját, hogy a haza megmentése csak a magyarság erejéből valósulhat meg, 1661-ben keletkezett és csak 1705-ben jelenhetett meg.

[44] Hausner, 2010; Perjés, 1999a.
[45] Perjés, 1999a; Nagy–Hausner, 2011; Hausner–Padányi, szerk., 2012; Hausner, 2010.
[46] Zrínyi, 2000. [47] Perjés, 1999b, 139 és 148. [48] A műről legutóbb l. Csillag, 2016.

A mű megírásának és a Montecuccolit a magyarok részéről ért erőteljes kritikának (akik leginkább halogató stratégiája miatt bírálták)[49] a kiindulópontját a II. Rákóczi György (1621–1660) erdélyi fejedelemnek az 1655-ben indult svéd–lengyel háborúba való beavatkozása jelentette, mivel az utána bekövetkező események kapcsán a horvát bán mindvégig egy törökellenes keresztény összefogás lehetőségében és a török kiűzésében reménykedett. Az említett Zrínyi-Montecuccoli vita és nézeteltérés híre nemcsak a bécsi udvar köreibe jutott el, hanem, mint említettük, Európa fővárosaiba, a Velencei Köztársaságba és a Pápai Állam titkárságára is. Ezeken a helyeken, a különböző propaganda nyomán, kialakultak a különféle Zrínyi- és Montecuccoli-pártok.

A Moldvát és Havasalföldet már korábban a fennhatósága alá vonó és a lengyel trónra áhítozó Rákóczi fejedelem, a török Porta heves tiltakozása ellenére, 1657 januárjában a svédek oldalán megindult a Lengyelország elleni hadjáratra. A kezdeti sikerek után azonban teljes összeomlás következett, amit csak tetézett az újonnan kinevezett nagyvezér, Köprülü Mehmed pasa (1656–1661) 1658 nyarán Erdély ellen megindított bosszúhadjárata. Erre Rákóczi igazán nem számított, hiszen nem tudhatta, hogy a fejedelemsége kilenc éve alatt éppen a tizenötödik nagyvezér lesz képes elfojtani a birodalom szerte megindult lázongásokat és engedelmességre szorítani a nagy mozgásszabadsághoz szokott erdélyi vazallusát. Rákóczi I. Lipóthoz fordult segítségért, aki azonban a franciák ellen tartogatta erejét és semmi esetre sem akart a törökkel háborúba bocsátkozni. Az oszmánok sem háborút akartak, elsődleges céljuk Erdélyben a lázadozó vazallus megfékezése és a minél gyorsabb rendteremtés volt. Csak a könnyű zsákmányt látva léptek fel hódító szándékkal. Így került sor egy olyan háborúra, amit kezdetben egyik fél sem akart, ráadásul a bécsi udvar nehézkes, lassú, de mégis kapkodó politikájának következtében a számukra legrosszabb feltételek között.[50]

Erdélyt, a moldvai és a havasalföldi vajdák seregeivel együtt tatár és kozák csapatok dúlták és fosztogatták, a nagyvezér Köprülü Mehmed pedig 1658. szeptember elejére bevette Jenő várát és új fejedelmet, (Barcsay Ákost) nevezett ki, aki átadta neki Lugost és Karánsebest, valamint a fejedelemség nevében nagymértékű adó és hadisarc fizetésére kötelezte magát. De mivel Abaza Haszán pasa, aleppói kormányzó nagy erejű felkelést robbantott ki, ahol többek közt az erős kezű nagyvezér leváltását követelte a szultántól, Köprülü Mehmednek távoznia kellett Erdélyből. A lázadás alatt Erdélyben polgárháború tört ki. A törökök azonban le akartak számolni Rákóczival, aki a Szejdi Ahmed budai pasa által vezetett szászfenesi csatában (1660. május 22.) vereséget szenvedett, megsebesült, majd június 7-én Váradon meghalt. Mivel holttestét a váradi katonák vitték át Gyulafehérvárra, a várban alig maradt katona. A budai pasa igyekezett kihasználni a kedvező lehetőséget, ostrom alá fogta Váradot, ami negyvenöt na-

[49] Nagy–Hausner, 2011. [50] Ágoston–Oborni, 2000, 189–194; Perjés, 1999a, 150–151.

pi küzdelem után 1660. augusztus 17-én oszmán kézre került. Elveszett Erdély legnagyobb vára, s vele együtt a Partium nagy része is oszmán fennhatóság alá került: a törökök megszervezték ötödik magyarországi tartományukat, a váradi vilájetet.

A nagy fontosságú erődítmény elvesztése a bécsi udvari köröket is megmozgatta, akik elhatározták, hogy a török további terjeszkedését, akár háború útján is, de megállítják. Erdélyben közben az 1661. január 1-jén megválasztott fejedelem, Kemény János, bízva egy Bécs központú nemzetközi oszmánellenes összefogásban és közös harcban, ez év áprilisában kimondta a Portától való elszakadást és az országot I. Lipót császár oltalmába ajánlotta. Montecuccoli tábornok az északi hadjáratot lezáró olivai béke (1660. május 3.) megkötése után rövid időt hoheneggi birtokán családjával töltött, majd Prágában császári parancsra újjászervezte a hadsereget. Miután kinevezték a nagy bizalmat feltételező és megtiszteltetést jelentő győri főkapitánynak, szembesülnie kellett az erdélyi események kapcsán egy, az oszmánok ellen indítandó háború lehetőségével.[51] 1661 májusában dolgozta ki haditervét, aminek lényege az volt, hogy Buda és Esztergom megtámadása útján segítik meg Erdélyt, elvonva onnan az oszmán erőket. Ennek a tervnek meg is indult az előkészítése, de közben parancs érkezett Bécsből, hogy Montecuccoli vonuljon seregével a Tiszához, Kemény közvetlen megsegítésére. Priorato szerint Ali pasa nyolcvanezer emberrel szállta meg Erdélyt és Montecuccolit tizennyolcezer fős sereggel küldték oda, hogy megakadályozza az oszmánok terveit.[52] Nehéz menettel, élelemhiánnyal és betegséggel küzdve érkezett meg a folyóhoz, és saját elhatározásból eldöntötte, hogy Kemény hadaival egyesülve kiszorítja az oszmánokat a fejedelemségből. Döntésének két indoka lehetett: Kolozsvárott jobb ellátási körülményeket remélt seregének és bízott abban, hogy a törökök az egyesült erdélyi és császári hadakat látva engednek és elismerik Kemény fejedelemségét. Menet közben mindvégig kereste egy döntő csata lehetőségét az előle folyamatosan elhúzódó török sereggel. Az olasz tábornok nagyon kényes helyzetben volt: a császár és környezete a hadsereg megtartását kívánta tőle és határozottan eltiltotta a döntő csata kierőszakolásától, míg az erdélyiek éppen ellenkezőleg, a török kiűzését kívánták, ami nyílt csata nélkül teljesíthetetlen kérés volt. Ráadásul az erdélyiek elől titkolnia kellett Bécs szándékát, mert az csak még inkább elősegítette volna kiegyezésüket a Portával. Így Montecuccoli Kolozsvárra vonult – ahol Kemény ígérete szerint megfelelő mennyiségű élelem várja seregét –, de a városban csak kevés élelmet és pénzt talált. Közben a Porta új erdélyi fejedelmet neveztetett ki (Apafi Mihályt, 1661. szeptember 7.) az Erdélybe érkező Ali pasa szerdár parancsára. Így megszűnt minden remény Kemény elfogadtatására. Montecuccolinak nem maradt más választása, vissza kellett vonulnia: Kassáig még további öt-hatezer embert

[51] Rossi, 2002, 258–264. [52] Priorato, 1674.

vesztett el az éhínség, járványok és nélkülözések miatt. Kemény János Montecuccoli Kolozsvárról való távozása után még felvette a harcot: a nagyszőllősi csatában (1662. január 23.) Apafi fejedelem és Kücsük Mehmed jenői/temesvári bég seregei győzelmet arattak felette, s ő a csatában életét vesztette. Kemény máskülönben sosem hibáztatta Montecuccolit[53], nem úgy, mint a magyar nemesek, akiknek soraiban hatalmas elkeseredést váltott ki az eredménytelen hadjárat, Erdély elvesztése, az éhező katonák fosztogatásai és kegyetlenkedései. Ők Montecuccolit okolták a történtekért, pedig a felelősség a kapkodó bécsi udvari politikát terheli: ha az eredeti Montecuccoli-féle haditervet nem változtatják meg, hanem végrehajtják, akkor Erdély felől minden valószínűség szerint elmúlt volna a veszély.[54]

Az oszmánok fenyegetése azonban ezáltal nemhogy megszűnt volna, hanem jelentősen felerősödött: a Porta ugyanis nyílt hadüzenetnek vette Lipót beavatkozását az erdélyi ügyekbe. IV. Mehmed szultán (1648–1687), aki eredetileg Dalmáciába készült hadjáratot indítani a velenceikkel folyó háború keretében, megváltoztatta eredeti tervét és a nagy formátumú Köprülü Mehmed fiát, Köprülüzáde Fázil Ahmed pasa nagyvezért (aki 1661. október 30-án elhalálozott apját követte a nagyvezíri tisztségben) nevezte ki egy Magyarország ellen induló hadjárat fővezérévé.

2.3.2. Magyarország, 1663–1664.

A nagyvezér támadása[55] – aki Priorato szerint százötvenezer emberrel érkezett Magyarországra[56] –, melyet a császár hiába próbált meg többször is a török küldött követei által diplomáciai úton megakadályozni, eredetileg Komárom és Bécs ellen irányult volna, mely hírre a császárvárosban valóságos pánik tört ki. A császári sereg teljesen készületlen volt, éppen csak gyülekezőben, miközben Montecuccoli megkapta a hálátlan feladatot, hogy kicsinyke seregével tartóztassa fel a törököt és védje meg Bécset. Montecuccoli úgy jellemezte a helyzetét, hogy áprilisban az a Reninger[57] portai rezidens által megerősített hír járta, hogy a nagyvezér százezer fős sereggel készül a hadjáratra. Neki mindent összevetve hatezer embere volt, ami egyszerre félelmetes és nevetséges szám egy ilyen létszámfölényben levő török sereggel szemben. Elkeserítőnek találja, hogy ennyire kevés katona vállán nyugodjon egész népek sorsa. De mit tehetett volna? Tiltakozott, engedelmeskedett és feláldozta magát. A szükségből erényt kovácsolva az lett a legfőbb cél, hogy ezt a gyengeséget ügyesen álcázzák, hogy az ellenségnek ne juthasson a tudomására.[58]

[53] „…Cuculi uram visszatérése sokaknak nem tetszett légyen, mind azáltal ratioinak bele adatott, úgy ismerem; én is nem akartam semmiben vádolni”. Koncz, 1892, 461.
[54] Perjés, 1999a, 150–153. [55] Kolçak, 2012. [56] Priorato, 1674. [57] Cziráki, 2016.
[58] „Così stavan le cose, ed eccoci sù la fine d’Aprile giunger avviso, che il Turco, sotto la condotta

A nagyvezér, akinek felvonulását a sorozatos esőzések[59] nagyban késleltették, végül mégis Érsekújvár, Magyarország egyik legjobban megerősített erődítménye ellen fordította fegyvereit.[60] A krétai harcok során a korszak legmodernebb ostromtechnikáját elsajátító oszmán tüzérek és aknászok munkája 39 napi ostrom után eredményre vezetett: szeptember 25-én a védők feladták a várat. Hüszejn budai pasa Nyitrát foglalta el, az elvonulóban levő nagyvezér pedig Lévát és Nógrádot vette be. A törökök, Várad mintájára, Érsekújvár körül is új vilájetet szerveztek. Montecuccoli csapatteste, a gyülekezőre az örökös tartományokból lassacskán érkező segítség és a magyar felkelés október közepére ér el csak számottevő erőt, de ekkor már késő volt. Érsekújvár eleste Bécsben félelmet és elkeseredést, Európa-szerte pedig nagy felháborodást váltott ki, az olasz hadvezért tették meg a támadások céltáblájának, pedig az adott erőviszonyok mellett nem tehetett többet.

Ez után a kudarc után a bécsi udvar még nagyobb erőkkel próbálta meggyőzni a pápát, VII. Sándort (1655–1667) – aki a Velencei Köztársaságot is támogatta az oszmánok ellen – és elsősorban a protestáns német fejedelmeket, hogy a *Türkenhilfe*nek nevezett segéllyel (pénzzel, vagy akár csapatokkal) támogassák a török elleni háború folytatását. Mivel úgy vélték, hogy a meggyőzést nagyban elősegítené egy katonai siker, ezért engedélyt adnak Zrínyinek[61] a téli hadjárat lefolytatására. A horvát bán az oszmánellenes terveket támogató Rajnai Szövetség vezetőjével élénk diplomáciai levelezésben állt és a szövetséges seregek vezetőjével, Julius Hohenlohe gróffal közösen dolgozták ki a téli hadjárat tervét. Zrínyi a vállalkozást nagy sikerrel vitte végbe: szokatlan katonai bravúrral mélyen bent, török területen égette fel az eszéki Dráva-hidat, amely a

del Gran Vizir usciva in campagna con 100.000 uomini, numero in cui confrontavano a un di presso il Reninger Residente Cesareo alla Porta, li prigionieri, le spie, li corrispondenti e li trasfuggitori. All'incontro stavano dell'Esercito Cesareo qualche reggimenti in Transilvania, e nell'Ungheria Superiore, altri ne'presidi dell'Ungheria bassa, et altri in Stiria. Onde il corpo che si dovea porre in campagna in opposizione del Turco si riduceva a men di 6.000 tra fanti e cavalli, numero il quale poi appresso durante tutta la campagna, e bilanciate l'entrata e l'uscita della gente, in questi termini, o intorno, sempre rimase […] Temeraria e ridicolosa pareasi questa proporzione ragguagliata all'oste turchesco… Deplorabil cosa che la salute di tanti popoli dovesse nella virtù di così pochi soldati riposare. E che far io? cui n'era incaricato il commando? […] Protestai, obbedii, mi sacrificai. Qui convenne fare di necessità virtù, aver per iscopo principale di tenere celata la debolezza delle proprie forze…" Luraghi, 1988, 409.

[59] „I progressi di quell'anno furono notabilmente ritardati dalla protezione del Cielo uerso la bontà dell'Imperatore, che per riparare alla trascuraggine de suoi ministri, fece grondare in tanta copia le pioggie che profondate le strade, conuenne al Visir, con dilungazione de' progressi trattenersi più di 40 giorni in Buda, la malageuolezza delle strade non lasciando transitar il cannone" Giovanni Sagredo, Velence bécsi követének 1665. május 2-i jelentése. Wolf, 1858, 308–309.

[60] Ágoston–Oborni, 2000, 198–199; Perjés, 1999a, 153–154.

[61] Zrínyi már novemberben engedélyt kért az udvartól egy Eszék és Pécs irányában folytatandó portya/hadjáratra, de akkor azt még nem kapta meg. Perjés, 1999a, 155.

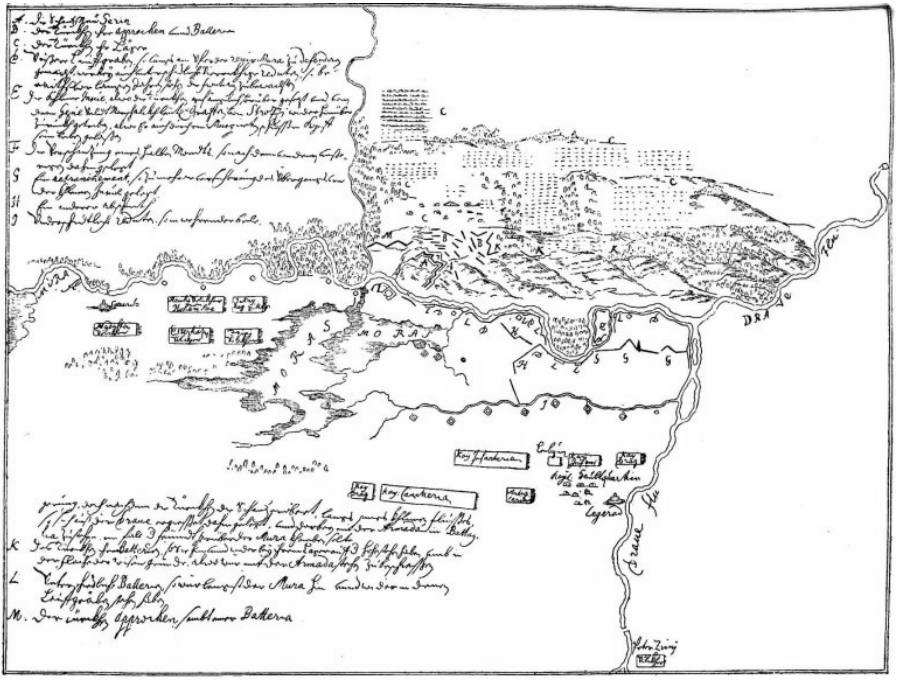
Dunántúl/Bécs elleni felvonulási út egyik fontos pontja volt és ezzel jelentősen késleltethette a következő évi oszmán támadást. Emellett a siker hírére Európaszerte lelkesedés tört ki, megújult a remény a török kiűzésére és ennek hatására az 1664-es évi hadjáratra soha nem látott nagy birodalmi erő gyűlt össze. Ennek a seregnek, különböző vezetőik igényeinek az összehangolása és koordinálása azonban Montecuccolinak, mint fővezérnek, a bécsi politikusokkal a végletekig kiéleződött viszonya mellett, rengeteg energiájába került. Ezért már 1664 áprilisában a császárral folytatott magánkihallgatása alkalmával, majd Porcia herceggel folytatott tárgyalása során felpanaszolta a különböző csapattesteken belüli kommunikáció nehézkességét és a megértés hiányát, és azt kérte, hogy mint fővezér kaphasson teljhatalmat az ügyek intézésében.[62]

Zrínyi ráadásul felégette a Kanizsa ellátását biztosító területet, elvágta utánpótlását és ezzel megteremtette a lehetőséget a török kézen levő vár visszafoglalásához. Az ostrom megkezdésére azonban túl későn érkezett meg Bécsből az engedély, az oszmánok előrenyomulása miatt azt végül nem sokkal a sikeres befejezés előtt félbehagyták és így gyakorlatilag a téli hadjárat során szerzett minden előny kárba veszett.

A két sereg: a folyamatos ellátási gondokkal küzdő, még össze nem gyűlt és közben Bécs ostromától és Stájerország elözönlésétől tartó császári hadsereg Montecuccoli vezetésével és a vár bevételét mindenek előtt szorgalmazó Köprülü Ahmed nagyvezér Zrínyi-Újvár alatt találkoztak. Ennek a csupán három évig fennálló fennálló erődítménynek a Zrínyi–Montecuccoli vitában is kulcsfontosságú gyakorlati szerep jutott. Zrínyi Miklós horvát bán hódoltsági területen, Kanizsával szemben, a Dráva–Mura összefolyásánál emelt erődítménye ugyanis fontos szerepet játszott a nemzetközi oszmánellenes tervekben, valamint, mivel annak lerombolását a törökök követelték, *casus belli*ként szolgált az 1663–1664-es háborúskodás kirobbanásához.[63] Nem véletlen: a vár építését Zrínyi provokációnak szánta, nemzetközi törökellenes koalíció létrehozásának céljából. Zrínyi, széles körű nemzetközi ismertségére támaszkodva, a vár körüli bonyodalmakat (amit a diplomáciailag megoldhatatlan kérdés okozott Bécsben) remekül kihasználta és ennek köszönhetően a róla és a körülötte zajló eseményekről szóló hírek éveken keresztül keringtek a nemzetközi információhálózatban. Nevét Zrínyi képmásával és tettei leírásával együtt Európa-szerte terjesztik a röplapokban és képújságokban.[64] Montecuccoli egy 1661. július 9-ei, a brandenburgi választófejedelemnek írt levelében még pozitívan nyilatkozott a várról, kiemelve annak fontosságát Kanizsával szemben.[65] Ezzel ellentétben, a *Della guerra col Turco*ban – nyilvánvalóan magyarázkodási célzattal – már teljesen jelentéktelen erődnek nevezte a várat, melynek nem csupán az elhelyezkedése előnytelen, hanem az

[62] Rossi, 2002, 278–279. [63] Hausner–Padányi, szerk., 2012. [64] *Uo.*, 10. [65] Marczali, 1882, 217.

építése is kivetnivalót hagy maga után.[66] A két fél nézőpontja ugyanis alapvetően eltérő volt a várral kapcsolatban: Bécs és Montecuccoli gondolatrendszerében az erődítménynek egyetlen funkciója az volt, hogy időt biztosítson a keresztény hadak gyülekezéséhez, s nem tartották fontosnak megőrzését, míg Zrínyi értelmezésében a Mura-vidék előretolt állásaként a vár fontos szerepet töltött be a keresztény portyák kiindulópontjaként és a török portyák megakadályozásában, valamint veszélyezteti a török kézen lévő Kanizsát, elvágva utánpótlási vonalát, s ezért mindent meg akart tenni megtartása érdekében.[67] A Köprülü Ahmed

Montecuccoli vázlata a Zrínyivár melletti császári táborról

nagyvezér által vezetett török sereg 1664 júniusában ért a vár alá, s Lipót császár június 4-ei parancsának értelmében Montecuccoli tábornok is oda érkezett. Ő a „halogató védelem" technikájával kívánta megvárni a túl lassan érkező segédcsapatokat. Gondos hadászati intézkedéseivel meg akarta védeni a várat, amit a nagyvezér, aki, mint mondtuk, elsődleges feladatának tekintette az erődítmény elfoglalását, komoly tüzérségi erő bevetésével, nagy véráldozattal húsz nap után, 1664. június 30-án foglalt el. Az diadalittas nagyvezér a várat egy hét múlva megsemmisíttette, sőt újjáépítési tilalmát a vasvári békébe is belefoglalták.

[66] Montecuccoli, 2002, Lib. II., Cap. XLVI. [67] Perjés, 1999a, 156.

Zrínyi-Újvár elvesztése miatt Zrínyi a következőképpen tett panaszt a császárnál:

> Gondolja meg kérem, Felséges Uram, maga, valjon Montecuccoli grófnak volt-e komoly szándéka a vár megvédésére: tudtomon kívül, a mint rendezett mindent, a vár alá aknákat ásatott, hogy mihelyt az ellenség a támadást megkísérli, az erősséget levegőbe röpíthesse; miként a cölöpös sáncot felrobbantotta, mielőtt bárki meghágni törekedett volna. Így egy napon a vár elfoglalása előtt a parancsnok kétségtelenül Montecuccoli meghagyásából elrendelte, hogy száz katonám a várból távozzék, azt állítva, hogy a németek elegen vannak. Sőt a legutolsó éjjel Batthyány gróf kérte, hogy az övéi közül 200 ember bemehessen a várba, de hiába. Biztosan attól féltek, hogy azt hosszabb ideig védelmezik úgy, mint óhajtják vala. [...] Bizony gyönyörűséges segítség, mely váramat elvette, szigetemet elpusztította, lakosait elűzte és megölte. Mindezt azonban, bár nekem drága volt, nem sajnálom annyira, mint azt, hogy katonáimat, kik oly sok év óta nemcsak a szigetet, de Felséged Stíriáját is megoltalmazták, házukból kikergették és tudja Isten, hová kényszerítették menekülni feleségükkel és gyermekeikkel. Elhallgatom a szégyenfoltot, melyet e tettükkel Felséged fegyvereire hoztak. [...] Negyven éven át eddig a roppant ottomán hatalom ellen a magam és embereim vérével és verejtékével megvédtem, most a honnan segítséget vártam, a miben minden bizalmamat és reményemet vetettem, a miatt vesztettem el. S a mi legjobban fáj, Felséged java és a keresztyénség minden haszna nélkül.[68]

Ez a levél is az 1660-as években megindult propaganda hadjárat része volt, melyből mindkét fél erőteljesen kivette a részét. A propaganda szerepe ugyanis rendkívül fontos volt a korabeli Európa közvéleményének formálásában.[69] A Zrínyi testvérek évtizedek óta kiterjedt nemzetközi levelező rendszerrel és információs cserehálózattal rendelkeztek, mely hatékonyan működött.[70] Bécs pedig, francia riválisával ellentétben, szinte csak a propaganda hatékony működtetésével volt elfoglalva. Igazi barokk hatalomként fontosabbak voltak számukra a szavak, melyek mindent megpróbáltak elhitetni a kortársakkal és megpróbáltak elhitetni az utókorral. A reprezentáció, a látszat, a propaganda lényegesebb volt, mint a valóság.[71] A nagyrészt olasz származású történetírók, mint például a már említett Priorato, kiválóan dolgoztak ennek a célnak az érdekében. Jóllehet Montecuccoli maga nem bízott meg teljes mértékben az ellenségtől érkezett[72] honfitársában és

[68] Vatikáni titkos Levéltár, Német nunciatura, 177. k. Idézi: Széchy, 1902. [69] G. Etényi, 2003.
[70] Bene, 1993a. [71] Nagy, 2006, 309.
[72] Priorato korábban Mazarin bíboros magántitkára volt. Párizsból Johannes Ferdinand Porcia csábította el, hogy írja meg I. Lipót uralkodásának történetét.

a propaganda irányításából maga is kivette a részét. Priorato históriájának[73] első kötetét ő rendezte sajtó alá, méghozzá úgy, hogy néhány helyen, például a Zrínyi Miklósról szóló részeknél, jelentősen átírta az eredeti szöveget.[74] Erős kritikájáról tanúskodik az Andrea Testa gondozásában megjelent kötetben található két 1666-os dátumú írása *(Mie Note sopra l' Istoria di Transilvania e d' Ungheria del Conte Gualdo Priorato. Riflessioni sopra alcuni passaggi dell' Istoria Transilvanica di Betlenio és Sopra l' Istoria del Gualdo).*[75] Fontos kontroll-forrásaink lehetnek a további olasz nyelvű munkák,[76] melyek közül érdemes kiemelnünk Girolamo Brusoni[77] munkáját[78], aki, mint az Olvasóhoz intézett előszavában tisztázza, egy kompilációt készített a „hegyeken túlról" *(oltremontane)* érkezett különböző levelekből és jelentésekből.

A Zrínyi-Újvárnál történtek után az élet és a hadiszerencse végre némi elégtétellel szolgált Montecuccoli gróf számára.[79] Mivel valószínű volt, hogy az oszmánok Bécs ellen akarnak vonulni, a császári csapatok feladata egyértelmű volt: a Rábánál meg kell előzni és fel kell tartóztatni őket. Ha nem sikerül: egyenes az út Bécs felé!

Mühürdár Haszán aga korabeli krónikájában[80] melyben Köprülüzáde Fázil Ahmed pasa hadjáratait ismerteti,[81] meg is jegyezte, hogy csak tíz órányi távolságban voltak Bécstől, az áhított „aranyalmától", hódításuk céljától.[82]

Most Köprülü Ahmed pasa kb. százezer emberével szemben egy három hadseregből (a császári sereg; a német fejedelemségek és egyéb szövetségesek csapatai és a francia erők) hirtelenjében összerakott huszonötezer főnyi sereg állt a fővezér rendelkezésére.

Montecuccoli, amint a felderítők jelentéseiből kiderült, hogy a nagyvezér megindult seregével a Rába felé, egymás után szedte össze a birodalmi német és

[73] Priorato, 1670. [74] Bene, 1991, 49. [75] Testa, 2000. [76] Infelise, 1997.

[77] Brusoni (1614–1686 után) megírta Itália és Európa történetét is (*Historia d'Italia,* 1661; *Istorie universali d'Europa,* 1657). Történetírói és az ezzel együtt járó információszerző tevékenysége mellett (melynek eredményeként 1676-ban torinói udvari történésznek nevezték ki) számos regény, elbeszélés szerzője is (http://www.treccani.it/enciclopedia/girolamo-brusoni/). [2016. 07. 04.]

[78] Brusoni, 1665. [79] Czigány–Tóth–Zágorhidi, szerk., 2004; Tóth F., 2007; Wagner, 1964.

[80] Yücel, 1996, 278.,

[81] 1658-tól 1669-ig, Kréta elfoglalásáig beszéli el a történteket. Eredeti dokumentumokat használ, idéz. 13 darab hatt-i hümayunt és 98 darab levelet, köztük Montecuccoli leveleket is közöl.

[82] Az oszmánok Bizánc elfoglalása után dolgozták ki a Római Birodalom újjáélesztésének ideológiáját, amit „Bizánc" után Róma elfoglalásával kívántak volna kiteljesíteni. Ez kapcsolódott az oszmán hódítási ideológia Aranyalma (Kızıl elma) motívumához és annak Bizáncból eredeztethető gondolatköréhez. A világ feletti uralom szimbólumává váló jelkép ugyanis eredetileg a konstantinápolyi Hagia Sophia templom előtti téren álló I. Jusztiniánusz (527–565) császár lovas szobrának a kezében tartott arany országalma volt, tetején kereszttel. Ez a szimbólum később az összes, az oszmánok által elfoglalni áhított fontosabb városra vonatkoztatva szerepelt pl. Buda és Bécs esetében is. Fodor, 2001.

a francia csapatokat, Nádasdy és Batthány magyar lovasait, majd a folyóhoz sietett és Szentgotthárdnál elfoglalta állásait a Rába túloldalán álló oszmán sereggel szemben. Mivel mindkét hadsereg ellátási körülményei nehézkesnek bizonyultak, a két hadvezetés tisztában volt vele, hogy a döntő csatát meg kell vívni. Az egyenlőtlen erőviszonyok mellett a császáriak számára ez védelmi csatát jelenthetett csak. A császáriak, miután július végén többször megakadályozták a nagyvezér átkelését a folyón, várták a megfelelő alkalmat. Július 31-én este Montecuccoli az általa összeállított parancsrendet[83] ismertetve készítette fel seregét az ütközetre. Augusztus 1-jén hajnalban Köprülü Ahmed nagyvezér Nagyfalva ellen heves ágyúzást kezdett, hogy ezzel terelje el a császári hadvezetés figyelmét, miközben a folyó kanyarulatának déli partján előbb szórványosan, majd tömegesen megindult az átkelés. Montecuccoli és Hohenlohe egyszerre indítottak ellentámadást, ami visszavetette a törököket. Ekkor rögtönzött haditanácsot tartottak, ahol Montecuccoli azt terezte, hogy a török sereg elé az éjjel sáncot építtet és másnap amögül védekeznének. Volt olyan tábornok, aki a teljes visszavonulás mellett tette le a voksát; Hohenlohe és a francia kontingens vezetője, Jean de Coligny azonban mind a fővezért, mind társait meggyőzte, hogy indítsanak ellentámadást az oszmán erők ellen. Közben a nagyvezér megkezdte a döntő csatát, mellyel az egész sereg ellentámadása ment szembe. A csatát végül az az oszmán hadvezetési hiba és az utána keletkezett pánik döntötte el, amely elrendelte a janicsárok visszavonulását a sáncokba. Ennek nyomán pánik tört ki, a katonák a Rábához menekültek és a túlparti fősereg és a nagyvezér szeme láttára pusztultak el a hídfőben levő csapatok. A véres ütközet mindössze egy óra hosszáig tartott, nagy volt az oszmánok vesztesége[84] – még ekkor is jóval nagyobb létszámú volt a egyesült keresztény seregnél –, de ennél is nagyobb volt az a lélektani összeomlás, amely a vesztett csata miatt következett be, és a zsákmány, amit utána a keresztények összeszedhettek: Montecuccoli hét török ágyút és 126 zászlót küldetett fel Bécsbe a csata színhelyéről.[85] Zrínyi ugyan nem volt jelen a csatában, de közvetve neki is köszönhető a győzelem – mivel az a hír tartotta vissza a nagyvezért, hogy a Rába túlsó partján küzdő seregeinek segítséget küldjön, hogy a Zrínyiek a hátukban vannak –, és Zrínyi-Újvárnak is, mivel ha annak elfoglalásával a nagyvezér nem vesztegelt volna hetekig, akkor sem a birodalmi német, sem a francia hadak nem érkeztek volna meg.[86]

Montecuccoli és seregei nem üldözték a csatát vesztett oszmán csapatokat, ami ismét éles kritikát váltott ki. A körülmények azonban sem stratégiai, sem taktikai üldözés lehetőségét nem tették lehetővé. A számbeli fölényben levő el-

[83] Pini, 2009, 50.

[84] A korabeli nyugati és az oszmán források nagyon eltérő számokat közölnek a veszteségekről, ahogyan a császári győzelem megítéléséről is. Az azonban bizonyos, hogy a török sereg így is nagyon jelentős maradt.

[85] Rossi, 2002, 293. [86] Széchy, 1902.

lenséggel szemben nem tudtak volna átkelni a folyón, ráadásul a sereg nagyon súlyos problémákkal küzdött. Montecuccoli így számol be erről:

> Mivel […] mi is […] sok tisztet és legénységet veszítettünk […] semmi lőszerem nincs, olyannyira, hogy amennyiben még egy ilyen csatát kellene vívnom, igazán nem tudom, hogy mit kellene tennem.[87]

A győztes csata, akkor is, ha nem egyedül (vagy főleg nem) neki köszönhető is a győzelem, természetesen nagy mértékben megnövelte Raimondo Montecuccoli tekintélyét és hírnevét. A császár elégedettségét híven tükrözi, hogy külön olasz nyelvű levelet írt neki és azonnal előléptette, valamint a sereg üdvrivalgása közepette, fáradozásaik elismeréseképpen mindenki kapott egy havi fizetést. Az ezután következő hónapokat az immár a birodalom második emberének számító Montecuccoli Bécs, Hohenegg és Győr között tölthette.

A győztes csata után tíz nappal megkötött béke viszont hatalmas felháborodást okozott nem csupán Magyarországon, hanem Európa-szerte. I. Lipót és IV. Mehmed követei az 1663–64. évi Habsburg–török háborút lezáró vasvári békeszerződést[88] 1664. augusztus 10-én Köprülü Ahmed nagyvezér táborában kötötték meg. A császár a győztes csata ellenére rendkívül kedvező feltételeket szabott a Portának (meghagyva neki Váradot, Érsekújvárt, négy felső-magyarországi vármegyét), annak ellenére, hogy Souches tábornok időközben Nyitrát, Lévát, majd Párkányt is elfoglalta és az esztergomi hidat is lerontotta. De legalább Erdélyt nem olvasztották be az Oszmán Birodalom tartományainak sorába. A vasvári béke természetesen súlyos presztízsveszteséget és további komoly problémákat is hozott a bécsi udvar számára: nem véletlen, hogy Lipót egészen szeptemberig[89] úgy tett, mintha folytatná a küzdelmet és lehetséges újabb összecsapásokról is szó volt, és csak szeptember végén hozta szövetségesei tudomására, hogy időközben megállapodott a Portával.[90]

2.3.3. Könyv Magyarországról

Montecuccoli 1668-tól, az Udvari Haditanács elnökeként aktív résztvevője volt a Habsburg-ház magyarországi uralmának megdöntését célzó Wesselényi-féle mozgalom 1670–71-es drasztikus letörésében s az új magyarországi kormányzati irányvonal kialakításában, s így igencsak járatosnak kellett lennie a magyar ügyeket illetően.

[87] Angeli, 1877, 9.

[88] A béke latin nyelvű változatát és magyar fordítását l. Varga J. János, *A szentgotthárdi csata és a vasvári béke.* http://mnl.gov.hu/a_het_dokumentuma/a_szentgotthardi_csata.html [2016. 07. 04.]; Abdurrahman, 2008, 164–166.

[89] Renigen, 1900. [90] Angeli, 1877.

Ennek a jártasságának, mint láthattuk, már korábban is jelét adta különböző feljegyzéseiben, javaslataiban. A *L' Ungheria nell' Anno MDCLXXVII* címet viselő írása ennek a tudásnak egyfajta összefoglalását adja. Montecuccolinak ez a munkája sokáig kéziratban maradt, ajánlása nincs, de minden bizonnyal a császárnak, vagy a bécsi udvarban Magyarország ügyeivel foglalkozó szakminiszteriek készülhetett, gyakorlati kézikönyv gyanánt. Az Olaszországban régóta lappangó kéziratot háromszor is kiadták: először a Giuseppe Grassi-féle 1831-es Montecuccoli összegyűjtött munkáiban, másodszor 1992-ben, egy kis önálló könyvecske formájában (melynek érdekessége, hogy címe: *L'Anno MDCLXXIII,* tehát a művet minden valószínűség szerint 1673-ban kezdhette el írni, s 1677-ben fejezte be, beletéve immár, pontosításként a *Magyarország* címszót is[91]), harmadszorra pedig az említett Testa-féle kritikai kiadásban. A magyar kutatás figyelmét eleddig, kevés kivétellel, elkerülte ez a munka, ezért röviden ismertetjük szerkezetét és tartalmát. Montecuccoli elsőként a mű megírásának adja magyarázatát, az orvos példájával élve, akinek ismernie kell betegét ahhoz, hogy gyógyítani tudja. Ugyanígy a politikusnak is az a feladata, hogy alaposan megismerje azt, amit kormányoznia kell, hogy megtalálhassa a célja eléréséhez szükséges helyes eszközöket.[92] Ezek után Mátyás király halálától (1490) kezdve egészen 1677-ig évtizedenként ismerteti a magyar történelem legfontosabbnak ítélt eseményeit, úgy, hogy az egész folyamatos bel- és külháborúk, forradalmak és lázadások, zűrzavar és állandó meggondolatlan cselekedetek sorozatának tűnik fel előttünk, s ezt a nézőpontot maga is erőteljesen hangsúlyozza.[93] Ennek a szituációnak, s a korban kialakuló és egyre inkább ilyen irányban alakított sztereotípiájának megfelelő, valamint a bécsi udvar propagandájához tökéletesen illeszkedő magyarázatát is adja: a magyarok ugyanis – állítja Montecuccoli – szkíta és tatár őseikhez hasonlatosan „büszkék, nyughatatlanok, örök elégedetlenek és állhatatlan természetűek".[94] Ezek a toposzok már korábban is felbukkannak a nyugati irodalomban, de Montecuccolival válnak igazán elterjedtté, s mint látni fogjuk, a későbbi hadvezérek is erre a kiállhatatlan nemzetkarakterológiára építve és hivatkozva fejtik ki véleményüket, illetve, ami még ennél is rosszabb, ez alapján cselekszenek. A magyar nép természete mellett a másik fontos okot, ami miatt az állandó zűrzavar és háborúság fennáll a régióban, abban látja Montecuccoli, hogy a magyaroknak sosem voltak világos, érthető és egymásnak nem ellentmondó törvényeik, amelyeket betartottak volna. Mindennek fényében, a történelmi bemutatás után levonja a következtetéseket: „csakis a kormányzás gépezetének két alapvető eszközével, vagyis a törvények és a fegyverek együttes erejével lehet megtartani a Magyar Királyságot". Ezután több pontban hosszasan és részletesen elemzi, példákkal is illusztrálva, hogy milyen konkrét eszközök-

[91] Montecuccoli, 1992. [92] *Uo.,* 19. [93] *Uo.,* 20.
[94] „Sono gli Ungheri fieri, inquieti, volubili, incontentabili." *Uo.,* 19.

re és lépésekre van szükség a jogalkotás és az ország fegyveres biztosításának terén.[95]

A fejezet és ezzel együtt a Zrínyi–Montecuccoli vita lezárásaként említsük meg, hogy annak egyik legnevesebb szakértője, Perjés Géza a két hadi író hadtudományi elveit elemezve kimondta, hogy „Zrínyi és Montecuccoli nem mást mondtak, hanem másként mondták el ugyanazon dolgot."[96] Kettejük ellentéte alapjában véve nem katonai, hanem politikai jellegű volt, amennyiben Montecuccoli Magyarországot az osztrák örökös tartományok védelmét szolgáló ütközőzónának tekintette, míg Zrínyi számára a háború célja, egyetlen értelme az ország megvédése volt.[97] Montecuccoli tipikus nemzetközi zsoldos volt, számára a Habsburg Birodalom volt a megélhetés forrása, s így anyagi érdekein kívül a dinasztia iránti kétségtelen lojalitás fűzte hozzá. Politikai világnézetét ennek megfelelően nem a vérségi, érzelmi és kulturális hovatartozás határozta meg, hanem a gyakorlati, vagyis katonai, szakmai, technikai szempontok. Így lett az abszolutizmus híve, hiszen a hatékony hadakozás előfeltételeinek megteremtését csupán egy a rendi anarchiát megszüntető erős központi kormányzat képes biztosítani.[98] Mindezt annak ellenére gondolta így, hogy a császári hadak eredménytelenségének legfőbb oka éppen a bécsi udvar közismert tehetetlensége, sokszor éppen a pártharcaiból és ellentéteiből fakadó döntésképtelensége, illetve kapkodása volt, amit Montecuccolinál élesebb kritikával kevesen illettek.[99]

Összegzésképpen végül el kell mondanunk, hogy már Raimondo Montecuccoli – majd az ő hatására a bécsi udvarban kialakult katonai párt minden olasz és német hadvezére – úgy gondolta, hogy az Oszmán Birodalom (a spanyolhoz hasonlóan) súlyos szociális és gazdasági válságban van. Ennek megfelelően hadseregük is erősen alulfejlett, sőt behozhatatlanul elmaradott lett: csapattesteik minősége leromlott, kiképzésük gyenge, de mindenekelőtt haditechnikai lemaradásuk tűnik behozhatatlannak. Ebből a tézisből kiindulva Montecuccoli elengedhetetlennek tartotta az ellenük folytatandó háborút, egészen teljes legyőzésükig. Nézete szerint ugyanis amíg ez nem történik meg, nem fog befejeződni a háborúskodás, illetve mindig abban a félelemben kell élni, hogy bármikor kitörhet. Ennek pedig, mint az már világosan látható volt a korábbi évtizedek tapasztalataiból, az lett a következménye, hogy a vidék a fegyverek folyamatos és elviselhetetlen súlya alatt nyögve teljesen kimerült és ez egész Magyarországot nyomorba taszította.[100] Montecuccoli ráadásul részletekbe menően meg is írta

[95] „…Sulla base di questi principi, stabiliti nella natura intrinseca de'casi e delle cose successe, si hanno a divisar i mezzi per la conservazione del regno d'Ungheria. Due sono i cardini, sopra i quali si aggira tutta la macchina del governo; le leggi e le armi […] Le leggi senza le armi non hanno vigore; le armi senza le leggi non hanno equità." *Uo.,* 50.

[96] Perjés, 1999a, 315. [97] Perjés, 1999b, 140.

[98] Martelli, 1990; Gherardi–Martelli, 2009; Martelli, 2010. [99] Perjés, 1999a, 182.

[100] „La necessità di combattere è assoluta ed evidente, mentre che non è possibile di finir la guerra

a megfelelő módszert a törökök végső kiűzéséhez, ami, ha nem is az ő császári szolgálata és hadúri tevékenysége alatt, de pár évtizeddel később, mint látni fogjuk, sikeresen meg is valósult.

altrimenti; e starsi senza guerra non si può in continuo sospetto d'averla, e conseguentemente gemendo sotto il continuato insopportabile peso delle armi, che hanno esausti i paesi e messo gli Ungheri in miseria." Montecuccoli, 1940, 207.

Harmadik fejezet

Antonio Caraffa

Antonio Caraffa Marcantonio Caraffa (1609–1642) és unokatestvére, Maria Tommasina Caraffa hatodik gyermekeként jött a világra Pugliában, az Ugento melletti Torrepaduliban. Személyes tragédiája lehetett, hogy nem sokkal apja korai halála után született. Emiatt gyermek- és ifjúkorát komoly anyagi nehézségek között töltötte Nápolyban. Érdeklődését nem annyira kötötte le a tanulás, a művelődés *(„literis... ingenuis")*, mint a testgyakorlás.[1] 1660 végén belépett a Máltai Lovagrendbe, ahol tevékenyen részt vett a török elleni harcokban, olyannyira, hogy 1664-ben (éppen a szentgotthárdi csata évében) kalózok fogságába esett. Kiszabadulása után is aktívan részt vett a tengeri hadműveletekben, mígnem 1665-ban Bécsbe utazott, ahol rokona, a későbbi bíboros Carlo Caraffa della Spina (1611–1680) ajánlásával – aki 1658-tól 1664-ig bécsi nuncius volt – I. Lipót szolgálatába állt. Katonai szolgálatát egyszerű zsoldos katonaként kezdte és – sok olasz honfitársához hasonlóan – a Habsburgok nyugati és keleti hadszíntereit végigjárva, ő is gyorsan emelkedett a katonai ranglistán.[2] 1672-ben egy vértes ezred parancsnokának nevezték ki (mely ezred aztán egészen 1918-ig viselte a Caraffa nevet). A következő évben megházasodott, egy spanyol úrhölgyet vett feleségül, Caterina Cardonát, ami tekintélyét még inkább megnövelte. 1682. június 21-én tábornokká léptették elő. A törökök bécsi ostromának előestéjén Lotharingiai Károly herceg azzal bízta meg Caraffát, hogy a Bécs megsegítésére siető Sobieski János lengyel királynak és seregének a felvonulását biztosítsa. A továbbiakban is gyorsan emelkedett a katonai ranglétrán, magyarországi szolgálatait I. Lipót mindig nagyra értékelte: 1686-ban például megkapta a birodalom hercege címet, majd 1687-ben I. Lipót császár kezdeményezésére[3] elnyerte az Arany-

[1] Életrajzírója szavaival élve: „Praeter ceteras libero homine dignas artes, palestrae plurimum studuit. Literis autem ingenuis non est admodum delegatus. Non ultra latinam linguam edoctus..." Vico, 1716, 15.

[2] "ab imis militiae ordinibus ad summa armorum imperia" [3] Thallóczy, 1896, 32.

gyapjas rendet (mely a Habsburgok spanyol ágának a legfontosabb rendjele volt) is II. Károly spanyol királytól (1661–1700), aki a Habsburg-ház utolsó tagja volt a spanyol trónon. Az Aranygyapjas rendi tagság megszerzése nem csupán jelképes kitüntetés volt: olyan világi katolikus, főrangú személyek lehettek ugyanis a rend tagjai, akik hűségüket már bizonyították valamilyen, a Habsburg-dinasztia számára fontos ügyben, illetve olyanok, akikről feltételezhető volt, hogy pozíciójuknál, politikai súlyuknál és döntéshozói képességüknél fogva – ilyen vagy olyan módon – hosszú távon a dinasztia, a „Casa de Austria" érdekeit segíthetik.

1691-ben elhagyta Magyarországot, mivel a császár Itáliába küldte, hogy a XIV. Lajos francia király és az augsburgi liga között kirobbant úgynevezett pfalzi örökösödési háborúban (1688–1697) a Habsburgok észak-itáliai császári biztosa legyen. A Milánóban székelő Caraffa azonban, hogy a császári csaptok ellátását biztosíthassa, az adóztatást itt is a többszörösére emeltette. A sorozatos tiltakozások hatására a császár 1692 áprilisában visszarendelte Bécsbe. Kárpótlásképpen azt kérte Lipóttól, hogy nevezze ki követnek Rómába. A császár engedélyezte számára a megbízatást, de egy hirtelen rátört lázas betegség 1693. március 7-én, még Bécsben végett vetett életének[4].

Első életrajzát a nápolyi filozófus, történetíró[5], jogtudós Giambattista Vico (1668–1744)[6] írta meg 1713 és 1715 között[7] Antonio Caraffa unokaöccsének, Adriano Antonio Caraffának (1695–1763) a megbízásából. A még kiskorú Adriano Antonio 1696-ban, három évvel nagybátyja halála után egykori nevelője, Vico rendelkezésére bocsátotta a Bécsből érkezett és sajnos később szétszóródott családi levéltár anyagát, melyben megtalálható volt Caraffa önéletrajza mellett az I. Lipót császárral, Lotharingiai Károllyal, Caprara tábornaggyal és Franz Ulrich Kinsky kancellárral történő levelezése, a Thökölyvel kapcsolatos információszerzés/kémkedés eredményei stb.[8]

A hazája egyik legnagyobb filozófiai gondolkodójává vált Vico[9] Caraffa-életrajza – mely egy régebbi kiadás mellett[10] egy modern kritikai kiadásban[11] is megjelent kétnyelvű: latin és olasz változatban – alapvető fontosságú számunkra, mivel ez az eredeti iratokra (melyek Habsburg-párti szemlélete eleve nagyon meghatározó, és ezt még Caraffa magyargyűlölő megnyilatkozásai csak tovább tetézték) támaszkodó munka annak ellenére igyekszik megőrizni tényszerűségét és semlegességét a témát illetően, hogy a megbízást az elhunyt hadvezér roko-

[4]Benzoni, 1976b. [5]Nicolini, 1967. [6]Battistini, 2006. [7]Roic, 1992, 387.

[8]Koltay-Kastner, 1968. december, 359.

[9]Gueze szerint is nagy megtiszteltetés a kegyetlen és sokat vitatott Caraffának, hogy Vico írta meg az életrajzát. „Antonio Carafa, toccò … l'onore di essere biografato dal Vico" Gueze, 1986, 53.

[10]Vico, 1716.

[11]Vico, 1997. Köszönettel tartozom Manuela Sannának, aki rendelkezésemre bocsátotta ezt a Magyarországon elérhetetlen kiadást.

nától kapta és hogy időközben a nápolyi tudós a spanyol örökösödési háború lezajlása óta Habsburg alattvaló lett.[12]

Caraffa magyarországi sikerei Itáliában egyébiránt mindig komoly visszhangra találtak, elég ha megnézzük például az 1686. februári eseményről, Várad elővárának, Szent-jóbnak[13] az ostromáról[14] készült Bolognában kiadott olasz nyelvű beszámolót.

3.1. Antonio Caraffa tevékenysége Magyarországon

Musztafa, Karafa
s az akasztófa:
Mind ezen három fa –
Mind a három rosz fa

– ez talán csak a legenyhébb minősítés a korból a magyarokat gyűlölő nápolyi tábornokról, akinek rossz emléke máig él a hagyományban. Most tekintsük át röviden, mivel érdemelte ki Antonio Caraffa ezt a rendkívül negatív megítélést. Caraffa magyarországi és főleg erdélyi tevékenységével – a Debrecenben és az eperjesi vértörvényszék[15] alatt elkövetett kegyetlenkedéseitől eltekintve – viszonylag keveset foglalkoztak a kutatók, pedig a császárnak írott felterjesztései[16] igen érdekes adatokkal járulhatnak hozzá Erdélynek a Habsburg Birodalomba történő integrálásával kapcsolatban, valamint jól illeszkednek a heves protestánsüldözéssel és a lázongók fegyveres elnyomásával együtt járó s a bécsi udvarban legfőképp a Titkos Tanács által vezérelt lipóti abszolutizmus eszmerendszerébe.[17]

A magyarországi események alakulásában fordulópontot jelentettek az 1681–1682-es évek sikertelen békekísérletei mind Thökölyvel,[18] mind a Portával,[19] és ezt követően egyrészt Thököly Imre felső-magyarországi uralmának a törökök által támogatott kiterjesztése,[20] másrészt a török Bécs elleni támadása 1683-ban. Mindezek következménye a fent már említett törökellenes Szent Liga megalakítása és végső soron Magyarország török alóli felszabadítása lett. Caraffa életében is fontos változást hozott ez az időszak, hiszen 1682-től ténylegesen – a hivatalosan a *supremus capitaneus partium regni Hungariae superiorum* tisztséget 1681-től egészen 1699-ig viselő (keresztszegi) Csáky István helyett – ő irányította Felső-Magyarország hadügyeit.[21]

[12] Jászay, 1996, 284. [13] Vico, 1997, I, XI. [14] *Vera relazione...,* 1686. [15] Kónya, 1994.
[16] Szirtes, 2016; Kalmár, 2016. [17] F. Molnár, 2013b. [18] Varga, 2007, 20–21. [19] *Uo.,* 22–25.
[20] Fodor, 1991; Fodor, 2014; Varga, 2002. [21] Pálffy, 1997, 274.

Az 1683-as bécsi győzelem[22] utáni katonai sikersorozat: Esztergom, Érsekújvár, Buda visszavétele, az 1687-es nagyharsányi csata és azt követően a szerémségi várak (Eszék, Vucin, Valpó, Erdőd, Valkóvár, Újlak, Pétervárad, Karlóca, Pozsega és Dubica) elfoglalása fontos politikai változásokat hozott magával. Ehhez jött még Lipót császár 1684. január 12-ei nyílt levele, melyben amnesztiát hirdetett a hűségére visszatérőknek és ígéretet tett az ország török uralom alóli felszabadítására. Ezekben a politikai változásokban, elsősorban az északmagyarországi régióban és Erdélyben, a Thököly Imre és kurucai elleni küzdelmek egyik legaktívabb részeseként, több más császári tiszthez hasonlóan Antonio Caraffának is jelentős szerep jutott.

Ezt a kiemelkedő aktivitást biztosító funkciót éppen a török elleni háború miatt fennálló hadiállapot biztosította számára, hiszen ahová a császáriak győztesként bevonultak, ott ideiglenesen – a helyzet konszolidálásáig – mindig a katonatisztek vették kezükbe a polgári igazgatás irányítását, az ott állomásozó hadsereg igényeinek a kielégítésére. Erdélyben is, mint ahogy egész Magyarországon, az egyik legnagyobb problémát mindig a császári katonák elszállásolása, ellátása jelentette, valamint a bécsi udvarból szinte folyamatosan követelt anyagi hozzájárulás a terhekhez. Nem csupán Montecuccoli panaszkodott folyamatosan ellátási nehézségekről, ez a helyzet később is mindvégig fennállt. A Habsburg Birodalom ausztriai ága ugyanis folyamatos válsággazdaságban élt az egész török elleni felszabadító háború ideje alatt, mindent a hadsereg érdekeinek rendelt alá és a bevételek és a hadsereg fenntartására fordított kiadások arányát tekintve mindig a csőd szélén állt.[23] Magyarország eközben egyszerre volt hadszíntér és hátország egy olyan háborúban, ahol a Habsburgok vezette nemzetközi koalíció (a Szent Liga) csapatai, Thököly kurucai és az egyre jobban kiszoruló törökök küzdöttek egymással három nagy hadműveleti körzetben. Az egész ország felvonulási területté vált. Minden hadsereg biztosítani akarta a saját ellátását, nem törődve vele, hogy egy-egy területtől ki követeli még meg ugyanezt. Így fordulhatott elő például, hogy Debrecen 1683–1685 között a váradi pasának, Apafinak és Thököly katonáinak egyszerre vagy felváltva szolgáltatott kenyeret, vágómarhát, szekeret, bort, abrakot, tölgyfa gerendákat és vasat.[24] Ráadásul a hadseregeket Magyarországon is teleltették.

Hogy Lipót országai között a terhek igazságtalanul oszlottak el, még a kortárs megfigyelőknek is feltűnt. Cornaro, a Velencei Köztársaság bécsi követe már 1686. február 24-ei jelentésében így fogalmazott: „a hadsereg nagyobb részét Magyarországon kell eltartani az örökös tartományok könnyebbsége érdekében."[25]

[22] Varga J. arra a kérdésre keresi a választ és szolgál részletes és sokoldalú magyarázattal, hogy miért döntött úgy 1682. augusztus 6-án Kara Musztafa nagyvezér és a szultán, Thököly Imre és a magyar főurak együttműködésében reménykedve, hogy megtámadja Bécset, a császárvárost. Varga, 2007, 158–185.

[23] *Uo.,* 58. [24] Pach–R. Várkonyi, szerk., 1987², 1612. [25] *Uo.,* 1609.

Mindezt úgy, hogy a felvonuló hadseregek után mindenhol kifosztott, felégetett falvak, felrobbantott várak, kifosztott városok maradtak, a lakosságot pedig az éhínség, betegség, nélkülözések is megtizedelték.[26]

A császári katonák keményen behajtották a vármegyéktől és a városoktól a készpénzadó mellett a katonaság ellátására kivetett porciót[27] is. A vármegyék közgyűlése elé, a jegyzőkönyvek *(Protocolla congregationum)* tanúsága szerint ettől kezdve, gróf Rabatta lovassági tábornok[28] és Caraffa rendelkezéseinek a közzététele mellett, a császári hadak ellátásának ügye vált a közgyűlések központi kérdésévé: a katonák téli szállásának biztosítása, a beteg és sebesült katonák elhelyezése, a katonaság számára végzett fuvarozás, mesteremberek kiállítása a katonai szükségletek ellátására, a szökött katonák köröztetése stb. Az egyes vármegyékben ennek megfelelően fennmaradtak a porciókivetési, fizetési jegyzékek és a kvártélyozással kapcsolatos iratok.[29]

Miután 1685 szeptembere és decembere között Thököly Imre és csapatai elveszítették a felső-magyarországi és Felső-Tisza vidéki várak nagy részét, 1685–1686 telén a Caraffa vezette császári katonaság által elfoglalt vidék meghódított területnek számított, s a hadijog érvényesítése alapján a tábornok pénzbeni és természetbeni szolgáltatást követelt a megyéktől (amiktől csak kisebb pénzösszeget, inkább élelmet és takarmányt akart) és a városoktól. Szatmár és Debrecen városától csapatainak ellátására viszont hatalmas összeget követelt készpénzben (fél évre 480 000 forintot). A városi tanácsnokok és esküdtek az első két havi adót összegyűjtötték, de a következő hónapokra nem tudtak fizetni. 1686. február elején Antonio Caraffa tábornok maga vette a kezébe a behajtást és csapatai különös kegyetlenséggel sarcolták meg Debrecent. Mivel a kívánt összeg a lakosság kínzása során sem folyt be készpénzben, arany- és ezüstneműben, ezért Caraffa minden értékes ingóságot (posztót, terményt és lábasjószágot) is elvetetett. A kortársak által *„debreceni mészárszék"*-nek nevezett akcióban végül 200.000 forint körüli összeg folyt be. Ezt az összeget különben még Bécsben is sokallták, a bécsi kormányszervek többször is kérték a tábornokot, hogy csökkentse a város terheit, de – bár Caraffa hajlandó lett volna rá, ha máshol teleltethette volna át a csapatait, de mivel erre nem volt mód – végül engedtek Caraffának.[30]

[26]Dávid, 1997.

[27]Varga, 1987.

[28]Rudolf von Rabatta zu Dornberg gróf (1640–1689). A Habsburg császári haderő tábornoka, aki 1681-től kezdve haláláig aktívan részt vett a Thököly és a török elleni magyarországi harcokban. L. Rabatta, Rudolf graf von, *Allgemeine Deutsche Biographie 27,* 1888, 77–78. (https://www.deutsche-biographie.de/pnd124456286.html#adbcontent). [2016. 07. 04.]

[29]Felhő–Trócsányi, szerk., 1987, 231–234.

[30]Debrecen városa egészen 1693-ig széles kiváltságokkal rendelkező, gazdag magánföldesúri jogú város volt, mely 1660 után került a három magyarországi hatalom ütközőterébe. Szendrey, 1983.

1686 őszén, már Buda sikeres felszabadítása után,[31] – az előző évben, a török végvárvonal módszeres áttörésének jegyében indított hadjárat keretében császári kézre került – a Szolnoknál[32] táborozó Caraffa tábornok ismét óriási kontribúciót vetett ki a városra: újabb 60 000 rajnai forintnyi összeget.[33] A debreceni *Caraffa-járás* néven elhíresült esemény, annak ellenére, hogy azt sokáig a bécsiek és az olasz hadvezér magyar-gyűlöletével magyarázták és a kortársak (a nemzetközi közvélemény is) mélyen elítélték, valójában a kor keresztény európai háborúinak általános jellemzője volt. Elég ha csak a frissen visszafoglalt Szolnok környéki „kis Caraffa-járás"-ként elhíresült eseménysorozatra gondolunk, melynek keretén belül kicsit finomabb, de alapvetően hasonló módszerekkel vették rá a lakosságot és a vármegyei tisztviselőket a katonai ellátási pénz, élelmiszer és az egyéb terhek előteremtésére.[34]

Ám ezt a hallatlan kegyetlenséget is meghaladták a kurucok által védett és 1685. szeptember 11-én Schulz császári tábornok által két hónapnyi ostrom után elfoglalt és azóta I. Lipót kezén levő Eperjesen történtek. A protestáns vallású, köztiszteletben álló és főleg vagyonos embereket Eperjesen ért atrocitásainak eseményeiről a kortárs Rezik János[35] (†1710) kéziratos műve, a *Lugubre theatrum Eperjesiense sub regimine Leopoldi imperatoris et regis Hungariae erectum anno 1687. die 5. Marti* számol be részletesen.[36]

Eperjes az 1670-es évekig a magyarországi lutheránus hit egyik legfontosabb bástyája és legfőbb oktatási központja volt, melyet I. Lipót császár megpróbált erőszakos katolizálással megváltoztatni. Többek közt ennek lehetett a következménye, hogy a felvidéki város 1682 után a kuruc mozgalom és Thököly[37] egyik fő támogatója lett, s ezzel a császári udvar emberei kiváló példát statuálhattak vele a többi, még ellenállást tanúsító városnak, elsősorban a Zrínyi Ilona által védett Munkácsnak. A Felvidéken tevékenykedő Antonio Caraffa tábornok 1687 elején nemcsak a lovak állapotára panaszkodott és a „hibás" lovak lecserélésének

[31] Az ezt követően megindult békepuhatolódzások aktív részese volt Caraffa tábornok is. Az erre vonatkozó levelezéshez l. a melléklet 4–10. számú leveleit.

[32] Szolnok, vagyis a szolnoki Tisza-híd volt a kulcsa a törökök Budáról kelet (Várad és Temesvár) felé haladó balkáni útvonalának. Bagi szerint kérdéses Caraffa altábornagy csapatainak részvétele Szolnok visszavételébe. A korabeli források itt csak Mercy és Heissler tábornokok neveit említik. Bagi, 2001.

[33] Varga, 1986, 164–165.

[34] Bagi, 2001.

[35] Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái.* (http://mek.oszk.hu) [2016. 07. 05.]

[36] Rezik, 1931. katolikus német katonatiszttel mondatja el a történetet, amit a professzor az egész „művelt világnak" szánt. Ezzel a protestánsok mellé akarta állítani a közvéleményt, s erre – a borzalmak miatt, amelyekről beszámolt – komoly esélye lehetett. Az európai szolidaritás fölkeltésére a katolikus katona beszámolója viszont alkalmasabbnak tűnhetett föl, mintha Rezik a saját nevében beszélt volna. (http://www.kortarsonline.hu/regiweb/0406/filep.htm) [2016. 07. 05.]

[37] A fejedelem apja, Thököly István a kollégium mecénása volt, Imre fia Erdélybe való emigrációja előtt két évig élt Eperjes kollégiumában, így hát együtt tanult a városi polgárok fiaival.

módjával elégedetlenkedett[38], de beszámolt az udvarnak arról is, hogy a város polgárai titkos levelezést folytattak a Zrínyi Ilona által védett Munkács várával. Caraffa egyik fennmaradt levelének szövege szerint:

> Már jó ideje gyanúm volt, hogy Thökölynek levélbéli érintkezése van az ország e részeivel, s ennek következése, hogy a lázadás a hamuban lappang. Nagy szorgalommal mindent megtettem e gyanú alaposságának kikutatására. Most végre isten segítségével fölfedeztem mindent ebben a városban és már a börtönben pár ember. De naponként sorra kerülnek majd mások is (persze mindannyian protestánsok), kik már a múltban is a forradalom vezetői voltak és sokszor kaptak amnesztiát.[39]

A hivatalos jelentés szerint Zrínyi Ilona és Absolon Dániel (Thököly titkára és kancellárja) levelekkel fordultak az eperjesi polgárokhoz és tudatták velük, hogy:

> Thökölyt a szultán újra kegyébe fogadta, diszkaftánnyal látta el és „csillag vezérnek"-nek nevezte ki. Most már jő Thököly nagy török-tatár sereg élén Munkács felszabadítására és Felső-Magyarország behódítására.

Az eperjesi polgárok, az (ál)hír szerint, erre tanácskozást tartottak, majd válaszoltak a levelekre.[40] Ez a hír kapóra jött I. Lipót legbefolyásosabb tanácsadóinak – például Kinsky cseh kancellár és Strattmann birodalmi kancellár számára –, akik úgy vélték, a török elleni sikerek után hasznos lenne a magyar nemességet megfélemlíteni és a bécsi udvar ellenségeit példásan megbüntetni. Valamint, mint látni fogjuk, mivel csak a leggazdagabb, legbefolyásosabb emberek ellen folytak perek – akikre nem lehetett rábizonyítani, hogy a kegyelmi rendelet óta valamit tettek volna –, arra is következtethetünk, hogy ezekkel a rekvirálásokkal akartak pénzt szerezni a magyarországi hadjárat további folytatásához. Ennek az ügynek a kivizsgálása érdekében állították fel I. Lipót császár engedélyével és Caraffa tábornok elnökletével a tizenkét (magyar és német) tagból álló eperjesi vésztörvényszéket. Caraffa életrajzírója, Vico, I. Lipóttal való levelezésére hivatkozva megemlíti, hogy a császár figyelmeztette, hogy a vizsgálati eljárást a magyar törvények szerint folytassa le, s csak alapos bizonyítékok birtokában ítélkezzék. Válaszában a tábornok arról tájékoztatta, hogy széles körű és messzire nyúló összeesküvésre bukkant, mely a császárt összes birtokától és életétől is meg akarja fosztani. Hangsúlyozza, hogy a magyarországi pártütést immár annyi elnéző megbocsátás után, a legszigorúbban, gyökerestől és végérvényesen ki kell irtani, a köztes megoldások nem vezethetnek eredményre. Csak a

[38] Eperjesi, 1687. január 2.-i keltezésű levelének kivonata: Kun–Mollay, szerk., 1986, 291–292.
[39] Grexa, 1913, 8. [40] *Uo.,* 23.

megfélemlítéssel lehet az uralkodói tekintélyt megerősíteni, az ország és az örökös tartományok biztonságáról gondoskodni. Nyomós érvként utal arra is, hogy a vagyonelkobzások révén a büntetések gazdagítják a kincstárt és elősegítik a lázadás fegyveres letörését. A levél végén azt is megírja, hogy tisztában van vele, mennyire gyűlöletes feladatnak néz elébe, ezért kéri, hogy rendeljenek mellé valakit az udvari főméltóságok közül, aki tekintélyével támogatná.[41]

Az 1687. március 3-tól november 3-ig fennálló eperjesi vésztörvényszék bírósága koncepciós perek alapján hozta meg halálos ítéleteit: a vádak alapját képező levelezés sosem került elő. A tevékenysége[42] nyomán történt vérengzés, aminek keretében 24 nemest és gazdag polgárt végeztek ki nagy nyilvánosság és nagy kegyetlenség közepette az Eperjes főterén felállított, s a kortársak által *theatrum sanguinarium*nak nevezett vérpadon és százakat kínoztak meg az olasz inkvizíció eszközeivel (a vallomásokat perzseléssel, csigázással, spanyolcsizmával stb. kényszerítették ki), nemcsak Magyarországot (ahonnan ennek hatására sokan Lengyelországba menekültek) és Erdélyt, de – ahová eljutott a híre – szinte egész Európát megrázta és nemzetközi felháborodást váltott ki.[43] Május végén Lipót dicséretben részesítette Caraffát és a munka folytatására ösztönözte, aminek következtében további nemesek és gazdag polgárok kerültek fogságba és kínpadra: az eperjesiek után a kassaiakra s több felföldi megye – Trencsén, Zólyom, Hont, Gömör, Turóc, Szepes – volt thökölyánusaira került a sor. Természetesen az a feltételezés is felmerült, hogy a kegyetlenségek hátterében az olasz gróf pénzéhsége húzódna:

> meglepő ugyanis, hogy Zemplénből és az ettől keletre eső vidékekről, ahol pedig volt dúsgazdag rebellis elég, senkit el nem fogatott. Mondják, azért, mert az ittlakó nemes urak megvesztegették… S amikor pedig a bécsi udvarnak tudomására jutott, hogy Karaffa királyfalvi Roth Jánost[44] szabadon bocsátotta azért, mert neje 10 000 tallért küldött neki: Bécsben is gyanút fognak, vajon ez a kegyetlen ember csakugyan az uralkodó érdekében rendezi-é az eperjesi theátrumot?[45]

Az elítéltek leszármazottai közül egyedül Radvánszky György fiának sikerült a családja vagyonát visszaszerezni.[46] Másrészt viszont Munkács föladása után, Caraffa igyekezett fölkutattatni a várban az Eperjesről érkezett leveleket, de emberei semmilyen, az eperjesieket terhelő dokumentumot nem találtak. Ez tehát

[41] Jászay, 1996, 287–288. [42] Kónya, 1994; Varga, 1986, 166–167. [43] Grexa, 1913. [44] Ő lesz az, akinek emlékiratát a pozsonyi országgyűlésen felolvassák majd. [45] Gömöry, 1930, 3–48.

[46] Radvánszky János hosszú évekig próbálta visszaszerezni a család elkobzott javait. Sorra járta a főbb urakat Bécsben, Pozsonyban, felkereste a nádort, az országbírót, sőt még Caraffát is. Azok végül tízévi utánjárást követően, 1697-ben Kollonich Lipót érsek közbenjárására, I. Lipót új adománya útján, terhes záradékkal kerültek vissza. Radványky, 2013, 350.

amellett szól, hogy a tábornok, ha tudta is, hogy bizonyítékai nincsenek, tanúi pedig nem szavahihetők, hitt a kivégzettek bűnösségében.

A heves tiltakozást kiváltó vérengzéseknek, nyilvánvaló politikai okok miatt, csak a pozsonyi országgyűlés vetett végett. I. Lipót ugyanis azért hívta egybe a rendeket 1687 őszén, mert a jelentős katonai sikerek (Buda visszafoglalása, Szlavónia elfoglalása, Erdély katonai megszállása), valamint Caraffa tábornok megfélemlítő tevékenységének nyomán elérkezettnek látta az időt céljai beteljesítésére. Ezek közé olyan, a rendek által eredendően semmiképpen sem támogatott pontok tartoztak, mint a II. András király által 1222-ben kiadott Aranybulla ellenállási jogáról *(jus resistendi)* és a magyar rendek szabad királyválasztásáról való lemondása, melyet I. Lipót örökösödési joggá kívánt változtatni. A pozsonyi országgyűlésen legalább ketten ott voltak Caraffa korábbi rabjai közül, s beszámoltak a történtekről. Végül az országgyűlésen az alsó- és felső-tábla – már csak a további attrocitások elkerülése végett is – úgy határozott, hogy a Budát visszafoglaló és Magyarország nagy részét felszabadító császár iránti hálából elismeri a Habsburgok ausztriai és spanyol ágára a fiúági örökösödést, valamint hozzájárul az Aranybulla ellenállási záradékának eltörléséhez. Ezzel Magyarország megszűnt választó királyság lenni. Lipót fia, a kilencéves I. József koronázására 1687. december 9-én került sor a pozsonyi székesegyházban.[47] Az országgyűlés után az eperjesi rabok amnesztiával szabadultak.[48]

Caraffa az eperjesi események után, Eger ostroma közben kérte a császárt, hogy ruházza át másra a felső-magyarországi hadak vezetését, mert már túl hosszú időt, húsz évet töltött Magyarországon, s ebből is éveket a fárasztó téli beszállásolásokkal töltött. Kérését azzal az indokkal is alátámasztotta, hogy a vidéken nagyon ellenségesek vele szemben, vetélytársai pedig mindenféle nehézségeket támasztva akadályozzák a magyarországi kormányzást.[49] A császár válaszában arra intette Caraffát, hogy az államérdek sok nehézség elviselésére rá kell, hogy kényszerítse az embert, s a legfőbb államérdek most az, hogy József helyzetét a német fejedelmekkel szemben és Magyarországon is sikerüljön konszolidálni, s ezzel együtt a császári koronát és a magyar öröklést nyugodtan lehessen biztosítani. Ehhez bőkezűséggel és könyörületességgel kell kiengesztelni az alattvalókat és a szövetségeseket, míg a gyanakvást és az erőszakot az ellenségen kell gyakorolni. Ezeknek az egyensúlyát kell tehát a jövőben Caraffának a kormányzás során fenntartani és éppen ennek a bölcsességnek *(prudentia)* és óvatosság-

[47] Comazzi, 1688. [48] Varga, 1986, 169–170.

[49] Caraffa levele a császárnak: „Se Principi suam dignitatem dono dare in iis rebus, quae aliquam parerent in commune utilitatem; cum ipsa communis utilitas honestatem commendent. At enim suam Hungariae moderationem in provincia hostibus infestata, civibus turbida, per aemulos difficoltatibus impediri & periculis objici cum reipublicae detrimento, id nullo prorsus pacto ferre posse." Vico, 1997, 151–152.

nak köszönhetően védheti meg magát azoktól a dolgoktól, amelyek félelemmel töltik el.[50]

Caraffa ekkor ismételten kérte a császárt, hogy bocsássa el Spanyolországba, mert félt attól, hogy a koronázás után a magyarok még ellenségesebbek lesznek vele szemben, még veszélyesebbek rá nézve és tartott a méltatlan haláltól.[51] A császár azonban ismételten nem engedélyezte kérése teljesítését, hanem további magasabb rangú megbízatásokat ígért neki és ajánlására, mint már említettük, Caraffa elnyerte a spanyol királytól az Aranygyapjas rendjelet.

A koronázási ünnepség után majdnem pontosan egy héttel, december 17-én Eger török őrsége átadta a várat Caraffa császári tábornoknak. Miksa Emánuel bajor választófejedelem már 1687 nyarán elküldte Giovanni Battista Doria altábornagyot Eger megszerzésére. Mivel azonban Doria nem rendelkezett a jó kiépítettségű és nagy terjedelmű vár ostromához szükséges tüzérséggel, logikusan a szigorú blokád és a kiéheztetés lassú, de biztos fegyverével kívánta feladatát teljesíteni. Az egri törököket teljes elszigeteltségükben az éhínség és a kemény hideg gyötörte. 1687. november 28-án Rusztem pasa egy janicsáraga kíséretében kiment a várból, felkereste Doriát, s méltányos megadási feltételeket kért a várba és a városba szorult török őrség számára. A tárgyalások alatt érkezett meg Doriához Caraffa szigorú parancsa, mely szerint az egri oszmánokkal semmi körülmények között ne kössön egyezséget. A bécsi Hofburgból ellenben úgy rendelkeztek, hogy a körülzártak minden kívánságát teljesíteni kell. Végül Caraffa személyesen érkezett Eger alá, hogy tisztázza és nyélbe üsse az egri vár kapitulációjának ügyét. A tárgyalások, alkudozások eredményre vezettek. A Caraffa által is láttamozott megállapodás szerint Rusztem egri pasa teljes hadi felszerelésével együtt átadja a várat, viszont a török harcosok fegyverzetükkel, „lobogó zászlókkal" császári katonai kíséret mellett épségben elhagyhatják a várat és Nagyváradra vonulhatnak. Az ingóságok, az öregek, asszonyok és gyerekek szállítására 300 kocsit kellett részükre biztosítani. Azok a volt török alattvalók, akik viszont Egerben kívántak maradni, minden további nélkül megtehették. Az egri törökök megadására vonatkozó kapitulációs okmányt a janicsáraga és Samboch százados vitte Pozsonyba, ahol az uralkodó jóváhagyta azt. Ezek után 1687. december 18-án, 91 évi idegen megszállás után Rusztem, az utolsó pasa 3500 török társaságában kivonult az egri várból.[52]

[50] *Uo.,* 152.

[51] „…qui Caesari, ut dictitabat, vitam lubens muneri daret, tot amplissimis honoribus, amplissimsque imperiis ejus munificentiâ cumulatam; sed id grave erat, si vili percussoris manu, indictâ caussâ caderet, gravissimis foedissimisque crudelitatis & avaritiae criminibus insimulatus, & atroci inimicorum scommati faceret locum." *Uo.,* 157.

[52] Sugár, 1983, 195–199.

Az egri események után egy hónappal, 1688. január 14-én a Zrínyi Ilona által védett Munkács kapitulált az olasz tábornok előtt, 17-én pedig maga Caraffa tábornok be is vonult a várba.

Caraffa a magyarországi hadszíntéren kezdetektől fogva legalább annyira harcolt Thököly Imre és kurucai ellen, mint maguk a törökök ellen.[53] Ennek egyik eszköze az volt, hogy megpróbálták visszacsalogatni őket a császár hűségére, másik pedig az, hogy megpróbálták a törököket fondorlattal rávenni, hogy ők távolítsák el Thökölyt. Caraffa tábornok a császárral kötendő béke ígéretével megpróbálta rávenni Sejtán Ibrahim pasát, – aki Buda 1684-es ostroma során lett budai beglerbég (mivel elődje, Kara Mehmed pasa az ostrom során elesett), majd aleppói pasa és magyarországi szerdár[54], egészen 1685 decemberében bekövetkezett haláláig – hogy szolgáltassa ki neki Thökölyt.[55] Thököly ekkor személyesen ment a nagyváradi pasához, hogy tőle kérjen katonai segítséget, aki azonban elfogatta a kuruc vezért. Talán még a Bécs alatt vereséget szenvedő Kara Musztafa nagyvezérnek a szultánhoz írt levele hatására, melyben Thökölyt és a magyarokat okolta a vereségért, s ez lett a kialakult hivatalos török álláspont is[56] vagy a budai pasa és a császáriak tárgyalásainak hatására történt a kuruc vezér elfogatása. Erre, sőt leginkább kiadatására mindvégig törekedtek a császári hadvezérek, l. Caraffa erre is vonatkozó levelét: a mellékletek 4. számú dokumentumát. Emellett és természetesen elfogása érdekében is folyamatos kémtevékenységet is folytattak a kuruc vezér körül, l. a mellékletek 11. számú dokumentumát.

Thököly szabadon bocsátása után hívei száma jelentősen megfogyatkozott, Eperjes, Ungvár, Regécz, Tokaj, Patak stb. megadta magát a bolognai származású császári hadvezérnek, Enea Silvio Caprarának[57], aki 1685 végén a Zrínyi Ilona által védett Munkácsot is el akarta foglalni. Amint Thököly meghallotta, hogy József herceg birtokába akarja venni a Magyar Királyságot, újabb felkelést akart szítani Felső-Magyarországon. Ezért megindult Nagyváradról, hogy felszabadítsa Munkácsot, vagy lerabolja az egész Tisza-vidéket. Amint Caraffa tudomást szerzett erről a tervről, egy hadtestet a Tiszán túlra küldött.

[53] Papp, 2003; Papp, 2009.

[54] *Serdar* (perzsa), vagy más néven *szeraszker*: oszmán katonai vezető, fővezér, akit a szultán nevezett ki egy-egy hadjáratra.

[55] Horváth, 1869, 65.

[56] Nagy, 1986, 112. Nagy itt közöl egy Nápolyban 1684-ben megjelent verses pamfletet *Pianto di Mustafa Gran Visir* címmel, mely szintén ezt az álláspontot tükrözi: „Vak őrület volt, kapkodó gőg:/Fellázítani a népeket/Mint esküdt ellenségeket./Mit tehet, ki saját urát-királyát/ S urának trónját nem védi meg?/ Magam ellen fegyvereztem fel a baráti kart/S most a magyar vidékek/Támadnak, kik valaha védtek!/Vért sírok, de vissza semmi sem tart/Hogy az árulót *[Thökölyt]* el ne fogjam/ S hitvány életét ki ne oltsam."

[57] Benzoni, 1976a.

Thököly felesége ekkor, látva, hogy sem férje, sem a vele szövetségben álló törökök nem tudnak neki segíteni, lengyel és francia segítséget kért. Caprara végül, a védők hősies küzdelme után, feladta az ostromot, hogy ő is Buda felmentésére vonuljon. Ezután Caraffa császári tábornok többszöri levélváltással próbálta meggyőzni Zrínyi Ilonát, hogy adja át a várat. Mivel ez nem történt meg, a budai és nagyharsányi győzelmek és Erdély császári megszállása után, Antonio Caraffa eperjesi és egri tevékenykedésén keresztül is nyomást akart gyakorolni a munkácsi védőkre.

1687 novemberében ismét körülzárták az erődítményt és ezúttal Caprara helyett a magának már korábban rettegett hírnevet kivívó Caraffa tábornokot bízta meg a bécsi haditanács, hogy foglalja el végre Munkács várát.

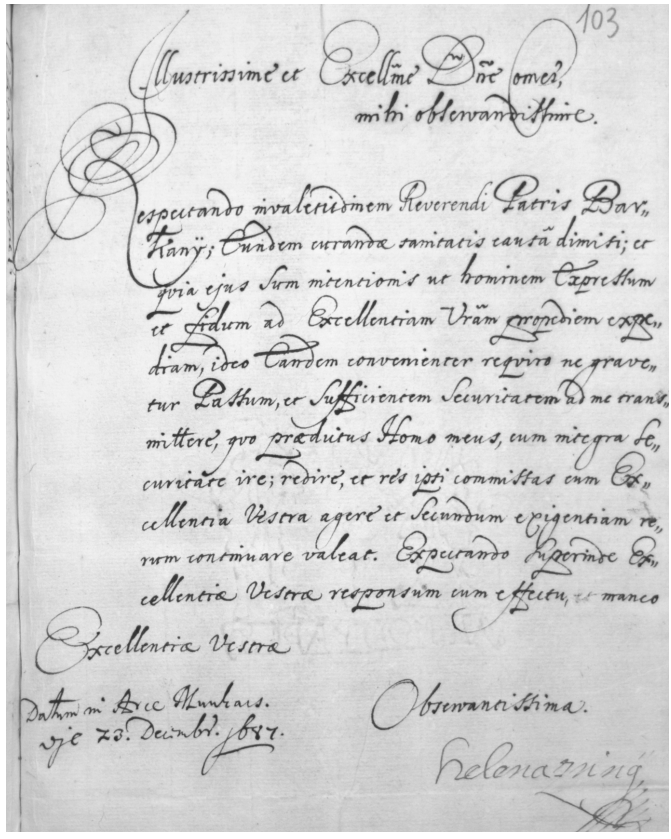
Caraffa többször is levelet írt Zrínyi Ilonához, mondván,

> a török hatalma végkép lehanyatlott, Magyar-, Erdély- s Tótország igája alól felszabadíttatott; József a magyarok megegyeztéből örökös királynak koronáztatott; a levert töröknek elég gondot ad önmagát védelmeznie, nemhogy másnak adhatna segélyt, már békeért is könyörög, de a császár 60 ezernyi diadalmas seregével nem akar megállapodni szerencsés hadjárataiban. Kérdezé öt, hogy egymaga, egy várra szorulva, a segély minden reményétől megfosztva, akarja-e tovább is folytatni a háborút? Férjének egykor hatalmas serege, néhány százra leolvadva, éhen, rongyosan sanyarog; egyéb hívei a vérpadon hullottak el, vagy börtönökben senyvednek. A töröknek ma már gúnnyá vált védlevelében bízik-e? Hallja, hogy Thökölynek esküvel fogadta légyen a vár megvédését, mig általa megsegíttetnék. De gondolja meg, hogy ez királya iránt teszi lázadóvá. Mint keresztény s lovagias férfiú inti öt, hallgassa meg tanácsát: előzze meg a kénytelenséget s felhagyván az ellentállással, bizza hanyatló szerencséjét a császár kegyelmére, nehogy gyermekeinek, a fényes Rákóczy-ház sarjainak inkább mostohája mint anyja legyen.[58]

Thököly és törökök (akik athnamét küldtek Zrínyi Ilonának, de felmentő sereget nem) segítségének elmaradásával, a várban egyre súlyosbodó, s immár megoldhatatlannak tűnő pénz- és ellátás-hiány lépett fel és Zrínyi Ilonát egyre jobban aggasztotta gyermekei sorsa. Ekkor, 1688 elején, 26 hónapnyi keserves védekezés után adta fel Zrínyi Ilona (a korabeli francia sajtó szerint „századunk legbátrabb asszonya") a várat, Thököly uralkodói jelvényeinek átadásával, ezzel *de iure* is befejezettnek nyilvánítva Thököly Imre felső-magyarországi fejedelemségét.

Van azonban a szakirodalomban egy olyan vélekedés is, miszerint a várat nem csupán az éhínség, hanem árulás miatt kellett Zrínyi Ilonának átadnia. Ahogy Horváth állítja: Caraffa „mit eddig erőszak s fenyegetés a hősies lelkű

[58] Horváth, 1869, 88.

Zrínyi Ilona levele Antonio Caraffának
1687. december 23.

asszonytól ki nem csikarhatott, fondorlat s árulás által a várat elvégre hatalmába ejti." Mindenesetre Bécsben nem akartak nemzetközi botrányt Munkács bevételéből, mivel a leydeni Nouvelles Extraordinaries de Divers Endroits című újság Zrínyi Ilonát így is egész Európa csodálatát kivívó hősnőnek titulálta.

A vár feladásáról szóló egyik írásunk például így írj le a vár feladása előtti eseményeket:

> A derék asszonynak két társat rendelt férje a vár védelmének intézésében: egyik Radics Endre várnagy, a másik Absolon Dániel, a fejdelem-asszony tanácsosa volt. Mindketten kemény lutheránusok és Thökölynek régtől fogva legbizodalmasabb emberei. Hosszú ideig ők is osztoztak úrnőjük lelkesedésén. Azonban idővel ez elszállott belőlök. Kétségbe kezdték vonni, hogy Thököly valaha segítségökre jöhessen. Megtudták ugyanis, hogy a törököket majdnem teljesen kiűzték az országból, valamint azt is, hogy habár Thökölyt kibocsátották is a fogságból, azóta sohasem adtak annyi erőt

rendelkezésére, a mennyivel csak kisérletet is tehetett volna a felvidéken. Így történt, hogy az utolsó időben a vár asszonyánál szószólói lettek a vár feladásának. […] Eger eleste után Caraffa, a ki Munkács ostromát ez idő szerint vezette, levelet írt hozzá, a melyben elmondá, mily nyomorúságos helyzetbe jutottak a törökök s milyenbe Thököly. Az olasz, ki nemcsak a mészárláshoz, hanem a sima beszédhez is értett, különösen hangsúlyozta, hogy Zrinyi Ilona mennyi kárt tesz a védelemmel gyermekeinek. Mindazonáltal még most is hajlandó lett volna ujból visszautasítani az ajánlatot, de Radics és Absolon az eleséget pazarolták s részben el is rejték, hogy az éléstár kimerült voltára hivatkozhassanak. S ez kényszeríté a hős asszonyt, hogy 1688 elején Munkács várát feladja.[59]

Ezzel szemben létezik egy másik verzió is, miszerint:

> Tökölyi, látván a török hatalom sülyedését s már-már kétségbeesve, hogy a maga ügyeit annak segélyével jobbra fordíthassa, a múlt nyár folytában egy levelet írt vala Ilonához, melyben öt felhivá, küldené udvari papját Rómába s adatná a pápának: ha ö Szentsége a császártól reá nézve kedvező feltételeket eszközölne ki, ö nemcsak maga kész lenne a katholika vallásra áttérni, hanem erre hitsorsosait is ügyekezni fog reábirni. A levél jegyekben volt írva, s Ilona a megfejtéssel maga bajlódni röstelvén, e munkát meghitt emberére, Absolon Dániel, férje kanczellárjára bizta. Absolon, a buzgó lutheránus, elszörnyedve olvasá a szándékot, melyre urát a szerencsétlenség tántorítá s elhatározta magát, hogy a vár elárulásával elözendi meg urának a vallás ellen tervezett árulását. Óvatosan közlé a titkot hitsorsosával, Radics Endre várkapitánynyal s öt is a maga értelmére indította. Együtt írtak aztán Caraffának, hogy ök hajlandók feladni a várat, ha feltételeik elfogadtatnak s tervök végrehajtására pár hónap engedtetik. Caraffa örömmel megegyezett a kívántakban s megadta a biztosítást. Az összeesküdtek ezóta az eleséget, mely még fél évig is eltarthat vala, mind pazarabb kézzel osztogaták az őrség közt; söt annak egy részét el is rejtették. Ennyire menvén az árulás, Radics a fenyegető szükséget feljelenté asszonyának, tanácsolván neki, gondolkodnék idején biztosítani magát, gyermekeit, hü örségét, mig maga szabhatná meg a feltételeket, különben a tél végén, eleség hiánya miatt kénytelen lesz kegyelemre feladni a várat.[60]

II. Rákóczi Ferenc fejedelem, aki *Vallomásai*ban szintén azt állítja, hogy a vár árulás miatt veszett el, ennek a második verziónak a hitelességét támasztja alá. Az viszont, hogy a fejedelem 1705-ben kifizette Radicsnak édesanyja egy régi

[59] Szalay–Baróti, 1895, III/I. [60] Horváth, 1869, 83–83.

tartozását, nem arra vall, hogy valójában ez történt volna.[61] A várat mindenesetre feladták, megszületett az erre vonatkozó szerződés: január 17-én bevonult a várba a német őrség, és Caraffa azt is megtiltotta, hogy Thökölyt értesítsék a történtekről. Erre utasít a megállapodás 12. pontja:

> Thökölyhez való küldés és a vár feladásárul való tudósítás, sem a Fejedelemasszonynak, sem másnak meg nem engedtetik: mivel már másképen, emberi mód szerint megholtnak tartatik.[62]

Ennek értelmében, mint láthattuk, a megállapodás 5. pontja alapján Caraffa lefoglaltatta Thököly fejedelmi jelképeit (az arany- és ezüstfonállal átszőtt, ékkövekkel díszített föveget, a kaftánt, a pálcát és a kardot, valamint a Magyarország királya és Késmárk örökös grófja címről tanúskodó szultáni okiratot), amelyeket IV. Mehmed szultán megbízásából Ibrahim pasa adott át neki még 1682. szeptember 16-án a felső-magyarországi és erdélyi rendek jelenlétében.[63] Az említett 5. pont ugyanis így szólt:

> A Fejedelemasszony minden pecséteket, melyekkel a török engedelméből él, annakfelette zászlók, süvegek, kardok és palástok és a többi, de kiváltképen az athnámét az ő maga tulajdon nevében, az említett commissariusnak minden mentség nélkül, mivel ott tudatnak lennie, kezéhez tartozzék adni.[64]

Zrínyi Ilonának ugyanígy át kellett adnia a vár egész levéltárát, diplomáciai és magánlevelezését is, melyek közt, mint említettük, Caraffa az eperjesiekkel folytatott levelezést kerestette. De sem azt, sem pedig az athnámét nem találták meg, Caraffa hiába kerestette. Márpedig abban reménykedett, hogy ha megtalálja és a törökökhöz elér a híre, akkor azok Thökölyt halálra ítélik.[65]

Munkács várának feladásáról és annak körülményeiről nemcsak Vico életrajzából tájékozódhatunk,[66] de egyéb itáliai forrásokból is: érdemes megemlíteni például a vár bevételéről és a Zrínyi Ilonával kötött megegyezésről szóló, Velencében 1688-ban megjelent beszámolót *(Nova, vera e distinta relatione delli articoli della resa di Mongacz, all'armi imperiali con li successi di quanto è seguito con la principessa Ragozi consorte del conte Almerico Techeli sotto il comando del general Caraffa).*[67]

Mikor megérkezett a császárnak a megállapodást megerősítő levele (Caraffa hiába bizonygatta, hogy a császár teljhatalommal ruházta fel, a fejedelemasszony ragaszkodott a császári szó erejéhez), mely teljes amnesztiát adott mindenkinek, Zrínyi Ilona gyermekeivel Bécsbe kellett költözzön, ahol elszakították őket tőle.

[61] R. Várkonyi, 1989, 232–233. [62] *Uo.,* 237. [63] Varga, 2007, 33. [64] R. Várkonyi, 1989, 237.
[65] Vico, 1997, 174. [66] *Uo.,* Lib. III. Cap. I. [67] *Nova, vera e distinta relatione...,* 1688.

Ingóságaikat (melyről részletes leltár készült) részben Bécsbe szállították, részben a nagybányai pénzverdébe, néhány értékesebb darabot pedig Caraffa gróf megtartott magának. S hiába ígérték meg Zrínyi Ilonának, hogy vagyonát visszakapja, a Solari ezredesen keresztül Caraffához, Heisslerhez intézett kérései nem találtak meghallgatásra.

3.2. Antonio Caraffa levelezése: 1686–1688

Egy máig kiadatlan dokumentumgyűjteményre hívta fel a figyelmünket a Rivista di Studi Ungheresiben 1986-ban megjelent Gueze-cikk egyik odavetett lábjegyzete,[68] valamint a kötet rövid leírása.[69] A további kutatások során hamar kiderült, hogy a cikkben szereplő jelzet, sajnos a leírás több más adatával együtt, nem pontos. Aktuálisan a kötet az alábbi jelzeten található: Archivio di Stato di Napoli. Museo. Miscellanea di scritture. Stanza 147. Numero busta 99 B 146. A könyv oldalán található *Archivio Carafa Traetto Miscellanea* feliratból arra következtethetünk, hogy ez a kötet Carafa di Traetto magánlevéltárából származik. Gueze említett írásában valószínűsítette továbbá, hogy ez a kötet a Vicónak a Caraffa életrajzhoz átadott anyagainak egyike lehetett, mivel megtalálható volt benne Vico saját kezű aláírása, amit a kötet sajnálatos újrakötése során elfedtek.[70] Felmerülhet továbbá a kérdés, hová tűnt a többi kötet. Manuela Sanna, a híres Vico-kutató Nicolini nyomán úgy véli, hogy egy 1848-as tűzvész során pusztulhattak el.[71] Ugyanis Vico *Gestá*jának szövegéből is egyértelműen látszik, hogy eredetileg több kötetből dolgozott. Sajnos a kutatás jelenlegi állása szerint erre a kérdésre nem tudjuk a biztos választ, mindenesetre a magyar kutatás szempontjából szerencsésen alakult, hogy éppen egy, a mi történelmünket közelről érintő dokumentumokat tartalmazó gyűjtemény maradt így fenn.

A gyűjtemény belső első oldalán található egy rövid leírás, összefoglalás a kötetben szereplő dokumentumokról, feltételezhetően a könyvet összeállító kéz írása, mely részletesen megadja a három témacsoportot, ami köré a könyvben szereplő iratok csoportosíthatók:

1. Különböző, 1686. október 31. és 1688. április 25. közt írott, Antonio Caraffa gróf, a nagyvezér, a tolmács Maurocordato, a váradi pasa és mások által írt a béke ügyét érintő levelek. *(Varie lettere scritte hinc inde tra il S(igno)re Conte Antoni Carafa, il G(ran) Visire, l'Interprete Mauro Cordato, il Bassá di Varadino, et altri concernente li trattati di Pace, che li Turchi averebbero voluto istituire dalli 31: 8bre 1686 sino alli 25: Aprile 1688.)*

[68] Gueze, 1986, 57. A lágjegyzet szövege a következő: „La documentazione dell'A.S. di Napoli citata in questa sede riveste speciale importanza perché relativa alla campagna contro la Zrínyi" (Archivio di Stato di Napoli, Museo vo. 994, 146).
[69] *Uo.,* 61. [70] Uo. [71] Vico, 1997, 10.

2. Az egri pasával folytatott levelezés és a vár megadásáról szóló feltételek másolata, 1687. december 14. *(Lettere passate col Bassá d'Agria e copia delli Capitoli della resa di quella piazza 14: Xbre 1687)*
3. Thököly feleségével, Zrínyi Ilonával váltott levelei a rendkívül fontos és erős Munkács várának feladásáról 1686. november 15. és 1688. január 25. között. *(L(ette)re hinc inde con la Pr(inci)pessa Helena Zrin moglie del Tekely, concernenti la resa della importantis(sim)a e fortiss(i)ma piazza di Munkacz dalli 15: 9bre 1686: sino alli 25: Gen.o 1688:)*

Az összesen 65, nagyrészt latin és olasz, valamint magyar, német és török nyelven írott iratot tartalmazó gyűjtemény – melyet a közeljövőben teljes terjedelmében tervezünk kritikai kiadásban közreadni – értékes adalékokkal szolgál a korszak történetéhez és Caraffa tevékenységének megismeréséhez, elsősorban az 1686–1688 közti békepuhatolódzások, Eger várának kapitulációja és Munkács várának feladása kapcsán.[72]

Buda elfoglalása után a császári csapatok és a kisegítő magyar egységek az év végére elérték a bécsi Haditanács által kitűzött hadműveleti célt: lényegében befejezték a Duna-Balaton-Dráva által határolt háromszög felszabadítását, keleten pedig Szeged és Szolnok elfoglalásával vetették meg a lábukat. Ilyen vert katonai helyzetben az oszmánok megkezdték a békepuhatolódzást a harcoló felek közt.[73] Ennek az első kapcsolatfelvételnek a nehézségeit mutatja a Caraffa-levelezésben található 2. számú dokumentum, Maurocordatónak a nagyvezér nevében írt panaszlevele Caraffának: a mellékletben található 6. és 7. számú dokumentumok. A törökök gyakorlatilag 1687-től folyamatosan tárgyaltak a bécsi udvarral a békekötésről, de mindvégig a lehető legteljesebb titoktartás mellett, hogy a Habsburgok legfőbb politikai riválisa, XIV. Lajos francia király minél kevesebbet tudjon róla, mivel ő a törököket agresszív külpolitikájának eszközeként kívánta felhasználni. A török fél és a bécsi udvar közt az első levélváltások már 1686 végén, 1687 elején megkezdődtek. A nagyvezér Várad melletti táborából küldött levelére, melyben a „régebbi jog szerinti béke" helyreállítását indítványozza, Hermann von Baden herceg, a bécsi Udvari Haditanács elnöke válaszolt: a császár nem fogadhatja el a békét, hacsak a törökök vissza nem adják az újonnan elfoglalt területeket és jóvá nem teszik a nekik és szövetségeseiknek (a Velencei Köztársaságnak és Lengyelországnak) okozott károkat, és megfelelő biztosítékot nem adnak, hogy a későbbiekben ilyen többet nem fog előfordulni.[74] Ismervén

[72] Egyes levelek átirata megtalálható a mellékletek közt: 4–11. számú iratok.

[73] Szita–Seewann, 1999, 5–53. (A szövetséges hatalmak és a török birodalom „titkos béketárgyalásainak" irataiból. 1687–1690.)

[74] „…meg kell téríteni a háborúra fordított kiadásainkat, kártalanítani kell egyidejűleg a kényszerű védekezésre segítségül hívott háborús szövetségeseinket is." Hermann von Baden levele a nagyvezírhez, Bécs, 1687. január 17. *Uo.,* 5.

a törökök időhúzó, halogató módszereit[75] és Thökölyékkel való kapcsolatukat megjegyzi, hogy ha a békeajánlat mégsem lenne komoly, akkor, minden véráldozat ellenére, érdemesebb a harcok további folytatása. A nagyvezír válaszában megerősítette a Porta békeszándékát, de a Hermann von Baden által felvetett kártérítések jogosságával szemben a Habsburgok szövetségeseinek békeszegését, valamint a császáriak részéről Érsekújvár elfoglalását hozta fel ellenérvként. Ettől függetlenül azonban békekonferencia összehívására tett javaslatot, ahol a magyarokat érintő kérdéseket is meg lehetne tárgyalni.[76]

A tárgyalások tehát, mivel mindkét fél elvi beleegyezése megvolt, tovább folytak. A konkrét pontok megvitatása végett török követek érkeztek Bécsbe, s 1688-ban Kinsky gróf vezetésével összeült az I. Lipót legfőbb tanácsadó testületét magába foglaló „Titkos Konferencia", mely úgy döntött, szükség van a Portával megkötendő békére, hiszen mindenképpen el kell kerülni a kétfrontos harcot. Miután Bécsben megállapodtak a békekötés lefolytatásának szükségességében, az Oszmán Birodalom képviselői: Zülfikar efendi[77] és Alexandro Maurocordato követek, valamint Tommaso Tarsia, a Velencei Köztársaság portai tolmácsa, körülbelül 100 fős kíséretükkel 1688 szeptemberében megérkeztek belgrádi táborukba, majd október 13-án Pottendorfba, ahol elszállásolták őket. A császártól kihallgatásra – melynek szertartásrendjét időben megkapták, szóban előadandó felterjesztésük írásbeli változatát pedig jó előre be kellett nyújtaniuk, hogy arra a császáriak majd helyben válaszoljanak – időpontot azonban csak 1689. február 8-ra kaptak, ekkor indulhattak meg az érdembeli tárgyalások.[78] De mivel a török békedelegációnak a császáriakhoz intézett ultimátuma, vagyis Erdélyben a *status quo ante bellum* visszaállítása teljesen elfogadhatatlan volt, az I. Lipót udvarára amúgy is jellemző intrikák, rivalizálások, a folyton újraalakuló klikkek közötti ellentétek újra felerősödtek. A bécsi udvar különböző érdekcsoportjai ugyanis eltérően vélekedtek a harcok folytatásának irányáról: a Nyugat, vagy Kelet felé fordulás gyakorlatilag a Habsburg Birodalmon belüli területi fontossági sorrend megvitatását jelentette. 1689 márciusában az Udvari Haditanács elnökének, Rüdiger Stahrembergnek a nyugati frontra irányuló erőkoncentrációját hirdető nézetével szemben[79] Kinsky kancellár és Antonio Caraffa tábornok keleti, délkeleti hatalmi bázist építő politikája mutatkozott erősebbnek.[80] Így a tárgyalá-

[75] A bécsi udvar korábban már két levelet is írt az ügyben: egyet az akkori budai pasának, majd a portai főtolmácsnak, Maurocordatónak, de választ nem kaptak rá. *Uo.,* 6.

[76] „ha a magyarok ügyét a kongresszus és a szerződés előkészítése idején összeegyeztetjük, ez a kellemetlen dolog is el fog tűnni." *Uo.,* 8.

[77] Zülfikar efendi 1688–89-es bécsi tárgyalásai kéziratban megtalálhatók: *Zülfikar mükalemesi* Vienna, Österreichische Nationalbibliothek, H.O.90.

[78] Az utazásról és a császári kihallgatáson követett szertartásrendről l. Johann Adam Lachowitz császári tolmács jelentését. Szita–Seewann, 1999, 27–32.

[79] Stoye, 1994, 62.

[80] Szita–Seewann, 1999, XXIX–XXX.

sok – a törökök túlzott követelései miatt – megfenekleni látszottak. Lipót császár 1689 novemberében levelet küldött a pápának, melyben arról számolt be, hogy a tárgyalások megrekedtek, és a török követek hazabocsátásukat kérik, mivel „elvesztették a reményüket egy tisztességes és biztonságos békekötésre…" Kéri továbbá a pápát, hogy a háború folytatásához további segélyek folyósításával járuljon hozzá.[81]

A Caraffa levelezésből a béketárgyalásokon kívül is sok érdekes tényre fény derül. A korszakban például teljesen általános túlélési gyakorlat volt a mindennapokban és a krízishelyzetekben egyaránt a muszlim–keresztény világ határán (s nem csak ott) a színlelés, az egyéni identitás átalakítása.[82] Erre a levelezésben is akad példa, ahol általában Thökölynek a császáriak soraiba beférkőzött hívei, akiket árulóknak nevez a szöveg, általában paraszti szerepbe bújva jutottak el vezérükhöz, hogy tájékoztassák az eseményekről. A színlelésre, más szerepbe bújásra, mint látni fogjuk, Luigi Ferdinando Marsigli életében többször is sor kerül majd. Szó esik továbbá a foglyok kiszabadításának, elengedésének, cseréjének lehetőségeiről is, ami állandó téma volt a két világ határának közelében élők és a portyázásokból, valamint az egyes hadműveletekből rendszeresen foglyokat ejtő török és császári csapatok körében.[83]

3.3. Antonio Caraffa szereplése Erdélyben

1686 óta a felső-magyarországi császári hadak parancsnokaként Caraffa, katonai tevékenysége mellett, aktív politizálást is folytatott a bécsi udvarban Magyarország és Erdély ügyeivel kapcsolatban, főleg azután, hogy 1686 eleji debreceni kegyetlenkedéseivel és a következő évben (egy kezdődő felkelés visszaszorításának indokával) Eperjesen véghezvitt vérengzésével a magyarok közt rettegetté tette nevét. A Habsburg udvar azonban minden bizonnyal éppen ezt várta tőle, s éppen őt – egy itáliai származású (nem német!) – zsoldos katonát szemelt ki egy ilyen jellegű drasztikus módszerekkel járó feladat megoldására, hiszen mindezek után, mint láttuk, a császár hűséges, megbecsült alattvalóként kitüntette és Erdélybe küldte, hogy készítse elő a fejedelemség beolvasztását a Habsburg tartományok sorába.[84] 1686 őszén Caraffa tábornok a császári erők élén bevonult Erdélybe, és mintegy 2 millió tallér értékben kosztot és kvártélyt követelt csapatainak.

Antonio Caraffa és vele párhuzamosan az urbinói származású Federico Veterani (1643–1695)[85] tábornok már korábban is többször megfordultak Erdélyben. Bethlen Miklóstól tudjuk, hogy 1685-ben:

[81] *Uo.,* 33. [82] Erdélyi, 2011, 184–185. [83] Fodor–Dávid, 2007.

[84] Saját meglátásait, érzéseit a rá bízott feladatokról l. Thallóczy, 1895. 1896.

[85] Teljes nevén Federico Ambrosio Veterani di Urbino, conte di Monte Calvo 18 évesen hagyta

> Máramarosban volt ekkor kvártélyban Veterani egy gyalog és négy lovas regimenttel; nagy sokaság, irtóztató tereh egy olyan sovány vármegyén. Egy Kintzing vezetéknevű német főcommissariussal az egész vármegyét meg kellett eskettetnem, járásonként, falunként hívták Szigetre őket előnkbe. […] No osztán Veteranitól én elbúcsúzám s alig várám elszaladhassak, mert éhhel is majd megölnek vala, a rossz ösztövér malacnál egyéb nem volt mit ennem, kerti vetemény semmi: teljes életemben sem laktam egyvégtében három hétig olyan rosszul. Ezalatt Teleki a tanácsurakkal és deputációval jött Kolosvárra, hogy az ekkor Szatmárt lévő Carafával közelebb tractálhassanak. Oda vivén az inquisitiót, csúfolás lőn a fizetésem. A dologban is semmi sem telék Carafával, sőt Máramarosnak még nehezebben volt dolga azután, mint az inquisitio előtt is.[86]

A Haller János vezette erdélyi küldöttség tárgyalásainak eredményeképpen megszületett 1686-os bécsi egyezmény. A Lothatingiai Károly és Teleki Mihály (1630 k.–1690) – ez utóbbi, mint Apafi Mihály fejedelem (1661–1690) megbízottja – között kötött és a politikai rendelkezései (a vallásszabadság tiszteletben tartása és Erdély belpolitikai önállóságának elismerése) miatt I. Lipót által meg nem erősített[87] 1687-es balázsfalvi egyezmények után, céljai, vagyis Erdélyt a Habsburg tartományok sorába beolvasztó törekvéseinek elérése érdekében I. Lipót Caraffát nevezte ki a magyarországi és erdélyi császári sereg főparancsnokává.[88] Caraffa 1688-ban szerződésileg megszállta Erdélyt, bevette Sólymost, Lippát és Lugost. Lippa helyőrsége 1688. június 21-én adta fel a várat: erről és az utána bekövetkező eseményekről fontos forrásunk az akkor 17 évesen császári fogságba esett temesvári származású Oszmán aga visszaemlékezése,[89] aki részletesen leírja nemcsak azt, ahogyan a Heissler tábornok által elfoglalt Szolnok és Szarvas lakossága Temesvárra menekült, hanem azt is, ahogyan Caraffa tábornok az ostromot és a kapitulációs tárgyalásokat lefolytatta és végül megismerhetjük belőle a foglyok sorsát is. Nézzünk most néhány részletet Oszmán aga emlékiratából, hogy láthassuk, hogyan is zajlottak ezek az események.

> Caraffa generális volt az, aki katonáival közeledett. A generális a múlt télen az alája rendelt tizennyolc német gyalogos- és lovasezreddel Erdélyben volt téli szálláson, ahonnan az első tavaszi napokon fölkerekedett, és a Maros mentén egészen Lippáig vonult; […] Mármost a generális, […] katoná-

el szülővárosát, hogy Habsburg szolgálatba állhasson, a fent említett jelenség, a honfitársak segítő keze neki is megfelelő támogatást nyújtott. Caprarához hasonlóan már Montecuccoli 1663-as hadjáratában is részt vett, majd a felszabadító háborúban, egészen haláláig, mindvégig a török ellen harcolt. Waldeck, 1788; *Memorie Del Maresciallo…*, 1771; Gueze, 1989.

[86] V. Windisch, szerk., 2000, Tizennegyedik rész. [Annak hazaviteléről és véle való létemnek kezdetéről].

[87] Trócsányi, 1988, 45–46. [88] Kalmár, 2016, 444. [89] Oszmán aga, 1996.

ival minden oldalról körülzárta a várat, s megkezdte az ostromot… Ilyenképpen három nap és három éjszaka leforgása alatt nagy számban pusztult ember s állat egyaránt. […] A lippai helyi vezetők immár saját szemükkel látták a dolgok állását, s azon tanakodtak, vajon nem kellene-e a várat átadni. Eképpen határoztak, és a vár bástyaoromzataira kitűzték a fehér zászlót. Midőn ezt kívül észrevették és a tiszteknek jelentették, a németek beszüntették a harcot, és egy megbízottat küldtek be tárgyalás végett. Ama kérdésre, hogy a várbelieknek mi a szándékuk, így válaszoltak: – Át akarjuk adni a várat. […] Mindjárt ezt követően két német tisztet – két kapitányt – vezényeltek a várba. Ahogy odérkeztek, a várból két lippai agát küldtek ki, s a lippai bég a saját istállójából egy nyereggel és ezüstkantárzattal felékesített, bogárfekete paripát adott velük ajándékképpen Caraffa generálisnak. […] Amire a generális ekképpen válaszolt: – Olyan átadása a várnak, aminőt ti akartok, szóba sem jöhet. Én olyan kapitulációt óhajtok szavatolni néktek, amelynek feltétele, hogy ti fegyver és málha nélkül kivonultok a várból, és teljességgel a mi belátásunkra marad, hogy szabadon engedünk-e benneteket avagy megtartunk foglyainknak. […] Mindezzel a mi megbízottaink nem értettek egyet, […] a generális a közvetítőket lovastul együtt visszaküldte eme szavakkal: – Akkor hát menjetek, és harcoljatok tovább! […] Amint végül a harc ismét megindult, a belső várra álló nap és álló éjjel igen súlyos tüzet zúdítottak, és állatban s emberben nagy lett a veszteség. Ekkor a helyi hatóságok, tekintettel asszonyaikra és gyermekeikre és egyéb rokonaikra és hozzátartozóikra, elszánták magukat, hogy ismét kitűzik a zászlót, […] a generális támasztotta feltételekkel megállapodtak a kapitulációban. […] megkezdődött az asszonyok és a fegyvertelen férfiak kivonulása a várból, […] a katonák, akik az út hosszában álltak, itt is, ott is, egyenként vagy párosával – mit sem törődve azzal, hogy férfi-e az vagy nő vagy gyermek – félrerángatták, és ott a helyszínen kirabolták őket. Ha valaki szembeszegült avagy védekezett, bestiális módon agyonverték, és elraboltak tőle mindent, amit csak találtak nála. […] A német tisztek ezen erőszakosságot igyekeztek volna meggátolni, ámde nem jutottak semmire. […] Caraffa generális ama muzulmánok közül, akik Lippa várában voltak, senkit sem bocsátott szabadon – lett légyen az tiszt, gazdag, ifjú férfi, avagy szegény, leány vagy más nőszemély. Mindösszesen száz körüli szerencsétlent, idős férfiakat és asszonyokat rakatott fel szekérre, és indította őket útnak Temesvárra.[90]

Ez a fajta bánásmód, ha most mégoly furcsának tűnik is, a kor viszonyai között teljesen általánosnak volt mondható, elég, ha megnézzük egy itáliai kor-

[90] *Uo.*, 26–33.

társ, Ercole Scala leírását, melyben elmondja például, hogy 1685-ben Érsekújvár bevétele milyen tömeges mészárlással járt: az ostromlók parancsnoka, a többször említett bolognai származású hadvezér, Enea Silvio Caprara csak a nők és a gyerekek, valamint néhány katolikus férfi életét kímélte meg. Szolnok és Hatvan környékén a katonaság a menekülők egy részét levágta, Hatvan városát pedig felgyújtotta.[91] Hasonló véres epizódokról szólnak Budavár visszavételének szemtanúi is.[92]

Lippa bevétele után Caraffa emberei, szokás szerint, természetesen alaposan átkutatták és feldúlták és kifosztották a várost. Egy olasz nyelvű beszámoló szerint, mely leírja a város ostromának eseményeit is, feltételezhetően a sírok kifosztása során a katonák kincsekre bukkantak, amit aztán Attila sírjával azonosítottak, s ez természetesen nagy szenzációt keltett a korabeli Itáliában, akik a magyarokra mint a hunok leszármazottaira tekintettek.[93]

A további erdélyi katonai sikerek leginkább Veteranira vártak, akit az erdélyi császári haderő élére állítottak. (Korábban Antonio Caraffa volt a felettese, mellette vett részt az alföldi hadjáratban.) Ezt a megbízatását 1689 tavaszán kellett átadnia Heissler tábornoknak. Ezután a balkáni hadjáratban tüntette ki magát. Egyik fontos és sikeresen végrehajtott feladata az volt, hogy az 1690. június 4-én III. Szulejmán szultán (ur. 1687–1691) által erdélyi fejedelemmé kinevezett Thököly Imrét, aki augusztus 21-én Zernyestnél győzelmet aratott, december végén megakadályozta, hogy benyomulhasson Erdélybe, 1691. január 2-án Törcsvárnál szétverte Thököly seregét.

Az 1695-ös lugosi csatában[94] hősi halált halt Federico Veterani[95] – Caraffával szöges ellentétben – nagyon is közkedvelt személyiség volt Erdélyben.[96] Bethlen Miklós Veterani halálakor ezeket a sorokat veti papírra:

> Ennek tetézésére lőn anno 1695 az Veterani halála, kivel együtt elméne Erdélyből nemcsak a hadi fenyíték, hanem minden egyéb jó rend, egyesség, és a közönséges jóra, hitlevélre való vigyázás, gondviselés. Ha Veteraninak igaz historicusa lenne, Erdély a jóról szintén úgy megemlegethetné, mint Bastát a rosszról.[97]

[91] Scala, 1687; Jászay, 1996, 252. [92] Szakály, 1986a; Szakály, 1986b. [93] Kovács, 2016.

[94] 1695-ben Lipót császár a tapasztalatlan I. Frigyes Ágost szász választófejedelmet nevezte ki a hadsereg fővezérévé. Tanácsadónak mellérendelte az idős Caprarát. Az egymással együttműködni nem tudó parancsnokok hibás döntései nyomán: Frigyes Ágost a főseregtől nem előre, hanem hátra vezette, amiről a szultán tudomást szerezve, a teljesen izoláltan álló Veterani megtámadását és az Erdélybe vezető szorosok megnyitását határozta el. Így a Veterani által vezetett erdélyi hadtest magára maradt az előrenyomuló török főerővel szemben. Szeptember 21-én a lugosi csatában a hadtestet tönkreverték, a parancsnok, Veterani tábornok elesett.

[95] Nagy, 1986, 254–273. [96] *Memorie Del Maresciallo…*, 1771.

[97] V. Windisch, szerk., 2000, 841. Huszonegyedik rész. *[Ab anno 1692. ad annum 1698. erdélyi dolgokról]*. Tóth Zs., 2007.

De hasonlóan ír róla Cserei Mihály[98] (1667–1756) erdélyi emlékíró is, így magyarázva meg az iránta való szeretetet:

> …mert szoros disciplinában tartotta őket, mind táboron, mind itt Erdélyben, s ha csak mi excessust cselekedtek is a földnépin, s panasz ment a generálra, példáson megbüntette őket. Azért sokszor mondták szemükben holta után: Megholt a ti apátok, erdélyiek!

Caraffa mindeközben Erdélyben rendkívül aktív politizálást folytatott. Az ő erőteljes nyomásának az eredményeként 1688. május 9-i keltezéssel Apafi erdélyi fejedelem Fogarason aláírta és a császárnak elküldette a *Declaratio in Protectionem Cesareo-Regiam* néven ismertté vált nyilatkozatát, mellyel Erdély a császár oltalma alá helyezi magát. A dokumentum értelmében a fejedelemség betagozódott a Habsburg Birodalomba: ezután évi 700 000 arany adóval tartozott Bécsnek, amiért cserébe I. Lipót a vallásszabadság biztosítására és a császári katonaság féken tartására tett ígéretet.

Egy hónappal később, immár nem Caraffa nyomására, hanem az ő közvetítésével került Bécsbe az a 13 pontból álló, az erdélyiek feltételeit tartalmazó irat, amelyet a rendek a fogarasi országgyűlésen állítottak össze a császárnak.[99] Amikor Caraffa 1690-ben Erdélyből visszatért Bécsbe, egy nagy terjedelmű felterjesztést nyújtott be Lipót császárnak, mely Erdély kormányzására vonatkozó javaslatait tartalmazta.[100] Ebben a projectumban Kővári László 1863-as Erdély története[101] szerint, Caraffa Bethlen Miklós 1688-ban íródott *Moribunda Transylvania* című memorandumát[102] vette alapul, melynek célja a szerző megfogalmazása szerint az volt, hogy „Ezen a szörnyűségen – ti. a Haller-féle diploma visszautasításán, és az utána Erdélyben bekövetkező államirányítási zűrzavaron, káoszon – elkeseredvén az én lelkem, úgy fakadék annak a projectumnak vagy supplicatiónak írására, melynek neve: Moribunda Transsylvania". Ennek a Caraffa-féle beadványnak a részletes ismerete azért fontos számunkra, mert az udvar politikájának Erdéllyel kapcsolatban hosszú időre irányt mutatott, s javaslatainak, meglátásainak nagy részét figyelembe vették abban a Bécsben kelt hitlevél (a *Diploma Leopoldinum*) szövegezésében, mely deklarálta Erdélynek a Habsburg tartományok sorába való beillesztését.

Caraffa felmérve Erdély történelmi és földrajzi helyzetét, törökökhöz való vonzalmát, azt javasolja, hogy a *timor* és az *amor* kettős kormányzásával vonják őket szépen, lassan, fokozatosan, több lépcsőben német igazgatás alá. Ennek megfelelően kidolgozott egy azonnali és egy hosszú távú cselekvési programot

[98] Tóth Zs., 2008. [99] *Caraffa uram által,* 1874. [100] Gräser, 1853. [101] Kővári, 1863, 210–212.
[102] Albert, 2013. Legújabban 2016 áprilisában *A Moribunda Transylvania című röpiratról* címmel Jankovics József tartott előadást a témában Kolozsváron, a *Solitudo Transilvaniae, Bethlen Miklós és kora* című tudományos konferencián. L. Jankovics–Szörényi, 2016, 315–335.

Erdélyt illetően. Az előbbibe tartoznak az adók azonnali könnyítése, és az Erdélyben tartózkodó német katonaság számának csökkentése. Caraffa itt azt javasolja, hogy csak annyi katonaság maradjon bent, amennyivel Thökölyt vissza lehet tartani, a többit pedig Erdélyen kívül, de a közelben kell elszállásolni. A teljes katonai bevonulás csak akkor váljon nyilvánvalóvá, illetve következzen be, ha keletről már nem fenyeget veszély. A távolabbi jövőben a legfontosabbnak az erdélyi kormányzással kapcsolatos kérdések tisztázását tartja, vagyis hogy fejedelemség maradjon-e vagy közvetlen német igazgatás alá kerüljön-e a tartomány. Caraffa ez utóbbit ajánlja, már csak katonai okokból is, hiszen az erdélyi fejedelmek nem tudják megvédeni magukat. De azért azt javasolja, hogy Apafival és fejedelemségével kapcsolatban a bécsi udvar ne foglaljon állást, hagyják meg neki a reményt, de a belegyezésüket ne adják. A *gubernium* tanácsosaira nézve azt ajánlja, hogy szítsanak köztük egyenetlenséget, s csak a kormány füstjét hagyják a kezükben, majd ha ők végre kihaltak, saját embereikkel töltsék be a helyüket. Caraffa az erdélyi németségre is épít, mondván, hogy a *divide et impera* elvén lehet számítani a szász–magyar ellentétre és az erdélyi főparancsnokságra bízná, hogy titokban támogassa a szászokat.[103]

1690 őszén nem csupán Caraffa tért vissza Bécsbe, hanem megérkezett a gazdag és befolyásos erdélyi főúr, a már többször említett Bethlen Miklós (aki Erdélybe való visszatérése után 1691-ben erdélyi kancellár lett) is. Az erdélyi vezetés ugyanis szerette volna kihasználni azt a helyzetet, hogy 1690-ben a bécsi udvar jelentős presztizsveszteséget szenvedett el Thököly katonai sikerei (augusztus 21.-én a zernyesti csatában legyőzte a császári sereget és fogságba ejtette Heissler tábornokot) nyomán. Bádeni Lajos ekkor arra kényszerült, hogy keletre vonuljon, az ellentámadásba lendülő törökök pedig az ősz során visszafoglalták Belgrádot. A veszteségek nyomán az addig magabiztos bécsi udvar Erdéllyel kapcsolatos magatartásán is változtatott: engedett Bethlen Miklósnak, aki egy 18 pontos tervezetet tárt az uralkodó elé. Ez a dokumentum, mely a későbbi *Diploma Leopoldinum* alapját képezte, Erdélynek nagyfokú belső autonómiát követelt. Bethlennek szerencséje volt, hogy tervezete a belgrádi vereség hírével együtt került Lipót elé. A válságos helyzetnek köszönhetően az erdélyi politikus 18 pontját az egymással rivalizáló udvari politikusok is elfogadták, az azok alapján megalkotott oklevelet az uralkodó 1690. október 16-án szentesítette, a fogarasi országgyűlés pedig 1691. december 4-én fogadta el. A *Diploma Leopoldinum* Erdélyt önálló tartományként tagolta be a Habsburg Birodalomba.[104] Fejedelmét – annak kiskorúsága esetén kormányzóját – a három erdélyi

[103] F. Molnár, 2013b.

[104] Annak ellenére, hogy a dokumentumból világosan látszik, hogy a kompromisszumot Lipót csak ideiglenesnek tekintette, időhúzásnak a krízis elmúltáig, az erdélyi-Habsburg viszony végül úgy alakult, hogy egészen 1848-ig a gubernium rendszerével együtt, ez a szerződés maradt az erdélyi politikai rendszer alapja.

rendi nemzet választhatta meg. Erdély megtarthatta egy kamarás rendi gyűlését, mely az évi 50.000 – háború esetén 400.000 – tallér adó fizetésén túl maga dönthetett az erdélyi belügyekben. A dokumentum ezenfelül elismerte a négy bevett vallást.

A *Diploma Leopoldinum* azonban nem oldotta meg az ún. Apafi-kérdést. Erdély kormányzását I. Apafi Mihály 1690-ben bekövetkezett halála után a fejedelmi tanács irányította. Ennek jogutódja lett a *Diploma Leopoldinum* által létrehozott *gubernium Transylvanicum,* élén a gubernátorral, mely 1695-ig az erdélyi udvari kancellária létrejöttéig közvetlenül az uralkodó alá tartozott.[105] Az elhunyt fejedelem fiát, ifjabb Apafit a gyulafehérvári országgyűlés ugyan már 1681. június 10-én fejedelemmé választotta, a zernyesti csata után azonban 1690. szeptember 9-én a kereszténységi országgyűlés Thökölyt választotta Erdély fejedelemévé. Közben elterjedt a hír, hogy a bécsi udvarnak nincs szándékában II. Apafi Mihályt fejedelmi tisztében megerősíteni. Ennek tisztázása végett az erdélyi rendek küldöttséget menesztettek Bécsbe, majd Bethlen is Bécsbe indult, de csak annyit sikerült elérniük az érdekében, hogy huszadik életévének betöltéséig az ország kormányzását és az ifjú fejedelem nevelését a guberniumra bízták.[106]

Az 1691-ben kiadott lipóti kiváltságlevél Erdélyt Magyarországgal egyenrangú, attól független, teljes mértékben különálló fejedelemségként kapcsolta be a dunai Habsburg Monarchiába, különálló kormányzattal, külön képviselettel a bécsi központi kormányszervek közé. Ezekről az erdélyi évekről így ír a kortárs Bethlen Miklós:

> Ebben az 1691., 92., 93. esztendőkben és még azután is egész Rabutin üdejéig a felséges udvar igen kegyelmesen és csendesen bánt Erdéllyel, és az új diplomát igyekezte megtartani praxissal is. Ehhez pedig sokat tett Bécsben a Kinsky és Erdélyben a Veterani bölcsessége, Kleinburg és Absolon embersége és jó conscientiája.[107]

Nem volt ilyen pozitív a magyarországi rendiség fogadtatása. Az új helyzetben új, de mindenképpen erősen központosított, abszolutisztikus eszközökkel irányított politikát folytató bécsi udvar ugyanis ezzel a rendelkezéssel a magyar nemességnek a török segítség lehetőségétől való megfosztás után (ami azonban a visszafoglalás és újjáépítés nyomán sok pozitív lehetőséget is rejtett magában), most az ellenállás egy másik bástyáját, Erdélyt zárta el. Így a magyar rendi igények véghezvitele a központi kormányzattal szemben még nehezebbé vált.

[105] Felhő–Trócsányi, szerk., 1987, 43. [106] Nagy, 2009a, 279.
[107] Bethlen, 1980, 835. Huszadik rész *[Annis 1690. és 1691-béli dolgokról]*

Negyedik fejezet

Egy itáliai értelmiségi a törökök és a Habsburgok között: Luigi Ferdinando Marsigli

Mivel a bolognai gróf, Luigi Ferdinando Marsigli[1] (1658–1732) kalandokban gazdag élete már korán felkeltette a szélesebb olvasóközönség katona-tudós iránti érdeklődését, a 18. századtól kezdve a mai napig életrajzát számtalan nyelven és feldolgozásban olvashatjuk kisebb-nagyobb terjedelemben, elsősorban olasz, magyar[2] illetve egyéb nemzetiségű kutatók tollából. A teljesség igénye nélkül, mivel a teljes életműről és Marsigli munkásságáról kisebb könyvtárnyi tanulmány, monográfia született, nézzük meg, kik foglalkoztak Marsigli életével és munkásságával.

Marsigli legteljesebb életrajzírója John Stoye[3], aki nemcsak a bolognai gróf életének az eseményeit ismerteti részletesen, hanem tágabb kontextusba is helyezi azt, úgy, hogy nem csupán a Marsigli által megírt önéletrajzra[4], vagy az első biográfiaírókra, a 18. századi francia Quincyre[5] vagy Giovanni Fantuzzira[6], hanem a széles nemzetközi szakirodalom mellett Marsigli gróf kiadott és kiadatlan munkáira egyaránt támaszkodott. Anita Mac Connell Marsigli nagyon fontos és a magyar kutatás által nagyrészt figyelmen kívül hagyott angliai és holland kapcsolatairól ír.[7]

Az olaszok, s itt is elsősorban a bolognaiak, több fontos forrást kiadtak. Erre először Marsigli halálának kétszázadik évfordulóján[8] került sor: ekkor, 1930-ban

[1]Nevét többféleképpen használták (ő maga is többféle aláírást is használt), használják. Manapság inkább a Marsili névváltozat az elterjedtebb, mi azonban a régiesebb Marsigli névváltozatot használjuk.

[2]F. Molnár, 2004; Nagy, 2007., [3]Stoye, 1994. [4]Lovarini, szerk., 1930. [5]Quincy, 1741.
[6]Fantuzzi, 1770. [7]Mac Connell, 1989; Mac Connell, 1993. [8]Rossi, 1931.

jelenik meg Marsigli önéletrajza, az *Autobiografia,* valamint egy tanulmánygyűjtemény[9] és egy öt új dokumentum kiadását tartalmazó kötet.[10] Később megjelent pl. a kávéról[11] vagy a fogságáról írott kis könyvecskéje is[12], illetve természettudományos megfigyeléseinek egy része is napvilágot látott nyomtatásban.[13] Raffaella Gherardi szerkesztésében jelent meg az a forráskiadás, amely két kötetben Marsiglinek a határkijelölés során (1699–1701) I. Lipót császárhoz írt jelentéseit tartalmazza.[14] A Bolognai Tudományegyetemen politikatörténetet oktató Gherardi foglalkozott továbbá a bolognai gróf politikai nézeteinek elemzésével és a bécsi udvarban betöltött szerepéről és helyzetéről.[15] Erdélyben játszott szerepéről is készült dolgozat.[16] Újabban az Udinei Tudományegyetemen foglalkozik két kolléga, Andrea Gardi[17] és Stefano Magnani[18] is behatóbban Marsigli munkásságával. Mellettük Franco Farinelli[19] és Gian Battista Vai[20], akik földrajztudósi tevékenységét elemezték, valamint Regina Lupi[21] nevét kell megemlítenünk.

Számos magyar nyelvű tanulmány és monográfia, sőt az utóbbi időben több forráskiadás is született magyar kutatók tollából. A kutatás első szakaszáról csak említésszerűen szólnék, mert ezt már több helyen, többen feldolgozták.[22] Az első magyar kutatók közt említhetjük Szilády Áron, Thaly Kálmán és Áldásy Antal nevét. Veress Endre a 20. század elején adott ki egy listát a magyar vonatkozású iratokról és Buda váráról (1686).[23] Az első magyar nyelvű életrajzot egy dilettáns történész-jogász, Beliczay Jónás készítette.[24] Aztán Herczeg Gyula, Gróf László és Jászay Magda jelentettek meg életrajzokat Marsigliről.[25] Vékony László pedig 1984-ben az életrajz mellé egy akkor teljes bibliográfiát mellékelt, ami bár hasznos kiindulópont lehet, de hála a további kutatásoknak, mára már erősen kiegészítésre szorul.[26] Az 1990-es évektől ismét megélénkültek a Marsigli-kutatások: Jankovics József jelentetett meg egy filológiai jellegű tanulmányt[27], valamint a rovásírásról születtek újabb fontos eredmények Sebestyén Gyula és Carlo Tagliavini után Sándor Klára tollából.[28] Monok István is értekezik a Marsigli-hagyatékról.[29] Marsigli kartográfiai tevékenységével Kisari Balla György[30] mellett (aki szintén foglalkozott Marsigli rovásfeliratos botnaptárával, valamint újabban Stoye életrajzának magyarra történő átültetésén dol-

[9] *Memorie intorno a Luigi Ferdinando Marsili,* 1930. [10] *Scritti inediti,* 1930. [11] Marsigli, 1986a., [12] Marsigli, 1996. [13] Basile, 1983. [14] Marsigli, 1986b.

[15] Gherardi, 1975; Gherardi–Martelli, 2009; Gherardi, 1989; Gherardi, 1980; Gherardi, 1999; Gherardi, 1990.

[16] Amaldi, 1930. [17] Gardi, 2012; Gardi, 2010; Gardi, 2011. [18] Magnani, 2012; Magnani, 2010; Magnani, 2007. [19] Farinelli, 2001. [20] Vai, 2006. [21] Lupi, 2013. [22] F. Molnár, 2004; Nagy, 2007; Vékony, 1984. [23] Veress, 1907; Veress, 1930; Veress, 1906; Veress, 1931. [24] Beliczay, 1881.

[25] Herczeg, 1982; Gróf, 1992; Gróf, 1993; Gróf, 1996; Gróf, 1997; Gróf, 1998; Gróf, 2000; Jászay, 1999.

[26] Vékony, 1984. [27] Jankovics, 1998. [28] Sándor, 1991; Tagliavini, szerk., 1930; Tagliavini, 1930; Sebestyén, 1915, 35–36. [29] Monok, 2009. [30] Kisari Balla, 2005.

gozott[31]) Deák Antal András[32] foglalkozott behatóan, aki emellett Marsiglinek a Dunáról írt hatkötetes munkájának első könyvét magyarul is megjelentette.[33] A magyarokról szóló történelmi-diplomáciai leírásokat elemezte, illetve ismertette Rozsnyói Zsuzsanna, aki emellett Marsigli a „Lexikon Marsilianumkent"[34] ismert latin–román–magyar szótárral kapcsolatban is folytatott kutatásokat.[35] Legújabban Nagy Levente adott ki egy sor jelentős, elsősorban Magyarországgal, Erdéllyel[36] és Marsigli politikai gondolkodásával foglalkozó tanulmány mellett egy fontos forrást magyar fordításban (*A Magyar Királyság történetének kivonata* címmel)[37] és egy monográfiát Marsiglinek a magyarokról és a románokról alkotott képéről.[38] Bene Sándor Marsigli horvát kapcsolatai nyomán jutott el a bolognai gróf munkásságának vizsgálatához, de rendkívül fontos és megfontolandó koncepciót állít fel a Fondo Marsigliben található anyag egészére nézve is.[39] Marsigli természettudományos munkásságát számos magyar nyelvű cikk méltatja, elemzi, ezekre e helyütt nem térnék ki. A keleti anyaggal, jelentőségéhez képest igen kevesen foglalkoztak, itt meg kell említeni Kovács Zsuzsa és Andrea Gardi nevét, de a Marsigli corpus ezen részéről és így az ő munkásságukról később még részletesen szólunk.

Marsigli gróf, amint az a fent röviden vázolt kutatástörténet alapján is kirajzolódik, rendkívül sokoldalú személyiség volt, élete során nagyon sokféle, szerteágazó tevékenységgel, különböző tudományokkal foglalkozott. Korának igazi *homo universalis*a volt: egyrészt – sokak szerint – elsősorban katona[40] és ezen belül is tehetséges hadmérnök volt. Ő maga is így mutatta be saját magát: *miles sum*. Rendkívül fontos emellett a jóval kevesebbet kutatott, s a Marsigli által is inkább titkolt diplomáciai tevékenysége,[41] melyet a Velencei Köztársaság, a Pápai Állam, vagy éppen a Habsburg Birodalom szolgálatában, vagy érdekében fejtett ki. Noha császári katona lévén nem tartozott a hivatalos Habsburg információhálózathoz[42], a bécsi udvar a rá bízott hivatalos, illetve titkos diplomáciai megbízatásokkal ennek ellenére jól ki tudta használni a bolognai gróf kalandvággyal vegyített információgyűjtő és megosztó hajlandóságát.

Diplomáciai tevékenységéhez szorosan kapcsolódik még két attribútuma: vannak olyan kutatók, akik Marsiglit utazóként[43], és vannak olyanok is, akik gyűjtőként mutatják be. De mivel Marsigli nem csupán különböző tárgyak, kéziratok, kódexek, térképek, eredeti dokumentumok, római kori maradványok stb. sokaságát gyűjtötte össze, hanem azok mindennemű leírását is, ezért a grafomán olasz gróf szenvedélyes hírszerző, információgyűjtő, rendszerező és továbbító

[31]Stoye, 2015. [32]Deák, 1994. december; Deák, 1993. május; Deák, 1996. december.
[33]Deák–Marsigli, 2004. [34]Tagliavini, szerk., 1930.
[35]Rozsnyói, 1999; Rozsnyói, 2003; Rozsnyói, 2000. [36]Nagy, 2009a; Nagy, 2009b; Nagy, 2006.
[37]Marsigli, 2009. [38]Nagy, 2011. [39]Bene, 1993b; Bene, 2010; Bene, 2006. [40]Baldi, szerk., 2012.
[41]Stoye, 1994, 29. [42]Hiller, 1998; Hiller, 1999. [43]Pudioli, 2000; Lodovisi, é. n.

tevékenysége újabban más megvilágításba került, s megszületett az a nézet, miszerint Marsigli valójában kém[44] lett volna.

Mint tudós-katona *(miles eruditus)* és gyűjtő a nyugatiak szemében *terra incognitá*nak számító Kárpát-medence és a balkáni térség területén összegyűjtött minden fellelhető információt: földrajzi, aktuális politikai, történelmi, népességi, vallási, néprajzi és egyéb vonatkozású adatokat. A Magyarországon töltött időszak alatt, nagyrészt a Dunáról összegyűjtött természettudományos megfigyeléseinek megjelentetésére még életében lehetőség nyílt: *Danubius Pannonico-Mysicus* címmel 1726-ban látott napvilágot.[45]

Ugyanígy összegyűjtött, mint látni fogjuk, minden érdekesnek és fontosnak tartott információt az Oszmán Birodalomról és a törökökről, hiszen kalandos életútja során gyakran és többféle kontextusban (fiatal utazó/kémként; a magyarországi hadszíntéren katonaként ellenük harcolva; török-tatár fogságban; diplomáciai megbízatásokat teljesítve és végül a karlócai békét követő határkijelölés kapcsán) került velük szoros kapcsolatba.

Munkásságának eredménye több ezer oldalnyi kézirat Magyarországról és az egész Kárpát-medencei térségről[46] valamint az Oszmán Birodalomról, amit ma a bolognai Poggi palotában található Egyetemi Könyvtárban (Biblioteca Universitaria di Bologna, a továbbiakban = BUB) őriznek. 146 kötetet kitevő kéziratos anyagát a Bolognai Egyetemi Könyvtár Kézirattárában, egy külön gyűjteményben, az ún. „Fondo Marsili"-ben (továbbiakban = FM) találhatjuk meg[47], benne kéziratai, feljegyzései, levelezése, tevékenységének dokumentációja. A maga által írt szövegek másolatait, illetve az élete során kapott, vagy összegyűjtött dokumentumokat, leveleket maga rendezte kötetekbe és így őrizte meg őket. Alapvető forrásunk továbbá Marsigli életútjának és tevékenységének tanulmányozásához saját részletes önéletírása.[48] Ezt azonban érdemes erős kritikával kezelnünk, hiszen a *Nihil mihi* (Semmit nekem) elvét valló Marsigli igen sajátos módon építette fel mondanivalóját, nevezetesen úgy, hogy az utókorra olyan képet hagyjon saját magáról, melyből világossá válik politikai szerepvállalása, személyiségének fontossága és tetteinek igazolása.[49] Ez különösen 1703 után vált fontossá számá-

[44]Egy 2009-es bolognai nemzetközi konferencián hangzottak el ezek a – némelyek szerint megengedhetetlenül mítoszt döntögető – kijelentések. Gherardi, 2010. Ez a vélemény azonban már korábban is napvilágot látott: Bene, 2006, 332.

[45]Az eredetileg hat kötetből álló mű, mely Hága-Amszterdamban jelent meg, a Marsiglinál ismert alapossággal, térképekkel, ábrákkal gazdagítva dolgozza föl a Duna menti népek történelmét, földrajzi, csillagászati és vízrajzi viszonyait (I. kötet), a római emlékeket (II. kötet), az ásványokat (III. kötet), a halakat (IV. kötet), a madarakat (V. kötet) és a vegyes megfigyelések cím alatt összegyűjtött egyéb adatokat (VI. kötet). A Duna-monográfia néven ismert monumentális vállalkozás I. kötetét, vagyis a magyarországi és szerbiai szakasz hasonmás kiadását és fordítását Deák egy kiváló bevezető tanulmány keretében adta ki. Deák–Marsigli, 2004.

[46]Veress, 1906., [47]Frati, 1928. [48]Lovarini, szerk., 1930; Herczeg, 1982. [49]Gardi, 2010.

ra: ekkor ugyanis a Rajna-menti Breisach várának feladása miatt kegyvesztett lett és el kellett hagynia a Habsburg szolgálatot.[50]

4.1. Luigi Ferdinando Marsigli első konstantinápolyi útja

Marsigli 1674-ben, tizenhat évesen, a kor szokásainak megfelelően hosszabb itáliai tanulmányútra indult, s már ezen fiatalkori itáliai utazása során kapcsolatba került a török kérdéssel: Rómából Nápolyba menet megismerkedett egy angol kereskedővel, aki élete nagy részét Konstantinápolyban és Szmirnában (ma Izmir) töltötte, és akit a fiatal olasz gróf a kíváncsiságtól vezérelve alaposan kikérdezett a törökök természetét illetően[51], majd Livornóban megismerkedett az akkor még élő császári tábornok Raimondo Montecuccoli fiával.[52] Rómában kapcsolatban állt Flavio Chigi és de Luca bíborosokkal, az ott élő Krisztina svéd királynővel (1626–1689), valamint audenciára jelentkezett az újonnan megválasztott pápához, így személyesen találkozott XI. Incével[53], akinek komoly érdeme volt a Habsburgok török elleni küzdelmeinek segítése.[54] Ez utóbbinak számolt be azután az Oszmán Birodalomban tett útján szerzett információkról, s valószínűleg többek közt az ő biztatására és valószínűleg titkos megbízatására utazik majd az olasz gróf 1682-ben Bécsbe, a török elleni harcot támogató katonai párt erősítésére és segítésére.

Ahogy ő maga állítja, mindig is érdekelte, hogy miben is rejlik az Oszmán Birodalom ereje, nagysága, amivel oly régóta rettegésben tartja az egész keresztény világot. Ezért aztán elolvasott egy sor, az Oszmán Birodalom történetéről szóló könyvet.

> Már egészen fiatal koromtól kezdve nagy örömömet leltem a törökök történelméről szóló könyvek olvasásában, melyekben ezt a népet mindig legyőzhetetlennek mutatták be. Így született meg bennem a vágy és az akarat, hogy megismerjem őket…[55]

[50] Stoye, 1994, 216–252.

[51] „… era un mercante inglese che aveva menata la più gran parte della sua vita in Costantinopoli e nelle Smire; quasi sin da allora avessi saputo i tanti viaggi destinatimi fra' turchi, volli informarmi della natura e qualità di quella nazione." Lovarini, szerk., 1930, 4–5.

[52] „… presi la strada di Pisa a Livorno; … In questo viaggio contrassi amicizia col conte Montecuccoli, figliuolo del tenente generale cesareo allora vivente, e con eso vidi tutte le più belle cose di Livorno, consistenti nel porto, bastimenti e fortezza; m'informai ancora della qualità del traffico, diversità delle merci e nazioni che ivi facevano scala." *Uo.,* 6; Herczeg, 1982, 66.

[53] „Nel '77 con licenza di mio padre mi resi a Roma, …ebbi l'onore di baciare il piede della santità d'Innocenzo XI, condottovi dell'Ambaciador della mia patria, il senator Pietro Melara." Lovarini, szerk., 1930, 4.

[54] A pápai udvar Habsburg barát politikai vonalához l. Signorotto, 1998.

[55] Marsigli, 2007, 3.

Olvasmányaiból végül azt a következtetést vonta le, hogy a törökök több kontinensre kiterjedő nagy hódításaikat úgy vitték végbe, hogy sehol sem ütköztek ellenállásba, sem Ázsiában, sem Afrikában, sem pedig Európában, ahol még a keresztények ellenségeskedéseit is remekül ki tudták használni. Ennek ellenére, talán a hódítások tényétől megfélemlítve az összes róluk szóló krónika az egekig dicsérte katonai erejüket és legyőzhetetlenségüket.[56] Sajnos nem tudjuk pontosan, hogy mely könyveket, krónikákat olvasta Marsigli, bár rendelkezésünkre áll több, a birtokában levő könyv is, de azt feltételezhetjük, hogy a fiatal Marsigli az erről a témáról szóló munkákat feltehetően a domonkosok könyvtárában tanulmányozhatta, mely az egyik legjobb volt szülővárosában s a Marsigli palotától sincsen messze (a Basilica di San Domenico gyakorlatilag az utcájuk végén található, s márványtábla jelzi, hogy végül 1950-ben ott helyezték el Marsigli koponyáját).

1679-ben tehát édesapja engedélyét megszerezve – mely nem lehetett könnyű dolog, hiszen az összes rokona ellene volt az ötletének,[57] annak ellenére, hogy apja a kérése teljesítését már egy évvel korábban megígérte neki[58] –, csatlakozott a Velencei Köztársaság új konstantinápolyi állandó követének, Pietro Civraninak a Fényes Portára induló kíséretéhez. Ebből is kitűnik, hogy a Velencei Köztársaságban is – mely a legális és illegális információszerzés egyik fő központja volt[59] – voltak családi összeköttetései, melyeket, mint látni fogjuk, a törökökkel való közvetlen érintkezései során hasznosított is. Nem minden alapot nélkülöző az a feltételezés (amit Marsigli persze soha sehol nem írhatott le nyíltan), hogy Rómában vagy a Velencei Köztársaságban, esetleg mindkettőben megbízták azzal a hírszerzői feladattal, hogy kémlelje ki az Oszmán Birodalom helyzetét, katonai állapotát, s ennek a feladatának, mint látni fogjuk, az ifjú bolognai gróf igen magas fokon eleget tett. Marsigli, fentebb említett velencei kapcsolatai segítségével, 1679–1680-ban jutott el először az Oszmán Birodalom fővárosába. Az Oszmán Birodalom ekkor történelmének egyik fordulópontja előtt állt. Erről így számol be Marsigli, évtizedekkel későbbi összefoglalójában:

> Megérkeztem tehát Konstantinápolyba hasonló kényelem közepette az ezerhatszázhetvenkilencedik esztendő végén, éppen abban az időben, amikor az oszmánok büszkesége a legmagasabbra hágott, mivel soha nem kényszerültek még úgy békét kötni a szomszédos hatalmakkal, hogy ne

[56] Sorbelli, 1930, 175.

[57] „… nell'età di diciannove anni acceso d'un ardente brama di portarmi a Costantinopoli a riconoscere di vista il governo de'Turchi a di persuadere il mio Genitore contro il voto di tutti i parenti alasciarmi intraprendere questo viaggio in compagnia del bailo Veneto, …" *Uo.*

[58] „… pregato mio padre per mezzo del suo confessore ad osservarmi la parola, già datami un anno prima, di farmi andare in Costantinopoli, con titolo di camerata del bailo di Venezia Pietro Civrani, …" Lovarini, szerk., 1930, 8.

[59] Preto, 1994.

előnyökkel gyarapodtak volna és ne további területfoglalásokat hozott volna számukra. És éppen ekkor készülődtek minden erejükkel és harcművészetükkel a lármás Bécs elleni háborúra, melyben aztán olyan akadályra találtak, mely hanyatlásuk kezdetét és a keresztények álmukban sem gondolt előretörését jelentette.[60]

Az új bailo,[61] Pietro Civrani[62] és csapata – amelynek több fiatallal együtt Marsigli is tagja volt – 1679. július 31-én indult el Velencéből és csak október 23-án, éppen a muzulmán böjti hónap, a ramadán alatt érkezett meg Konstantinápolyba. Az út során, melyről Marsigli részletes útinaplót készített,[63] a dalmáciai partok mentén végighajózva érintették többek közt Spalatót (Split), Raguzát, Korfut és Szmirnát (Izmir). Néhány évvel korábban (1675. június 20-án) egy ifjú francia, Jacob Spon indult útnak Velencéből a Civrani előtti velencei követ, Giovanni Morosini hajójának fedélzetén, hogy az isztriai, dalmáciai, albániai és görög partok mellett végighajózva érkezzen meg az oszmán fővárosba. Spon, szenvedélyes antikvitás-kutató lévén, azzal a határozott céllal indult erre az útra, hogy megnézze, tanulmányozza és megmentse a nyugati civilizáció múltjának maradványait.[64] Spon Lyonban 1678-ban megjelentetett útleírásának[65] hatalmas nemzetközi sikere volt, hamarosan több nyelvre is lefordították és Marsigli saját útja során egyfajta útikönyvként használta e munkát: saját útleírásában utal is Spon könyvére, melyet nem csupán „bibliaként" követett, hanem ki is egészített saját megfigyeléseivel. Spon és Marsigli leírásai különösen a Velencei Köztársaság szempontjából kevésbé kontrollált és követett Raguza és Korfu közti részt tekintve voltak hasznosak. A két szerző megközelítési módja eltérő volt ugyan, mégis szisztematikus és koherens vizsgálati módszereikkel mindketten képesek voltak az út során találtakat megfelelő módon elemezni és leírni, ezáltal nagy mértékben hozzájárultak a 17. század végi Adriai-tenger déli vidékének és népességének alaposabb megismeréséhez. Adataik földrajzi, környezeti, politikai, etnikai és kulturális kérdéseket is érintenek.[66]

A török hatóságok már megérkezésükkor megvádolták Civranit, hogy kihasználva diplomáciai megbízatását, nagy mennyiségű árut akar behozni a vám megfizetése nélkül. A követ tiltakozása vajmi keveset ért, egyetlen módja volt csupán, hogy elkerüljék a megalázó átkutatást: hatalmas összegű „ajándék" lefizetésével lehetett csak elintézni az ünnepélyes bevonulást az oszmán fővárosba. Nem sokkal ezután egy másik botrányos eset dühítette fel végtelenül a törököket: azokon a hajókon, melyeken az új követ és kísérete érkezett és melyek

[60] Sorbelli, 1930, 176.

[61] A bailo a Velencei Köztársaság konstantinápolyi állandó követe. Dursteler, 2001. december.

[62] 1673-tól egészen 1675-ig viselte a 'provveditore in Dalmazia' tisztséget, mely jelentős mértékben hozzájárult köztársaságbeli politikai pozíciójának a megerősödéséhez. Benzoni, 1982.

[63] Frati, szerk., 1904. [64] Magnani, 2007. [65] Spon, 1678. [66] Magnani, 2007, 92.

arra vártak, hogy visszavigyék Velencébe a lejárt mandátumú korábbi követet, Giovanni Morosinit, a törökök észrevették, hogy a velenceiek jó néhány szökött rabot rejtegetnek. Ráadásul a hajók közelében vízben úszó holttesteket találtak, minek nyomán az egész városban elterjedt a hír, hogy a velenceiek inkább vízbe dobták a szökevényeket, csakhogy elkerülhessék a szigorú ellenőrzést.[67] A pénzsóvár Kara Musztafa nagyvezír és befolyásos minisztereinek elhallgattatására, illetve a keletkezett botrány elsimítására nem maradt más mód: ismét a pénzhez kellett nyúlni. De mivel az újabb hatalmas összeg kifizetését a Velencei Köztársaság szenátusa nem engedélyezte, ezért Civranit a közpénz elherdálásának vádjával visszahívták. De mivel a nagyvezír a bailo visszatérését utódja megérkezéséhez kötötte, ezért Civraninak egészen 1681. augusztus 16-ig Konstantinápolyban kellett maradnia, akkor indulhatott csak haza Velencébe. Hazatérése után felolvasta jelentését a Velencei Szenátus előtt, ahol végül felmentették az őt ért vádak alól.[68]

Marsiglinak, annak ellenére, hogy Velence konstantinápolyi követének, Pietro Civraninak a kíséretében érkezett, mivel nem volt velencei alattvaló, az ott töltött tizenegy hónap alatt jóval szabadabb mozgástere volt, mint például a hivatalos velencei diplomatáknak: Civrani ezért nyíltan biztatta és támogatta (anyagilag is) információszerző tevékenységét. Megérkezése után nem sokkal felvette a kapcsolatot John Finch konstantinápolyi angol követtel, aki korábban sokáig Itáliában élt. Finch segítette mind tudományos, mind kapcsolatteremtő, információgyűjtő tevékenységét, aki az új bailo, Pietro Civrani megérkezése körül problémák idején még védelmet is nyújtott Marsiglinek.[69] Kapcsolatot tartott fenn továbbá a többi európai ország konstantinápolyi követeivel is, Finch mellett a francia Gabriel Joseph de Lavergne-nyel, az osztrák Johann Christoph von Kunitzcal és a lengyel Samuel Proskival. Kapcsolatot tartott fenn továbbá az ortodox pátriárkával, Iakovosszal is, valamint a már említett görög származású udvari főtolmáccsal, Alexander Maurocordatóval is megismerkedett.

Isztambul abban az időben jelentős információs, hírszerzési központ volt,[70] legfőképp az európai udvarok állandó követségei révén. Ezek ugyanis összegyűjtötték az Oszmán Birodalomról és Levantéról érkező híreket és továbbították azokat az európai udvarokba, valamint ide érkeztek be a legfrissebb hírek a keresztény központokból is, hogy a követek megfelelő módon tudjanak politizálni a Portán. A követek országaik érdekei (háborúk, dinasztikus törekvések, királyfejedelemválasztások stb.) szerint használták és cserélték az információkat és a Porta is gyakran tőlük szerezte be a legfontosabb híreket, annak ellenére, hogy tisztában volt vele, hogy ezek gyakran pontatlanok, illetve szándékos dezinformációkat tartalmaznak. Az oszmánoknak az európai országokkal folytatott ke-

[67] Benzoni, 1982; Marsigli, 2007, 251–254. [68] Civran, 1872. [69] Magnani, 2010, 224–225.
[70] Ágoston, 2005.

reskedelmi és diplomáciai kapcsolatait jórészt az európai kereskedők és diplomaták intézték, ezért az oszmán kormányzat a keresztény kereskedők pl. raguzaiak, illetve renegátok, betelepült moriszkók, zsidók segítségét volt kénytelen igénybe venni. A törökök persze tisztában voltak vele, hogy a követek is gyűjtik és továbbítják az információkat a birodalom ügyeiről és helyzetéről: néha szemet hunytak felette, sőt maguk szivárogtattak ki információkat, néha azonban igyekeztek korlátozni a tevékenységüket.[71]

Mivel ekkor Marsigli gróf még igen fiatal volt, a törökök talán nem is nagyon gyanakodtak rá, annak ellenére, hogy nyílt titok volt, hogy a követségekkel együtt kémek is érkeznek a birodalomba. Ő maga így ír az Oszmán Birodalomban tett első útjáról:

> Sem pénzt, sem fáradságot nem kímélve gyűjtöttem azokat az információkat, amelyek szükségesnek tűntek szándékom megvalósításához. Tettem ezt annak ellenére, hogy figyelmeztettek, veszélybe kerülhetek, hiszen a török kormányzat nem nézi jó szemmel, ha egy keresztény túl sokat fáradozik azon, hogy megismerje őket, és mindenekelőtt a birodalom katonai helyzetét. Mindazonáltal a törökök együttműködtek velem, mind az okítás, mind az információkhoz jutás terén.[72]

Civrani biztosított neki olasz tolmácsot, de később maga talált egy megbízható zsidó származású magának, Abraham Gabait, akitől kicsit meg is tanult az oszmánli nyelvből[73], s vele további húsz éven keresztül tartotta a kapcsolatot. Ezt így kommentálja Marsigli:

> Mindenekelőtt bevetettem magam az összes európai keresztény nemzetek küldöttek köreibe, azután pedig a művelt, tudós törökök és a török kormányzatban jártas emberek köreibe, úgy hogy felfogadtam saját szolgálatomra egy Abram Gabai nevű zsidót, akit teljesen megbízhatónak találtam, s aki elég talpraesett volt hozzá, hogy tolmácsom lehessen…[74]

Isztambulban tehát összesen tizenegy hónapot töltött – mely időszak egyes eseményeiről részletesen beszámol önéletrajzában[75] – az Oszmán Birodalomról szóló anyagok gyűjtésével.

[71] *Uo.*, 35–36. [72] Marsigli, 2007, Prológus.

[73] Jól soha nem tanulta meg a nyelvet, olvasni nem tudott törökül, a velük való érintkezés során – néhány alapvető kommunikációs helyzettől eltekintve – mindig tolmácsra volt szüksége.

[74] „…stipendiando al mio servizio un Ebreo di nome Abram Gabai che trovai di tutta fede, ed abilità per servirmi d'interprete…" Sorbelli, 1930, 176.

[75] Lovarini, szerk., 1930, 8–28.

Mivel, mint említettük, nem volt a Velencei Köztársaság alattvalója, nagyobb mozgástere volt[76] és ezt a helyzetet, valamint Civrani segítségét és az információgyűjtésre formált igényét kihasználva meg akarta ismerni a törökök államának politikai felépítését, hadseregét, irodalmát, fővárosának életét és egyéb jellegzetességeit. Ezért nem csupán a konstantinápolyi nyugat-európai követségek fent említett képviselőivel, hanem a török tudós körök több jelentős, nyitott és „nyugatbarát" képviselőjével is ismeretséget kötött, s tőlük is minden, az Oszmán Birodalomra vonatkozó információt beszerzett és aprólékosan lejegyzetelt. Beférkőzött továbbá a szultánhoz közeli oszmán és a nyugatiakkal kapcsolatot tartó török értelmiségiek köreibe is.[77] Nem ismerhetünk közülük név szerint mindenkit – Marsigli a legtöbb esetben, s erre minden bizonnyal minden oka megvolt, szerette eltitkolni informátorainak kilétét –, de azért néhány jelentősebb figura beazonosítható. Marsigli önéletírásában név szerint megemlíti Hüseyn Aga nevét, aki fővárosi vámszedő volt, és két udvari embert is: a velencei renegátot, Abdullahot, aki IV. Mehmed szultán körmeinek vágásával volt megbízva és a szultáni turbánok őrzőjét, akik bevitték őt a szultáni palotába és a szerájba, és a hárem kivételével körbemutogatták neki az ott található kincseket. Cserébe azt kérték tőle, hogy a szultán számára készíttessenek festményt a francia követ, Guilleragues lányáról, mivel a szultánhoz is eljutott szépségének híre. Ez a kérés nagyon nehéz helyzetbe hozta a követtel és lányával jó barátságban levő fiatalembert, de végül találtak megoldást a Marsiglinek is igencsak tetsző francia kisasszony megmenekítésére, akitől ő már korábban francia nyelvleckéket vett, olaszért cserébe. Nem csak az udvar magas köreiben forgott azonban; Marsigli ismeretséget kötött és elbeszélgetett a kozmopolita nagyváros összes rétegének képviselőivel: találkozott a bolognai fogoly Giovanni Maria Ghisellivel, akinek felszabadítása érdekében közreműködött; beszélt boszporuszi halászokkal a helyi tengeráramlatokról és hajfajtákról; török orvosokkal a helyi betegségekről és gyógymódjaikról; egy szultáni szolgálatban álló révésztől információkat szerzett be a Porta legközelebbi külpolitikai terveiről, megtudva, hogy nyugat felé indulnak majd. Ezt tudatta is a Habsburg követtel, aki semmibe vette információit és ekkor az ifjú olasz gróf igencsak felháborodottan és csalódottan közli, hogy bizony szerencsétlen az az uralkodó, akinek ilyen megbízhatatlan követei vannak.[78] Tudós ismerősei közt többször említi meg a földrajztudós Ebubekir nevét, róla a tanulmány második felében szólunk részletesebben, valamint az idős *Usseim Efendi* nevét, akinek a ragadványnevét is említi: *Millevirtù* (vagyis 'polihisztor, *homo universalis*'), így személye könnyen beazonosítható. Hüseyn Hezarfenről van szó, aki nagy segítségére volt az Oszmán Birodalom aktuális politikai

[76] Stoye, 1994, 15; Sorbelli, 1930, 176. [77] Gardi, 2011; F. Molnár, 2010.

[78] „...compatii la disgrazia del principe, di avere un ministro che riposava su principii e notizie così false." Lovarini, szerk., 1930, 24.

és katonai helyzetének megismertetésében[79], valamint kulturális kérdésekben is tájékoztatta Marsiglit – kapott tőle például egy traktátust a kávéról, melyet lefordíttatott magának olaszra (szövegének egy részletét l. a mellékletben) – és tudományos, irodalmi kérdéseket is megbeszélhetett vele.[80] Hezarfen ugyanis az elsők közt volt az oszmán fővárosban azon török értelmiségiek közt, akik széles körű nyugati kulturális kapcsolatokkal rendelkeztek (itt elsősorban persze a Konstantinápolyban található követségek munkatársaira és egyéb európai keresztényekre kell gondolni). Közéjük tartozik például a híres francia orientalista Antoine Galland (1646–1715) is, aki 1670 és 1675 között tartózkodott Konstantinápolyban, a francia követ mellett.[81] Gallandot az tette világhírűvé, hogy 1704 és 1717 között elsőként fordította le nyugati nyelvre és tizenkét kötetben meg is jelentette az *Ezeregy éjszaka meséi*t.

Hezarfen tanulmányait Isztambulban végezte, ahol később magas beosztásba került, a szultáni kincstárban dolgozott, majd az írásnak és a tanításnak szentelte magát.[82] Munkásságát három műve fémjelzi, ezek közül *Telhis ül-beyan fi Kavanin-i Al-i Osman* (Az Oszmán-ház törvényeinek összefoglalása)[83] című 1669-es munkája kelti fel leginkább az érdeklődésünket. Marsigli, mint láthattuk az 1680-as években került először közelebbi kapcsolatba az Oszmán Birodalommal, akkor, mikor annak hanyatlását már a benne élő törökök maguk is kénytelenek voltak észrevenni. A legkiválóbb oszmán gondolkodók már a 16. században a birodalmak ciklikus mozgását feltételezve – amit a 14. században élt arab gondolkodó Ibn Khaldún[84] nyomán vallottak – tudták, hogy államuk, mint minden birodalom a történelem folyamán, feltartóztathatatlan hanyatlásnak fog indulni.[85] A korábban a nagyvezíri tisztséget betöltő Lütfi pasa *Asafname* (Tanácsok államférfiaknak) című, 1541 után keletkezett munkáját, melyben először ír a birodalomban megindult kedvezőtlen változásokról, a későbbiekben egy sor ilyen jellegű írás követi. Hezarfen *Telhis*e is ezekhez a művekhez kötődik. Hezarfen munkája megírásakor a saját korára vonatkozó adatokon kívül elsősorban Ayn Ali Efendi *Kavanin-i al-i Osman der hülasa- mezamin-i defter-i divan* (Az Oszmán-ház szabályzatai, melyek összefoglalják a szultáni tanács regisztereinek a tartalmát) című értekezését[86] (a hidzsra szerinti 1018-as évből), Kátib Cselebi (meghalt 1657-ben) egyik munkája, mely az állam megreformálását szolgálja[87], Lütfi pasa említett *Asafname*ja, Kocsi bej (1650-ben halt meg) *Risalesi* és Dzselálzáde Musztafa *Tabakatü'l-memalik* című műveit használta fel.[88] Az említett forrásokon kívül Hezarfen az állami hivatalok deftereit (számadáskönyveit) is áttanulmányozta – mivel a kincstárban dolgozván ezekhez könnyen hozzáférhetett – és művét, leginkább a kánunnámékra (törvénykönyvekre) támaszkodva,

[79]F. Molnár, 1995. [80]Hüseyn Hezarfen, 1998, 4–8.
[81]Schefer, 1881; Bernard, 1992², 169–160. [82]Ménage, 1971, 623. [83]Anhegger, 1953.
[84]Khaldún, 1995. [85]Fodor, 1998, 166; Bernard, 1962; Howard, 1988. [86]Gökbilgin, 1978.
[87]Kátib Cselebi, 1280. [88]Hüseyn Hezarfen, 1998, 20–29.

azokból merítve írta meg, mivel szándéka éppen a létező számtalan szabály és törvény összegyűjtése és kivonatolása volt, aminek segítségével vissza tudnák állítani a birodalomban régtől fogva működő, hagyományos rendet.[89]

Ezen kívül Hezarfen történetírói munkássága révén vált ismertté, mivel *Tenkih-i tevarih al-müluk* (A világ országainak története, 1670–1673)[90] című munkája az oszmán történetírás első olyan alkotása, mely görög és latin forrásokat is felhasznált és így megjelenik benne Görögország, Róma és Bizánc története is. Hezarfen történetírói munkásságának igazi jelentősége azonban abban áll, hogy életrajzírói szerint ő volt az első török tudós, akinek komoly kapcsolatai voltak az Isztambulban tartózkodó nyugati diplomatákkal, orientalistákkal, akik közt Marsigli mellett meg kell említenünk a francia követ Nointelt és a mát említett szintén francia orientalista, Antoine Galland mellett Pétit de la Croix nevét is.[91] Valószínűleg kapcsolatban állhatott a velencei Giovanni Battista Donadóval is, aki 1680-ban lett bailo Konstantinápolyban[92] és aki azután a törökök irodalmáról – lényegében azonban azok kulturális életéről – szóló művében[93] Hezarfen könyvének fordítását közli, amelyet Gian Rinaldo Carli tolmáccsal készíttetett el.[94] Erről még később részletesen szólni fogunk. Hezarfennek – kulturális nyitottságának, érdeklődésének köszönhetően – sikerült művében európai forrásokat is felhasználnia és ennek segítségével megírnia az iszlámon kívüli civilizációk történetét;[95] harmadik, az előző kettőnél kevésbé ismert munkája egy arab–török szótár.[96]

Marsigli is találkozott, beszélt, vagy legalábbis valamiféle kapcsolatot tartott fenn a híres francia orientalistával Petit de la Croix-val (1653–1713)[97], s megtudjuk, hogy a francia kolléga biztatta őt, hogy hozza nyilvánosságra azokat a dolgokat, amiket a törökök tudományos életéről és irodalmáról összegyűjtött.[98] De la Croix fontosabb művei a következők: a kéziratban maradt *Dictionnaire Manuscrit Français et Turc,* 1666; *Etat general de l' Empire Ottoman,* Paris, 1695; *Histoire du Grand Genghizcan, Premier Empereur des Anciens Mogols et Tartares,* Paris, 1710.

Marsigli konstantinápolyi tartózkodása nyomán alapvetően két kéziratos kötet maradt ránk: az első BUB FM Ms. 51. *Manuscritti diversi fatti sulla prima andata e soggiorno a Costantinopoli. Vol. I.* címmel, összesen 733 lapból áll, míg a második, BUB FM Ms. 52., mely a következő kifejező címet viseli: *Manuscritti diversi in supplemento al tomo primo con un complesso di osservazioni de costu-*

[89]İnalcik, 1955. [90]Adivar, 1970², 180–181. [91]Bazin, 1999, 761–761. [92]Preto, 1975, 340.
[93]Donado, 1688. [94]Preto, 1975, 346. [95]Bernard, 1992², 159.
[96]Meydan-Larousse, 1971, 816. [97]Sebag, 1978.
[98]„comunicatone il pensiere al Signor della Crue, che di passaggio dai suoi viaggi d'Asia era a Costantinopoli con la fondata scienza delle lingue Orientali appresse per ordine del suo re di Francia, mi animò escibendossi d'assistermi per quello riguardava alla fedele Interpretazione di quanto havessi dessiderato" BUB FM 81. cc. 83v–84r.

mi de' Turchi e negoziato fra il Papa e Veneziani. Vol. II. A törökökről ezen kötet első részében találhatunk adatokat, mely 640 lapból áll, míg a második témára a maradék 207 lap iratai szolgáltatnak információkat. Ha tehát alaposan megnézzük, láthatjuk, hogy az alig huszonegy éves fiatal bolognai gróf az oszmán fővárosban töltött tizenegy hónap alatt közel 1000 oldalnyi jegyzetet készített a törökökről.[99]

Konstantinápolyi tartózkodása első időszakában csak tudományos vizsgálódásainak szentelte az idejét, ami levelezéséből is kiderül[100], melyet olasz mestereivel-tanítóival folytatott. De a tudományos jellegű adatokat összegyűjtő, jól szervezett táblázatokat (melyek gyümölcse megmutatkozik például a Boszporuszt ismertető és elemző különböző kéziratiban is) csakhamar felváltották azok a dokumentumok, melyek a hangsúlyt az oszmánok kulturális, illetve katonai-politikai kérdéseire helyezték. Ha megnézzük alaposabban a témaköröket, melyek köré ezek a feljegyzések csoportosulnak, láthatjuk, hogy nem csupán a mások által már oly sokszor ismertetett nagyúri szeráj, a hárem és a szultáni udvar[101] kerülnek bemutatásra, hanem a szokásos és hangsúlyos helyet kapó vallási kérdések mellett (itt nemcsak a muzulmánokra tér ki, hanem ismerteti a keresztények, s ezen belül az ortodoxok helyzetét is ez Oszmán Birodalmon belül) Marsigli részletes leírásban számol be azokról a helyekről, amelyeket meglátogatott, építészeti leírásokkal tarkítva. Leírja továbbá a törökök szokásait (pl. a török fürdők használatát, hogyan házasodnak, miként temetkeznek, mit esznek, mit isznak[102], hogyan nevezik a különböző turbánfajtákat stb.) és természetesen szól az oszmánok által gyakorolt főbb tudományágakról, mindenekelőtt a muzulmán asztrológiáról. Több feljegyzése van ezenkívül az Oszmán Birodalomban használatos különböző pénzfajtákról és természetesen részletekbe menően írja le a törökök birodalmának adminisztratív működését és katonai felépítését (a gyalogságot, lovas hadtestet, a tengeri hajóhadat, a különböző katonai műveleteket stb.).

Amellett, hogy titkos információgyűjtő feladatát végezte, bőven jutott ideje és energiája arra is, hogy tudományos kíváncsiságát kielégítse: mindenekelőtt földrajzi-természettudományos érdeklődésének megfelelő kutatásokat végzett.[103] Ehhez kapcsolódóan gyűjtött anyagot első tudományos tárgyú művéhez, vagyis a Boszporusz tengeráramlatainak ismertetéséhez *Osservazioni intorno al Bosforo tracio, overo canale di Costantinopoli…* címmel.[104]

[99] „Ne'miei manoscritti del primo viaggio a Costantinopoli vi è la raccolta d'un materiale sufficiente a formare un assai abbondante abbozzo della letteratura e delle arti eccellenti de'Turchi. Vi è pure lo stato Militare ed Economico dell'Impero Ottomano, …e mostrare come feci alla Santa memoria di Innocenzo undicesimo l'inganno, nel quale era la crisitanità d'un sì gran concetto dell'Impero Ottomano, …" Sorbelli, 1930, 178.

[100] Magnani, 2010, 234. [101] Bon, 2002. [102] F. Molnár, 2005a. [103] Magnani, 2010.

[104] Marsigli, 1681.

Míg az odafelé vezető utat, mint láttuk, hajón tették meg, addig a visszaútra a bolognai gróf egy kalandosabb, hosszabb és veszélyesebb megoldást választott: a szárazföldi útvonalat. 1680. augusztus 22-én indult el Isztambulból Szófia felé, barátjával, Gaetano Forestivel és egy tolmáccsal, Giacomo Tarsiával.[105] Tervük eredetileg az volt, hogy Belgrádon keresztül Budára, majd onnan Bécsbe mennek, a bailo így is állította ki számukra a menlevelet, de mivel Belgrádban éppen pestis dúlt, megváltoztatták előre tervezett útvonalukat és a Száva folyó mentén jutottak el Mitrovicáig, majd a Drina folyó mentén továbbmenve érték el Zvornikot. Ezután a mai Bosznia-Hercegovina székhelye, Szarajevó (akkor törökül: Bosna Sarayi) következett, ahonnan az út Klisszába vitt. Itt szálltak végül hajóra s innen érkeztek vissza Velencébe.[106]

A szerencsés visszatérés után nemsokkal Marsiglit már Rómában találjuk, ahol beszámolt a pápának és a római vezető politikusoknak, úgy mint Flavio Chigi (1631–1693)[107] vagy Giambattista de Luca bíborosoknak és a szintén Rómában élő Gusztáv Adolf lányának, Svédországi Krisztina királynőnek (akinek összejövetelein rendszeres látogató volt) a „kereszténység ellenségének" általános helyzetéről és előadta az ezen első konstantinápolyi tartózkodása alatt összegyűjtött információkat. A megtérése óta Rómában élő Krisztina királynőt, aki nagy mecénás hírében állt, többször is felkereste és neki ajánlotta fent említett Boszporuszról készített tudományos munkáját, melyet 1681-ben adtak ki Rómában.

Az első konstantinápolyi útja során szerzett tapasztalatai és ez az első benyomás élete végéig komoly hatást gyakorolt a bolognai grófra. A politikai feszültségekkel terhes viszony, amely ebben az időszakban erősen rányomta a bélyegét az Oszmán Birodalom és a vele kapcsolatban álló keresztény nemzetek kapcsolatára, szintén hozzájárult ahhoz, hogy Marsigliben felébredjen a kíváncsiság e mesés keleti világ iránt, amit azonban a kor „barbár" toposszal fűszerezett, törökök iránti bizalmatlansága keretezett. De Marsiglinek idővel, a törökök mind közelebbről való megismerése révén, fokozatosan változott, finomodott a véleménye a törökök megítélését illetően.

4.2. Török fogsága története

Amikor 1681-ben tért vissza Isztambulból, apja, aki eljött meglátogatni Velencébe, megbetegedett és pestisben meghalt. Most már komolyan felmerült a mát többször elodázott döntés: milyen irányba vigye tovább az életét? Mivel bátyja

[105] Rothman, 2006. június, 245. [106] Lovarini, szerk., 1930, 28–30.

[107] Flavio Chigi bíboros VII. Sándor nagyhatalmú unokaöccse volt, s később is mindvégig fontos politikai szerepet töltött be Rómában. Marsigli még Velencében ismerte meg őt és hosszú éveken keresztül jó barátságban maradtak. Stoye, 1994, 30.

pap lett, öccse pedig megházasodott és így vitte tovább a családnevet, Luigi Ferdinando szabadon hozhatta meg döntését. Lehetett belőle udvari ember, diplomata, vagy katona. Hazatérése után diplomáciai megbízatásokat teljesítve utazgatott szerte Itáliában, de miután elvesztette édesapját, komoly választás elé került. Tudományos karrierhez nem volt megfelelő végzettsége, ahhoz pedig, hogy udvari ember vagy kereskedő váljék belőle, túl büszke volt.

Az egyetlen, fiatal nemesek előtt nyitva álló mesterséget választotta: katona lett. Önéletrajzában így ír erről: „[ez] az új életszakasz akkor kezdődött el, amikor elhagytam Itáliát és Németországba mentem, hogy megkezdjem az általam választott katonai hivatást."[108] Választása egész életében végigkísérte. Mint láthattuk, ő maga is katonaembernek vallotta magát *(„miles sum").*[109] John Stoye, a legnagyobb Marsigliről készült monográfia írója a korabeli források alapján úgy ítélte meg, hogy diplomáciai tevékenységre ténylegesen alkalmatlan volt, mivel ha valaki diplomata szeretett volna lenni, rendelkeznie kellett a következő tulajdonságokkal: „alázatos, előzékeny, sokat tűrő, alkalmazkodó és titoktartó" és Marsigli soha még a közelébe sem jutott ezeknek a tulajdonságoknak, egész életében heves természetű és türelmetlen maradt.[110] Ajánlólevelekkel felszerelkezve önkéntesnek jelentkezett tehát I. Lipót császár (1657–1705) seregébe, ahol úgy vélte, lehetősége nyílhat megtapasztalni a törökök elleni háborúskodást és fel tudná használni konstantinápolyi útja során szerzett ismereteit.

A Marsigli példaképének tekintett híres császári tábornok, Raimondo Montecuccoli (1609–1680) és Marsigli életútja sok hasonlóságot mutat. Mindketten a mai Olaszország Emilia Romagna nevű tartományából származnak. Az előbbi egy Modena környéki nemesi családban tizenegy gyermekből harmadikként született, míg ez utóbbi szintén egy nemesi család ötödik gyermekeként Bolognában látta meg a napvilágot. Mindketten a katonai pályát választották, méghozzá idegen földön: Montecuccoli, miután korán árvaságra jutott,[111] mint láthattuk, követte nagybátyja, Ernesto Montecuccoli példáját, és már nagyon fiatalon (tizenhat évesen), 1625-ben osztrák katonai szolgálatba állt. Montecuccolihoz hasonlóan Marsigli is fiatalon elveszítette édesapját és a Habsburg császári szolgálatot választotta: a török Bécs elleni támadásának előestéjén, 1682-ben lépett császári szolgálatba. Ezen döntését ő maga így indokolja:

[108] „Questo nuovo corso di vita ha la sua origine della mia uscita d'Italia ed entrata in Germania, per dar principio alla sceltami professione di soldato" Lovarini, szerk., 1930, 35.

[109] Mai napig katonai tevékenységét méltatják legtöbbet, katonaként emlegetik és tartják számon. Jó példa erre az a legutóbb Bolognában megjelent kötet is, melyben a 16 tanulmány nagy része hadtörténeti jellegű: Baldi, szerk., 2012.

[110] Stoye így jellemzi őt „…never came near to possessing such qualities. He struck most people throughout his life as vehement, impatient and unsubtle."; „he was better as a soldier and commander". Stoye, 1994, 29.

[111] Gimorri, 1924.

> Természettől való kíváncsiságom kielégítése végett úgy határoztam, hogy a gyakorlatban is kipróbálom, igaz-e, amit az oszmán csapatokról gondoltam, s ezért 1682-ben Lipót császár szolgálatába léptem.[112]

A törökök és a franciák által is támogatott lázadó magyaroktól felbolydult bécsi udvarból Marsiglit rögtön Magyarországra vezényelték, ahol rajta kívül még sok itáliai nemes szolgált a császári seregben. Győrbe, Enea Silvio Caprara tábornagy hadtestébe került muskétásnak, tizedesi rangban. Tehetsége hamar megmutatkozott: tervet készített az erődítményről, ami szinte azonnal meghozta számára a várva várt sikert és elismerést, őrmesterré, majd kapitánnyá léptették elő.[113] 1683 tavaszán, Kara Musztafa nagyvezér előrenyomulásakor a Bécs számára stratégiailag igen fontos Rába folyóhoz rendelték, ahol, mivel kísérői átálltak, megsebesült és a tatárok fogságába esett (1683. június 2-án). A tatárok 17 tallérért eladták Ahmed temesvári pasának,[114] aki miután kivallatta, elhitte neki, hogy egy békés velencei kereskedő szolgája, egy arab étekfogó mellé osztotta be. Nem ez lesz életében az első, amikor álidentitást kell felvennie, s élete így megmenekült.

Bécs török ostromát, ahol részt kellett vennie a lövészárkok kiásásában, mint a pasa rabja élte át.[115] Itt ismerkedett meg a kávéval, s annak készítésével, mivel „egy udvari étekfogónak a szolgálója lettem, aki egy nyilvános kávéfőző helyet üzemeltetett, ahol magának kellett pörkölnie, megfőznie és árusítania a vásárlóknak [a kávét]." Az itt szerzett tapasztalatait hasznosítva, Buonvisi bíborosnak, a bécsi nunciusnak ajánlva egy rövid traktátust is írt, melyet 1685-ben meg is jelentetett Bécsben.[116]

Egy sikertelen szökési kísérlet után – amit azért próbált meg, mert Ahmed temesvári pasa Sobieski János lengyel király közeledtének hírére lemészároltatott 30 ezer keresztény foglyot, hogy menekületkor ne kelljen magukkal vinni őket is – elfogták és halálra ítélték. Egy boszniai testvérpár azonban megvásárolta, megmentve ezzel az életét. Sebeit meggyógyították, majd miután megérkezett korábbi velencei pártfogójától, Pietro Civranitól a kétezer tallér váltságdíj, szabadon engedték.[117]

A fogság jelentős mértékben hozzájárult toleranciájához, világnézetének kiszélesedéséhez, még akkor is, ha nem kellett integrálódnia, mert protektorai segítségével viszonylag rövid idő után, kilenc hónap alatt kiszabadult. Életében mindvégig nyomot hagyott ez az életveszélyes kaland: amikor a Balkánon járt,

[112] Marsigli, 2007, 3. [113] Jászay, 1999, 32–33; Herczeg, 1982, 69.
[114] Ahmed temesvári pasa (1683–84. meghalt Vácnál 1694. július 27-én).
[115] Lovarini, szerk., 1930, 43.
[116] Marsigli, 1986a. A *Bevanda asiatica* című munka részletét lásd a mellékletben, teljes szövegének magyar nyelvű fordítása, a szerző tollából – a török nyelvű betéttel együtt – nemsokára megjelenik.
[117] Marsigli, 1996.

meglátogatta egykori fogvatartóit és amint lehetősége nyílt, segítette a keresztény foglyok kiszabadítását török fogságból. Szülővárosában, Bolognában pedig gyűjtőhelyet létesített a foglyok váltságdíjának összeadására.[118]

4.3. Az Oszmán Birodalom és a szövetséges hatalmak „titkos béketárgyalásai": 1687–1690. Marsigli második konstantinápolyi útja

Marsigli gróf kiszabadulása és felépülése után azonnal visszatért Lipót császár szolgálatába, s 1684-től mindvégig részt vett a Magyarország és a Délvidék felszabadításáért folyó harcokban: hadmérnökként tevékenykedett már Buda első sikertelen (1684), majd Érsekújvár (1685) sikeres ostromában, ahol, amikor a gránátosokat vezette, egy fejére zuhanó kőtől az árokba zuhant. Jelen volt Buda felszabadításánál (1686), ahol az ostrommunkálatok (lövészárkok ásása) felügyelete közben ismét súlyosan megsebesült (egy lövedék szétroncsolta a karját), s így a végső, szeptember 2-i rohamban nem vehetett részt.[119] Így kimaradt abból a dicsőségből, ami például honfitársát, a hősi halált halt Michele D'Aste alezredest érte, aki a döntő rohamban az elsők közt esett el.[120] Másnap azonban a város felderítésére indult, összegyűjtötte a királyi palotában és két dzsámiban fellelhető kódexeket.

> Ahogy folyt tovább a magyarországi háború, megkaptam az engedélyt, hogy a még lángokban álló Budára menjek, de nem azért, hogy aranyat és ezüstöt zsákmányoljak, hanem hogy könyveket gyűjtsek össze, melyek megcáfolhatják azt a keresztények közt elterjedt nézetet, miszerint a törököknek nincs irodalmuk.[121]

Az itt talált Corvinák(?)ról[122], illetve a budai mufti könyvtáráról hosszú időn keresztül tudományos vita folyt – erről a témáról később még részletesen szólunk – és részletes helyrajzzal ellátott térképekkel illusztrált jelentést készített a törököktől visszafoglalt városról.[123] A következő években tapasztalatait főként

[118] Sarti, 2001; Lupi, 2013. [119] Lovarini, szerk., 1930, 75; Marsigli, 2007, 243–245.

[120] D'Aste, 2000. Budavár töröktől való visszafoglalásának 250. évfordulójára sírkövet-emléktáblát is állítottak a tiszteletére, illetve nemrégiben Péterfy Gergely tette meg *Halál Budán* című regényének egyik főszereplőjévé.

[121] „Proseguendo la guerra in Ungheria ottenni la permissione d'andare in Buda, dove tutto era ancora in fiamme non per rintracciare prede d'oro e d'argento ma per raccogliere libri Turchi che comprovassero falsa la mentovata opinione di noi Cristiani che li Turchi fossero senza letteratura." Sorbelli, 1930, 177.

[122] Monok, 2002; Ricotti, 1879; Jászay, 1999. [123] Veress, 1907.

műszaki feladatok megoldására, az utászok irányítására és felderítésre használták, de diplomáciai megbízatásoknak is eleget kellett tegyen.

1688-ban Marsigli titkos megbízatással Rómában járt, hogy a császár nevében beszámoljon XI. Ince pápának a törökellenes háború fejleményeiről, és további segítséget kérjen tőle. Még ugyanebben az évben a császáriak elfoglalták Belgrádot (1688). Ennek kapcsán egy érdekes leírást olvashatunk Marsiglinál, ami remek példaként szolgál a két világ közt gátlástalanul, a körülményekhez igazodva hol itt, hol ott szolgáló emberek életútjára:

> Amikor a törökök visszavívták Belgrádot, láthatták, hogy a felső vár falának mellvédjét a külső részekkel együtt szépen kijavították és a fedett utat is befejezték. Amikor 1693-ban a császáriak visszatértek Belgrád alá, hogy visszafoglalják, az egészet tökéletesítve és kijavítva találták. Ezeket a munkálatokat egy Cornaro nevű krétai férfi irányította, aki korábban hadmérnökként szolgált Krétán. Ezután császári zsoldba állt és éppen Belgrádban állomásozott, amikor egy bomba éppen a lőporraktárat találta el. Az őrség a Száván átkelve elmenekült, ő azonban a várban maradt és elhíresztelte, hogy a törökök fogságába esett. Ezek után szabad akaratából és igen magas fizetség ellenében átállt a császáriak ellenségének szolgálatába és a hadtudomány korszerű módszereinek segítségével megerősítette a várat. Ő volt az első, aki megtanította a törököknek nemcsak a védelem kiépítésének helyes módszereit, hanem azt is, hogyan kell bánni a földdel és a kővel. Parancsnoksága alá tartozott néhány ügyes görög és örmény is, akik talán még ma is az általa meghatározott elvek alapján dolgoznak, mivel Krétánál az aknák használatának elsajátításában ő volt Verneda[124] lovag egyik legtehetségesebb tanítványa.[125]

Az 1688-as eseményeket követően ismét megindultak az előzetes béketárgyalások, amelyek ekkor még nem vezettek sikerre. I. Lipót császár Rómába küldte Marsiglit a pápához, mert sürgősen meg akarta győzni Őszentségét, hogy feltétlenül fenn kell tartani, sőt meg kell növelni a pápai anyagi támogatást a törökök elleni háború folytatásához. A pápa három magánkihallgatáson is fogadta Marsiglit, ahol nagyon szívélyesen elbeszélgettek. Megegyezésre is jutottak, aminek azonban súlyos ára volt: a pápa unokaöccsének, Livio Odescalchinak ígértek egy darabot a töröktől újonnan visszafoglalt magyarországi területekből.[126] Az ügyletet Marsigli intézte: jelentéseket küldött Rómába a Szerémségről, melyekben kifejtette annak történelmi múltját és nem utolsósorban jövőbeni gazdasági lehe-

[124]Filippo Bessetti Verneda, aki kiváló hadmérnök hírében állt, az 1670-es években Korfun és Krétán harcolt a törökök ellen.
[125]Marsigli, 2007, 247–248. [126]Stoye, 1994, 54–56.

tőségeit.[127] A bankár pápa Odescalchi rokona így lett a Szerémség birtokosa.[128] 1689 augusztusában, amikor XI. Ince meghalt, a császári udvar Livio Odescalchinál remélt támogatást a pápaválasztó konklávén, s ezért számára Lipót augusztus 25-ei részvétlevelével együtt a „német-római birodalom hercege" címet adományozta.[129] Pedig a pápa maga az utolsó időben már nem engedte meg rokonainak, hogy halálos ágyához közeledjenek és őt kéréseikkel zaklassák. Livio Odescalchit is csak három nappal a halála előtt bocsátotta magához, de akkor is csak azért, hogy óva intse: „ne avatkozzék az ő utóda megválasztásába, hanem bízza e nagy fontosságú ügyet az Úristenre és a szent kollégiumra."[130] A pápaválasztás ugyanis a 17. századra már egy nagyon bonyolult, s gyakran teljesen kiszámíthatatlan eseménysorozattá vált – ennek a menetét részletesen elemezve Atto Melani[131] apát írta meg XIV. Lajos francia királynak – s most is végül egy olyan pápa, a velencei születésű VIII. Sándor (1610–1691) került Szent Péter trónjára, aki jóval barátságosabb volt a francia királlyal, Lipót riválisával, mint elődje. Ezek után nem meglepő, hogy nemigen foglalkozott azzal, hogy a törökök elleni háborúhoz szükséges pénzt előteremtse.[132]

Közben a Belgrád elfoglalását követő időszakban a törökkel folytatott béketárgyalások a bécsi udvarban tovább folytatódtak, ahogyan azt már az Antonio Caraffáról szóló fejezetben is részletesen láthattuk. Az Oszmán és a Habsburg Birodalom közti leendő határok meghúzása végett Lipót császár felkérte a károlyvárosi parancsnokot, Herberstein gróf vezérőrnagyot a Száván túli területrendezés[133], valamint Heissler tábornokot a Belgrád alatti és a Duna menti határok kialakításának véleményezésére.[134] Ugyanígy javaslattervezet előkészítését várták Johann Ludwig von Wardenburgtól, aki császári titkos tanácsos és titkár volt, a törökökkel való nemzetközi kereskedelem folytatásának és támogatásának kérdésében, aki 1689. február 5-én el is küldte jelentését Lipótnak.[135] A tárgyalások azonban annak ellenére megfenekleni látszottak, hogy mind Hollandia, mind Anglia fokozott erőfeszítést tett a békekötés érdekében, és addig

[127] *Uo.*, 66–68. Az eredeti iratok összegyűjtve a bolognai Fondo Marsigli-ben találhatók: *Manuscritti diversi toccanti la seconda spedizione a Roma e maneggio per D. Livio Odescalchi con scritture naturali e militari. Vol. IV.* (BUB FM 54. cc. 70–176.)

[128] Avanci da Fermo, 1700. [129] Stoye, 1994, 100. [130] Scheffler, 1914, 1. [131] Atto, 2013.

[132] Scheffler, 1914.

[133] Császári leirat Herberstein gróf vezérőrnagynak (1689. január 10.) és Herberstein felterjesztése a császárhoz a meghódított területek határkijelöléséről (1689. január 22). Herberstein javasolja az egykori teljes Magyar Királyság visszakövetelését a töröktől, vagyis Horvátországot, Dalmáciát, Boszniát, Hercegovinát és Szerbiát is, s ennek értelmében meghúzni a határokat. A császár további érdekvédelmi teendői között a Szent sír védelmét, a császár, mint legfőbb európai uralkodó megkülönböztetését, Thökölyék kiadatását vagy legalább eltávolítását, a határokon türelmet, valamint a foglyok rendes áron való kiadatását tartja kiemelendőnek. Szita–Seewann, 1999, 10–13.

[134] *Uo.,* 14.

[135] *Uo.,* 15–16. Wardenburg véleménye szerint elsőként meg kell szerezni azokat a jogokat, melyeket az angol, holland, francia és genovai kereskedők az Oszmán Birodalomban élveznek, és csá-

is – az elkerülhetetlen kétfrontos harcot támogatandó – 1689. május 12-én Lipót császár szerződést kötött Hollandiával, amelyhez szeptember 9-én Anglia is csatlakozott. A császáriaknak az egyik legfőbb problémát az jelentette, hogy a török követek csupán részleges felhatalmazással voltak ellátva, ezért nem tudtak a kérdéseikre egyenes válaszokat adni. Zülfikar efendiék ezt másképpen látták, s kulturális, szokásbeli dolgokra hivatkoztak:

> …itt nem annyira a teljhatalommal való visszaélésről van szó, mint inkább arról, hogy egészen másképpen magyarázzátok azt ti és másképpen magyarázzuk azt mi.

Kinskyék szerint azonban a teljhatalom mindkét birodalomban ugyanazt jelenti, s ha ezt nem kapják meg, akkor

> el lehetünk készülve arra, hogy a török hitszegése, amelyben már sokszor volt részünk, állandósulni fog.[136]

Nem támogatták azonban a követek hazaengedését sem, mivel attól tartottak, hogy akkor a Porta újabb kívánságokkal állna elő, s akkor elölről kellene kezdeni a tárgyalásokat. S mivel a nagyvezír hatalma megszilárdítása érdekében további harctéri sikerek elérésére törekedett, pillanatnyilag hiábavalónak látszott a szultán és tanácsosai békeszándéka. A júliusi nehéz helyzet ellenére 1690. augusztus 5-én a török és császári megbízottak ismételten titkos béketárgyalásokat folytattak Bécsben, de mivel Zülfikar efendiék[137] a *status quo* alapján újra teljesen lehetetlen követeléseket támasztottak, és az összes eddig elért császári katonai siker ellenére az elfoglalt területek visszaadását követelték, a bécsi tanácsosok a szövetségesekkel egyeztetve további egységes katonai fellépés folytatását szorgalmazták. Lipót császár tanácsadói felterjesztésére adott válaszában is a hadjárat folytatását szorgalmazta ugyan, de határozottan kiállt a béketárgyalások, valamint a holland és angol követekkel történő egyeztetések mellett. Ennek értelmében Kinsky gróf felkérte a tengeri hatalmak megbízottait, hogy érdeklődjenek a Portán az egyeztetések folytatásának feltételeiről, akik ennek értelmében augusztus 18-án a török követekkel együtt le is ültek a tárgyalóasztalhoz. Mivel azonban a nagyvezír (a holland és angol közvetítőkön keresztül) továbbra

szári kereskedelmi biztosokat kell kinevezni, akik az áruforgalmat felügyelnék, arról folyamatosan tájékoztatnának. Másodszor, a tengeri hatalmakkal szembeni versenyképesség növelése érdekében a Dunán történő kereskedésre a szokásos 3%-os vám helyett 1,5%-os vám bevezetését tartaná hasznosnak, amit a kereskedők csak ott fizetnének, ahol az árut eladják.

[136] *Uo.*, 42.

[137] A török követelések: Várad, Gyula és Temesvár ostromának elhagyása, a Száva és a Dráva folyók közti rész kiürítése, a Szávától délre fekvő területek és Belgrád átadása. *Zülfikar mükalemesi* Vienna, Österreichische Nationalbibliothek, H.O.90. 1688–89.

is Erdély, Belgrád és a horvát határőrvidék visszaadását követelte, a közvetlen tárgyalások végérvényesen megakadtak.[138] A Lipót császár és a franciák által erősen befolyásolt török fél azonban nem szakította meg teljesen a diplomáciai „hadjáratot": Bécs hajlandónak mutatkozott lemondani a középkor óta Szent István koronájához tartozó Boszniáról és Havasalföldről, és 1691 végén hivatalosan is beleegyezését adta, hogy Anglia és Hollandia közvetítsen a Portán. Az angol követnek, Lord Pagetnek így az elkövetkező évek során többször is alkalma nyílt arra, hogy megértesse a törökökkel a tárgyalások alapjául szolgáló *uti possidetis, ita porro possideatis* (oszmánliul: *alahalihi,* vagyis 'ugyanazokkal a feltételekkel') elvét.[139] Az *uti possidetis* ('ahogy birtokolják') korabeli latin diplomáciai szakkifejezés volt és azt az elvet értették alatta, miszerint a békekötésben részt vevő felek a fennálló hadi helyzet alapján azt tartják meg, ami amúgy is a kezükben van. Ezt az elvet a 19. századtól kezdik a mindenki által jobban ismert *status quo* névvel illetni. Ennek a tételnek majd a Karlócán a század legvégén lefolytatott béketárgyalásoknál lesz igazán jelentősége.

A bécsi udvar titkos levelezőinek írásai azonban, annak ellenére, hogy 1690 után egyre kiemeltebb helyen szerepeltek a török békeszándékairól való értesítések, 1692-ben, 1693-ban és 1694-ben is mindannyiszor azt közölték, hogy az oszmánok nem hajlanak igazán a békére, ezért készüljenek csak továbbra is a háborúra. Igazán komoly békeszándékról csak 1697 végén tudtak beszámolni.[140] Amikor 1691-ben angol közvetítéssel ismét felmerült a Habsburg–oszmán béke megkötésének a lehetősége, Marsiglit az angol követtel Sir William Husseyvel együtt Konstantinápolyba küldték – mint annak titkárát[141] – egy kényes és veszélyes, máig keveset kutatott és taglalt diplomáciai misszió teljesítésére. Konstantinápolyi megbízatásának ugyanis kettős célja volt: egyrészt szemmel kellett tartania az angol követet, mivel a bécsi udvar nem bízott meg benne és meg kellett akadályoznia a francia követ ármánykodásait is[142]; másrészt meg kellett próbálnia kipuhatolni, hogy török részről valódi békeszándék áll-e fenn, és jelentést kellett küldenie az Oszmán Birodalom pillanatnyi helyzetéről. Ez a császárnak címzett jelentés, melyet személyesen adott át neki, már 1691 június–júliusára elkészült.[143] Ezen kívül Marsigli gróf és a vele tartó Christoph Ignatius Quarient von Rall (az utolsó konstantinápolyi császári követ Kunitz unokaöccse) valószínűleg megbízást kaptak a tolmácsok – Giorgio Cleronome és Janaki Porphyrita – megfigyelésére is.[144] Janaki, fizetetlenségére hivatkozva, a Portának és a franciáknak is szolgáltatott információkat, s ezért a Konstantinápolyba érke-

[138] Güler, szerk., 2008; Çolak, 2006; Yaşar, 2008. [139] Szita–Seewann, 1999, XXXI.
[140] Kerekes, 2007, 1250. [141] Lovarini, szerk., 1930, 131. [142] *Uo.,* 144–145, 156–157.
[143] *Relazione del Marsigli a S. M. Cesarea dello stato della Corte Ottomana, della sua milizia, de'trattati fattisi sino a quel tempo intorno alla pace del 1691.* (BUB FM 55. cc. 228–247). Ebben későbbi törökökről szóló főművének alapvető adatai és végkövetkeztetései már megtalálhatók.
[144] Kerekes, 2007, 1227–1228.

zett császáriak azt jelentették róla, hogy nem teljesen megbízható, és nagyban akadályozza Marsigli békemissziójának sikerét. Ugyanígy Janaki is igyekezett bemártani Marsiglit a bécsi udvarnál, azt állítván róla, hogy renegát és még körül is metéltette magát.[145] Ennek a missziónak a kapcsán más érdekes hírek is elterjedtek Marsiglivel kapcsolatban. Thomas Coke[146] számolt be például egy olyan hírről Konstantinápolyból, ami szerencsére nem bizonyult megalapozottnak, miszerint Marsiglit és Guariente urat bebörtönözték egy toronyba. Coke is csak csodálkozni bírt azon, hogy hogyan lehet ennyire nyilvánvaló és minden alapot nélkülöző hazugságokat kitalálni.[147] Persze valami alapja lehetett a feltételezéseknek: tudjuk ugyanis, hogy a konstantinápolyi francia követ, Chateauneuf megsejthetett valamit Marsigli valódi kilétéről és kémtevékenységéről és ezért minden erejével megpróbálta elfogatni és kivégeztetni őt.[148] Marsigli a következő hónapokban többször ingázott Bécs, Drinápoly és az oszmán főváros közt, később a hosszabb, de biztonságosabb havasalföldi-erdélyi útvonalat használva. Jelentéseket és titkos feljegyzéseket, leveleket írt a bécsi udvarba – a császáron kívül általában a Haditanács elnökének vagy Ulrich Kinsky kancellárnak[149] írta beszámolóit – melyekben Erdély, Havasalföld, Moldva, Thököly helyzetéről és az oszmán haderő nagyságáról és állapotáról is tudósított. Közben meghalt Hussey, a nagyvezír és Szulejmán szultán is. Ő azonban továbbra is megmaradt a korábbi szerepében, mint a néhai angol követ titkára.[150] Ez azonban már valóban nagyon veszélyes játék volt: Marsigli nem fedhette fel valódi szerepét, s ezt a bécsi udvarban is mindenki igyekezett titokban tartani, mivel ha kiderül, az nagyon kínos lehetett volna és számos problémát okozott volna nem csupán a császáriaknak, de még szövetségeseiknek is.[151] Leveleit nagyrészt a konstantinápolyi angol követ William Paget, illetve a holland követ Conrad Heemskerck útján, vagy pedig Havasalföldön keresztül Federico Veterani császári tábornok táborába címezve juttatta el Bécsbe. Amellett, hogy kapcsolatot létesített és tárgyalásokat folytatott a legmagasabb oszmán pozíciókban levő emberekkel, köztük a nagyvezérrel is, álcázásból-e vagy inkább tényleg valódi érdeklődésből, tudományos munkáját, megfigyeléseit is folytatta az oszmán fő-

[145] Nagy, 2010, 189–190.

[146] Coke az angliai Keleti Társaság 'Chargé d'affaires'je volt. Wood, 2013, 252.

[147] „…sarà già chiarito coll'arrivo del sig.re Guariente della falsità di quel rumore che lui et conte Marsigli fossero incarcerati in una torre profonda, mi maraviglio come si può inventare sia spaccate bugie, senza il minimo fondam(en)to." Coke aus Konst., den 7. Juni 1692. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 163. Konv. 1., 76r.

[148] Lovarini, szerk., 1930, 161.

[149] Dobrescu–Giurescu, 1907, 58–59. Marsigli levele Kinskynek, Bukarest, 1691. november 20.; u.o., 67–68. Marsigli levele a császárnak, Konstantinápoly, 1692. április.

[150] „Stepped into the shoes of a former English ambassador's secretary" Stoye, 1994, 115.

[151] ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 161. Konv. 4. A teljes szöveget l. a mellékletben. Köszönet Kerekes Dórának a részletért.

városban. (Ennek nemsokára kézzelfogható eredménye is lett: 1691. november 25-én a londoni Royal Society tagjává választották.[152]) Mindazonáltal a holland és angol követtel is nagyon óvatosnak kellett lennie, úgy, hogy közben tőlük a lehető legtöbb információt megszerezhesse az aktuális helyzetről és békeszándékról.[153] 1692 áprilisában, mikor a francia követtel és a levelei továbbításával már végképp nem boldogult[154], s már az angol és holland követek[155] is terhesnek érezték jelenlétét, nagyjából 12 havi tartózkodás után, visszatért Bécsbe. Egy későbbi írásában így számol be röviden ennek az időszaknak az eseményeiről:

> Lipót császár azt kívánta, hogy az 1691. esztendőben, azzal az ürüggyel, hogy engem elbocsát az ő császári szolgálatából és Nagy-Britannia királyának, Vilmosnak[156] a szolgálatába állok, mint portai követének titkára. Az ő követével Hussey lovaggal[157] és a holland követtel Coliers gróffal [utaztam Konstantinápolyba], aki arra volt hivatott, hogy a békét közvetítse a két birodalom között. Ott aztán lehetőségem nyílt rá, hogy ne csak zsákmányolással, hanem vásárlás útján bővíthessem keleti könyvgyűjteményemet. Erre főként akkor adódott alkalom, amikor az összes tárgyalás kudarcot vallott, és én Adrianápolyból átmentem Konstantinápolyba, hogy kipihenjem a sok fáradalmat, amit a sok Bécs és Konstantinápoly közti utazgatás, illetve egyik sereg táborából a másikba való ingázás során, amikor a leveleket kellett vinnem, elszenvedtem, valamint, hogy helyrehozzam magam azokból a halálos sebesülésekből, amiket az úton elszenvedtem. Jóllehet ezen ott tartózkodásom alatt megbízatásomnak voltak félelmetes ellenségei, én nem hagytam magam és újrakezdtem megfigyeléseimet…[158]

4.4. Béketárgyalás Karlócán, 1698–1699

Az előzetes békepuhatolódzások és tárgyalások, valamint a mindkét fél részéről hangoztatott békeszándék ellenére a harcok tovább folytak. A tárgyalásoknak csak a Lipót császár és XIV. Lajos francia király között 1698. szeptember 20-án Hollandiában megkötött rijswijki béke és a törökök számára súlyos veszteséggel járó 1697. szeptember 11-i zentai csata[159] adott újabb lökést. Az ismételten megindult tárgyalások során nem csupán a mind anyagi, mind katonai szempontból kimerült oszmánok sürgették a békekötést, de I. Lipót is a béke mielőbbi, zökke-

[152] Stoye, 1994, 111.
[153] ÖStA HHStA Staatskanzlei Türkei I. Kt.160. f.22. A teljes szöveget l. a mellékletben.
[154] Marsigli an den Kaiser aus Konst., den 14. April 1692. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 163. Konv. 3. fol. 36r.
[155] Heywood, 2000. [156] III. Vilmos Anglia és Skócia királya (1688–1702). [157] Cavaliere Ussie.
[158] Sorbelli, 1930, 182. [159] Szita–Seewann, 1997; Fodor–Dávid, 2003.

nőmentes megkötését szorgalmazta, mivel mindenki számára világos volt, hogy a gyermektelen spanyol király, az idős II. Károly trónutódlásának kérdésében a két trónkövetelő rokon: XIV. Lajos francia király és I. Lipót császár közt egy újabb háború van előkészületben.[160] A császárnak tehát szüksége volt rá, hogy teljes hadseregét a francia király ellen fordíthassa, s hogy a megkötendő béke, elsősorban Anglia és Hollandia erőfeszítésének köszönhetően, megakadályozza egy összeurópai konfliktus kirobbanását. A török hadszíntér nem vált az északi és a spanyol örökösödési háborúval egy, az egész kontinenst átfogó háborúvá, hanem e három gócpont válságkezelése egymástól függetlenül történhetett.

Az oszmánok is rászánták magukat a békekötésre: a nagyvezír, Amcazade Köprülü Hüszein pasa és a Porta főtolmácsa, Alexander Maurocordato azon dolgoztak, hogy előkészítsék a talajt a békekötésre. A béketárgyalások lefolytatása végett 1698. január 27-én aláírták az edirnei egyezménynek *(Edirne protokolü)*[161] nevezett dokumentumot és kinevezték a tárgyalóbizottság két tagját. Mivel az európai csatatéren elszenvedett vereség hatására az Oszmán Birodalom gyenge pozícióból volt kénytelen a béketárgyalásokba belemenni, igen nehéz helyzetben kellett II. Musztafa szultánnak (1695–1703) megfelelő embereket találni úgy, hogy az Oszmán Birodalomnak nem volt erre kiképzett, megfelelő apparátusa. Az oszmánoknak ugyanis az Isztambulban a 16. századtól kezdve (sőt Velence már 1454-től) folyamatosan állomásozó állandó európai követségekkel ellentétben sehol sem voltak ilyen létesítményeik, s az eddigi gyakorlatban a békéket mindig mint diktátumokat fogadtatták el ellenfeleikkel, és ezért nem volt szükségük gyakorlott, képzett diplomatákra, így nem is működött ilyen irányú képzés a birodalomban.[162]

A tárgyalások helyszínéül a császáriak Bécset, esetleg Debrecent javasolták, de mivel a török fél ragaszkodott ahhoz, hogy a Dunától északra, vagyis ellenséges területen nem hajlandó tárgyalni, a szövetségesek kénytelenek voltak lemondani a város nyújtotta kényelemről és elfogadni tárgyalóhelyül a semleges szerémségi határvidéket. A választás a Duna partján található lerombolt, pusz-

[160]IV. Fülöp 1665-ben bekövetkezett halálakor csak egy gyenge fizikumú öt éves gyermek maradt utána: II. Károly. A II. Károllyal kihaló spanyol Habsburg ágnak, legalábbis Bécsben így gondolták, minden isteni és emberi törvény szerint az osztrák Habsburgok a jogos örököseik. XIV. Lajos azonban a leányági örökösödés jogán tartott igényt a spanyol hozományra. Anglia és Hollandia egyensúlypolitikája is többször hol az egyik, hol a másik felet támogatta, ami hosszú távon szintén nem segítette a megoldás megszületését. Végül egy harmadik felet sikerült találni a spanyol trónra (Miksa Emánuel bajor választó hat éves kisfiát, József Ferdinándot, akit mind a franciák, mind az osztrákok elfogadtak, s még Károly is beleegyezett), de a gyermek 1699-ben váratlanul meghalt. Az újabb diplomáciai versenyfutást Franciaország nyerte meg: II. Károly 1700. november 1-én bekövetkezett halálakor a trónt a francia király unokájára, Anjou Fülöpre hagyta. A császári udvar nem nyugodhatott bele ebbe a jogtiprásba és háborút indított. Gonda–Niederhauser, 1978², 95–99.

[161]Özcan, 2000, 240–241.

[162]Rifa'at A., 1967, 498–499; Ágoston, 1997, 86–92.

tasággá vált Karlóca melletti nyílt terepre esett, ami a császári Pétervárahoz és a török Belgrádhoz is viszonylag közel volt. A lengyelek és az oroszok ellenségeskedése miatt megegyeztek abban, hogy a Marsigli gróf[163] által kijelölt szálláshelyeket mindenkinek el kellett fogadnia. Itt ütöttek tehát tábort a követek kíséretükkel: a szövetségesek a Pétervárad felőli, a törökök a belgrádi oldalon, kettőjük között pedig a közvetítők, vagyis az angol követ, William Paget és a holland követ, Jacob Colyer tábora helyezkedett el. A két császári megbízott, Wolfgang zu Öttingen gróf és Leopold Schlick tábornok együtt az egyik oldalon, velük szemben a velencei, a folyó felőli oldalon a lengyel követ, Stanisław Małachowski gróf, míg a hegy felőli részen az oroszok képviselője, Prokop Bogdanovics Voznyicin[164] táborozott kíséretével.[165]

A Karlócán felépített barakkvárosban a kétoldalú tárgyalásokat a megállapodás szerint a császáriak – Wolfgang zu Öttingen gróf (1629–1708)[166] és Leopold Anton Joseph Schlick gróf (1663–1723), könnyűlovassági ezredes – kezdték.[167] A tárgyalások ezen első szakasza döntő befolyást gyakorolt az egész konferencia kimenetelére, mivel a törökök a Habsburgokkal kialkudott feltételek alapján kívántak tárgyalni később azok szövetségeseivel (a velenceiekkel[168] lengyelekkel, oroszokkal[169]) is. A császáriak elképzelése az volt, hogy a kongresszus összehívásának alapelvét képező *uti possidetis, ita porro possideatis* alapján határozzák meg a birtokolt területek határait a különböző folyók, hegyek és egyéb, behatárolható helységek mentén. A béketárgyaláson az oszmán szultánt képviselő Rami Mehmed pasa[170] reisz efendi[171] és a már többször említett Alexander Maurocordato[172] voltak. Mivel a *reis efendi* nem beszélt semmilyen európai nyelven, a tárgyalásokon a főszerepet nagyköveti címmel *(büyükelçi)* a nyugaton tanult, a törököknél *İskerletzade Aleksander* néven ismert görög származású portai főtolmács vitte, akit az oszmán források „állami titkos tanácsosként" *(mahrem-i esrar-ı devlet)* említenek. A képességeiről méltán híres Maurocordato 1673-tól kis megszakítással negyed századon át viselte a portai főtolmács tisztet, s ezen idő alatt az oszmán diplomácia meghatározó személyiségévé nőtte ki magát; ekkor már valójában az oszmán diplomácia egyik irányítója volt. A nagy termetű, fehér bőrű, hosszú, ősz szakállú, immár a hatvanas éveiben járó férfi fiatal korában Padovában tanult, majd Bolognában szerzett magiszteri fokozatot filozófiából és medicinából. Kifogástalan olasz és latin nyelvtudása mellett simulékony és udvarias modora, a keresztény világ és az udvari praktikák kitűnő ismerete, esze, találékonysága és ravaszsága miatt a törökök körében igen nagy tiszteletnek örvendett.[173] Ezt és a béketárgyalásokból származó érdemeket és dicsőségét

[163]Stoye, 1994, 172; Ruzzini, 1860. [164]Gebei, 2001. [165]F. Molnár, 2002. [166]Volckmer, 1988. [167]Rifa'at A., 1967; Rifa'at A., 1974. [168]F. Molnár, 2013a.,
[169]Gebei, 2001. [170]Yöntem, 1952; Baykal, 1994., [171]A 17. század második felére a *reisz efendi* vagy más néven *reiszülküttab* vált az Oszmán Birodalomban a külügyek irányítójává.
[172]Sturdza, 1913. [173]*Uo.*; Ágoston, 1997.

kihasználva – Ruzzini állítása szerint[174] – a békekonferenciára azzal a reménnyel és tervvel a fejében érkezett, hogy megszerzi magának, illetve fiainak vagy a Havasalföldi vagy a Moldvai Fejedelemséget.[175]

A török követek a tárgyalások kezdetén azt hangsúlyozták, hogy a konferencia célja a különböző területek evakuálásának, az erődítmények lerombolásának és más szükséges dolgoknak a megvitatása, vagyis azon témák, ahol nekik is lehetőségük nyílott elmondani kívánságaikat. A leghatározottabban kitartottak amellett, hogy a béketárgyalások keretében nem kívánják megrajzolni a két állam közös határait. A határfelmérést a béketárgyalások után kijelölt kommisszáriusokra kívánták bízni.

Az oszmán diplomácia nem kis ügyességet és ravaszságot igénylő tárgyalási módszere, amit a velenceiek[176] képviseletében a béketárgyalásokon jelen levő Carlo Ruzzini (1653–1735) – aki 1683 és 1699 közt Bécsben volt a tengeri köztársaság nagykövete, majd a karlócai tárgyalások aktív résztvevője, aki akkora tiszteletet vívott ki magának hazájában, hogy 1732-ben dózsévé választották – a törökök fondorlatának nevez, a hajlékonyságukon alapult.[177] Amikor ugyanis az elvek hangoztatása után a gyakorlati megoldásokra került a sor, mivel elképzeléseiket sohasem rögzítették írásban, az adott konkrét problémák megoldásánál az egyes kifejezések értelmezésével eszközöltek ki változtatásokat, és ezzel a módszerrel sikerült elvi kiindulópontjaik feladása nélkül megoldani a nehéz kérdéseket.[178]

Azt a császáriak is tudták, hogy az *uti possidetis* szigorú alkalmazását az oszmán udvar közvetlen támadásként értékelte volna, így legalább a *quid pro quo* ('valamit valamiért') elvét próbálták meg egy az egy arányban érvényesíteni, vagyis hogy minden egyes átadott, illetve lerombolt várért, területért a törökök is adjanak ugyanannyit, de mivel látták, hogy az oszmán tárgyalópartnerek állhatatosan ragaszkodtak ahhoz, hogy a tárgyalások eredményeképpen egyetlen török kézen levő terület se mehessen át ellenséges kézbe, engedtek.[179] A császáriak hallgatólagosan elfogadták a törököknek az *uti possidetis*re vonatkozó sajátos értelmezését is, miszerint az a területek evakuálását és a várak lerombolásokat jelentené, sok gondot okozva ezzel később szövetségeseiknek. Az olasz követ sajnálattal állapítja meg, hogy császári szövetségeseik túl könnyen belementek a különböző várak és területek átadásába és lerombolásába, valamint néhány terület és folyószakasz pontos meghatározásától eltekintve abba is bele-

[174] *Scrittura intorno al Congresso di Carlowiz* Biblioteca del Museo Correr (Venezia) MS/p.d.152. ff.137–172.

[175] És ez minden bizonnyal sikerült is neki, ahogyan a pozsareváci békéről készült 1719-es leírásban olvashatjuk: „Ahogy összegyűltek a török követek, ott volt közöttük a fiatal Maurocordato is, Valachia fejedelme vagy vajdája, annak a fia, aki a török nagyúr egyik megbízottja volt a karlócai kongresszuson." Bianchi, 1719, 57.

[176] Mantran, 1977. [177] Ruzzini, 1860. [178] Rifa'at A., 1967, 503. [179] *Uo.*, 505.

egyeztek, hogy a határok pontos megrajzolását később az erre a feladatra kijelölt megbízottak végezzék el.

Luigi Ferdinando Marsigli gróf, aki I. Lipót császár követei mellett mint tanácsadó *(consigliere assistente)* vett részt, levelezés útján mindvégig szoros kapcsolatban állt „pártfogójával" Kinskyvel, akit naprakészen tájékoztatott a béketárgyaláson folyó eseményekről.[180] Ez a levelezés, mely szintén fennmaradt a bolognai Marsigli gyűjteményben,[181] egyfajta naplónak is tekinthető, annyira pontosan rögzítette az eseményeket. A levelezés során az olasz gróf nem csupán a történteket rögzítette, hanem a Kinskynek küldött levelekben mindig határozottan kidomborította saját szerepét, kiemelve, hogy a béketárgyalások során milyen fontossággal bír a határok ismerete, a megfelelő geográfiai szaktudás, valamint mindvégig utalt az éppen fennálló nemzetközi politikai helyzetre. Ezekben a jelentésekben gyakran rámutatott arra is, hogy a különböző hatalmak megbízottjai milyen manőverekkel próbálkoztak a többiek háta mögött, szót ejtett a törökök mesterkedéséről, ami gyakran arra irányult, hogy időt nyerjenek, valamint a velenceiek cselszövéseiről, amelynek az volt a célja, hogy a keleti kereskedelem folytatásához szükséges legkedvezőbb határvonal elérését biztosítsák a saját maguk számára.[182] Marsigli volt a császári delegáció szakértője a határok kérdésében, s tapasztalataival, helyismeretével segítette a két császári küldött munkáját,[183] mivel azoknak nem volt ilyen rálátásuk a térség földrajzi, politikai, etnikai, katonai helyzetére, valamint útviszonyaira, ráadásul Marsigli járatos volt a törökökkel való tárgyalási módszerekben is, szakértelmét tehát nem nélkülözhették. Évtizedekkel később a következőképpen vélekedett a törökkel való békekötésről:

> Igen fáradságos vállalkozás rászorítani őket arra, hogy a többi állam beleegyezésével aláírjanak egy olyan békeokmányt, amely minden kétséget kizáróan szerencsétlenségüket szentesíti. Ez mindig kemény küzdelem lesz, hiszen náluk ez korábban nem volt szokásban, legelső alkalommal a karlócai békénél fordult elő. És valóban, egyszerűbb dolog velük háborúzni, mint egy békeszerződést aláírni, mert túl sok mindenről kell lemondani a javukra és a békének mindenképpen úgy kell zárulnia, hogy megmeneküljenek valamiféle nagyobb szerencsétlenségtől. És minthogy mindig vannak olyan dolgok, amit a béke megkötése után teljesíteni kellene, így a határok meghúzásának kérdése, a különböző erődítmények cseréje, illetve lerombolása során a törökök arra törekednek, hogy ne legyen sohasem

[180] F. Molnár, 2005b.
[181] *Copie di lettere dell'Anno 1698 scritte dal Co: Marsigli dal Congresso di Carlowitz al Co: Kinski,* BUB FM 58. cc. 301–371.
[182] Sarlai, 2007, 154–156. [183] Sarlai, 2007.

semmi nyíltan kimondva, hanem mindig találhassanak ürügyet arra, hogy a nekik alkalmas időben ismét háborút indíthassanak.[184]

A karlócai béke jelentőségét mutatja, hogy igaz ugyan, hogy a korábbi békékhez hasonlóan korlátozott időre (25 év) kötötték, de az első volt a török–Habsburg békekötések során, mely írásban, pontosan rögzítette az új határokat, melyek sérthetetlenségét elfogadták és a békefeltételek teljesítésére, mint látni fogjuk, pontos határidőt és menetrendet írt elő.[185]

4.5. A Habsburg- és az Oszmán Birodalom közti határ meghúzása

A Karlócán nagy nehezen megszületett béke aláírása (1699. január 26.) után – miután annak 11. pontja[186] kimondja, hogy a további határproblémák és viszályok megoldása érdekében mindkét félnek külön megbízottat kell kijelölnie, akik egymással egyeztetve közösen döntenek és intézkednek – a császár, a Marsiglit ért támadások ellenére, Bécsből küldött latin nyelvű levelet, melyben őt nevezte ki határkijelölő biztosának.[187] A két éven keresztül (1699–1701) folyó munka során, ahol nemcsak a portai megbízottal, Ibrahim efendivel, hanem a helyi hatalmasságokkal is komoly tárgyalások folytak, végül kijelölték, és írásban lefektették az Oszmán és a Habsburg Birodalom új határait.[188] A választás nem véletlenül esett rá: miután az olasz gróf 1689–90-ben elvégezte a határszakasz katonai megerősítését és a terület feltérképezését (melyről számos jelentés és a határproblémákat tárgyaló terv született), 1697-ben a szász választófejedelem felhatalmazta a határvidék felmérésére, mely feladat végrehajtása közben olyan magas szintű technikai ismereteket kívánó hadmérnöki szakmunkát (hidak építése, illetve lerombolása, új közlekedési útvonalak kialakítása, várak megerősítése stb.), valamint földrajzi felmérő és gyűjtőmunkát végzett, melynek során a határfelmérések és az ehhez kapcsolódó munkálatok igazi specialistájává vált. Marsigli kiválasztását a határfelmérés elvégzésére természetesen legfőbb támogatója, Franz Ulrich Kinsky gróf, cseh udvari kancellár szorgalmazta, aki 1695-től Bécs politikájának egyik legfőbb irányítója volt. [189] Kinsky halála után (1699. február 27.) az udvar-

[184] Marsigli, 1732, I/42.

[185] Szita–Seewann, 1999, 209–250; Bene, 2006; F. Molnár, 2011; Tóth, 1997; F. Molnár, 2006. június.

[186] Szita–Seewann, 1999, 209–250.

[187] Marsigli kinevezésének latin szövege: BUB FM 62. A levél kelte: Bécs, 1699. március 14. Szövegének másolatát ld. BUB FM 16/15.

[188] F. Molnár, 2011; F. Molnár, 2007; F. Molnár, 1999; F. Molnár, 2010; F. Molnár, 2006. június.

[189] Marsigli azt írja visszaemlékezéseiben, hogy Kinsky gróf ezekkel a szavaival kérte fel őt a

ban nagy változások történtek. Ellenségei el akarták mozdítani Marsigli grófot s inkább a béketárgyalások egyik főszereplőjére, Schlick grófra szerették volna bízni a határ kijelölésének feladatát, mivel úgy vélték, hogy ő is kellőképpen tájékozott a kérdéskörrel kapcsolatban, és a törökök is szerették és tisztelték, nem úgy, mint Marsiglit, aki rangját tekintve csak egy egyszerű ezredes volt, ráadásul külföldi s a törökök sem tisztelték.[190] Schlick kinevezését a Belgrádban állomásozó angol követ, William Paget is szorgalmazta. Az udvari miniszterek azonban kiálltak Marsigli mellett, mondván, hogy ezekben a kérdésekben ő a legtájékozottabb ember. Erre aztán Leopold Schlick[191] és Guido Starhemberg, akik addig egymás ellenségei voltak, összefogtak, és a maguk pártjára állították Auersperg grófot is, s együtt írtak levelet Rabutinnak, Erdély kormányzójának, hogy közös erővel lépjenek fel, és hangoztassák, hogy mivel ők a határvidék kormányzói, őket illeti ennek a megbízatásnak a végrehajtása, mindegyiküknek a saját kormányzósága területén, és azzal érveltek, hogy a helyi pasák előtt nagyobb hitelük lenne, és több tapasztalatuk is van, mint egy külföldinek, akinek úgymond nincs vesztenivalója.[192]

Marsigli tehát sok ellenséget szerzett magának Bécsben, és a törökök közt sem volt népszerű, mivel erőszakos, türelmetlen és kevéssé árnyalt személyisége[193] – sok értékes tulajdonsága mellett – sokak szemében taszítónak tűnt. Az azonban, hogy bízzák a határ kijelölését a határ menti kormányzókra, eredetileg még Kinsky ötlete volt, amikor még úgy látta, hogy nem sikerül elérnie, hogy teljes egészében az általa kiválasztott emberre bízzák a feladatot. Amikor azonban a Marsigli ellen összeszövetkezett erők látták, hogy eltávolítására nincs mód, felkérték az Udvari Haditanács elnökét, hogy fogalmazzon levelet, melyben Dietrich Nehem bárót, pétervaradi kormányzót, Marsigli esküdt ellenségét rendeljék ki az olasz gróf mellé a határok kijelölésének segítésére. Mikor Nehem tábornok ezt a levelet, mint győzelmi jelet elküldte Marsiglinek, az válaszában azzal utasította el, hogy mélységesen tiszteli ugyan a Haditanács parancsait, de őt Őfelsége a császár nevezte ki a határkijelölést végrehajtó megbízottnak és közvetlenül tőle kapja az instrukcióit s így senki mástól nem fogadhat el erre

feladat elvégzésére: „Tutta la confidenza per essenziale del negozio è in lei, come de' turchi, de' limiti e dell'interesse d'ogni sito il più informato perché fuori del generalato di Seghedino, che in parte è noto al conte Slik, di tutto il resto né lui, né il conte d'Etting sanno parola." Lovarini, szerk., 1930, 203.

[190] *Uo.,* 209.

[191] Schlick, aki Guido Starhemberg ellenében nagykövet akart lenni Isztambulban, mivel tudta, hogy Marsigli közbenjárhat az ügyében Kinskynél, segítséget kért tőle. De amikor Kinsky meghalt, úgy gondolta, hogy nincs többé szüksége Marsiglire, ellene fordult és mindent, amit csak lehetett, el akart venni tőle. Ekkor hangzik el Marsigli szájából a keserű következtetés: „és akkor megismerhettem ennek a nemzetnek a rosszindulatát, amellyel a miénk iránt viseltetnek, valamint a náluk szokásos rosszhiszeműséget és hálátlanságot is." *Uo.,* 210.

[192] *Uo.* [193] Stoye, 1994, 29.

a feladatra nézve más parancsot, illetve utasítást – még a Haditanácstól sem –, úgyhogy ha vele akar tartani, írjon Őfelségének. Erre Nehem báró közvetlenül a belgrádi pasának írt, hogy engedje a török megbízottat Szalánkeméneére, hogy elkezdhessék a munkálatokat. Ezt az olasz nyelvű levelet sikerült Marsiglinek megszereznie és a félreértések elkerülése végett rögtön fel is küldte Bécsbe.[194]

Ilyen viszontagságok és civakodások után kezdhettek csak neki a békepontokban előírt határkijelölési munkának. Ennek következtében Marsigli, az őt ért igazságtalanságok és sérelmek miatt arra az elhatározásra jutott, hogy a béke beteljesítése után visszavonul, mivel nem érzi magát biztonságban a bécsi udvarban (ez az érzés ismerős lehet már Caraffától is). Késői, törökökről írt, s alant bemutatandó fő művében, a *Stato Militaré*ban az eseményeket immár több évtizedes távlatból szemlélve csupán így nyilatkozik a történtekről és ily módon értékeli az egész határfelmérést:

> Ezen kívül részt vettem a karlócai békekonferencián és a békében kimondottak végrehajtásában, mivel Lipót császár engem tett meg a birodalma és az Oszmán Birodalom közti határ rendezésének biztosává. A két birodalom közti határt korábban soha sem határozták meg pontosan, így az itt élő császári alattvalókat, azzal az ürüggyel, hogy ezek a területek nem a császárhoz, hanem a szultánhoz tartoznak, folyton zaklatták a törökök.

Később a könyv végén pedig részletesen felsorolja a karlócai és a pozsareváci békében elszenvedett török területveszteségeket, s ismerteti és kielemzi a kincstár és az oszmán hadsereg helyzetét is.[195]

Mivel a békeszöveg némely pontjának homályos megfogalmazása lehetőséget adott mind a török félnek, mind pedig a császáriaknak arra, hogy érdekeiket a helyszínen, a határvonalak konkrét kijelölése során próbálják meg a messzemenőkig érvényesíteni, a császári megbízott, Marsigli már a határbejárás megkezdése előtt komolyan készült ennek a fontos feladatnak a végrehajtására: tervezeteket készített a határok kijelölésének elvi – gazdasági, katonai-védelmi – szempontjainak figyelembevételével. A határfelmérést előkészítő gyakorlati teendők összefoglalására készített feljegyzései közül kiemelkedik két dokumentum.

Az első, 1699 március 14-i memorandumban Marsigli meghatározta a feladatokat, és lefektette a határkijelölés során betartandó útvonalat. Ennek alapján meghatározta, hogy Szalánkeméből indulva kell elérkezni ahhoz a ponthoz, ahol a horvátországi rész találkozik az oszmán-velencei birtokokkal, innen Belgrádba visszatérve a határ második szakasza következik a Tisza, majd a Maros mentén, míg el nem érik a Habsburg birtokban levő Erdélyt. Itt Erdélyen keresztül vezet az út egészen a moldvai határig, ahol meg kell rajzolni a tartomány dunai fejedelemségekkel közös határát. Mindezekhez a munkálatokhoz a

[194] Lovarini, szerk., 1930, 211–212. [195] Marsigli, 2007, 4, 265–273.

császári biztos 600, esetenként 900 emberre tartott igényt, akik a határjelek elkészítését, az erdőségek irtását, árkok betemetését és a nem kívánatos katonai létesítmények lerombolását végeznék.[196]

A második, a határkijelölés gyakorlati alapjait összefoglaló munka már a császárnak küldött jelentések közt található *Formolario stabilito per ordinare il protocollo dello stato dell'intiera limitanea linea dell'Imperio di Cesare con quello dell'Ottomano, secondo il fondamento della pace di Carlovitz, ad uso de' presenti e futuri tempi* címmel és a határkijelölésnél elvégzendő munkálatokat foglalja össze.[197] Ennek fő pontjai a következők: a határvonalat földrajzi nevekkel és fogalmakkal kell részletesen leírni a különböző égövek, folyók és szárazföldi tájak neveivel jelölve. A kijelölendő „határvonal" egy négy óra járásnyi határsáv lesz, 2–2 óra járásnyi mindkét fél oldalán. A határkijelölésnél szerepet játszó fő folyókat részletes elemzés alá kell vonni, azok kanyarulatainak, szigeteinek, partvonalának széleskörű vizsgálatával. Figyelembe kell venni, hogy a határfolyó hegyes vagy sík terepen fekszik-e, környéke mocsaras vagy erdős vidék, van-e rajta híd, vagy lehet-e rá hidat verni, vizük minősége kedvez-e a hajózásnak, van-e rajtuk stabil vagy úszó malom, mekkora volt az eddigi legnagyobb áradás (a lakosok beszámolói alapján) és az milyen károkkal járt, valamint hogy a folyó partján található-e település, kastély vagy valamiféle erősség. Fel kell mérni továbbá, hogy a határsávnak kijelölt négy óra járásnyi terület mennyire termékeny vidék, illetve mennyire használható katonai célokra (pl. legelő, abrak kérdése), hogy útjai honnan-hová vezetnek, járhatóak-e (mind katonai, mind kereskedelmi szempontból) és hogy van-e valamiféle ásványkincs vagy nyersanyag a területen, ami a két birodalom közti kereskedelmet elősegíthetné. Fel kell jegyezni minden szóban forgó terület, illetve közigazgatási egység nevét (a lehető legtöbb nyelven), fekvését és kiterjedését. Kimutatást kell készíteni az itt élő lakosság testi felépítéséről, szokásairól, nyelvéről, vallásáról, általános foglalkozásairól és mindenekelőtt arról, hogy alkalmasak-e Őfelsége, a császár szolgálatára. Végezetül el kell végezni az összes lerombolandó, illetve kiürítendő helység felmérését, – de legfőképp azokat, melyek a császár tulajdonában maradnak – hogy azok megfelelnek-e a modern védelmi követelményeknek, ha nem, megerősíthetőek-e. Fel kell jegyezni továbbá az erősségek összes előnyét és hátrányát, illetve a rajtuk később elvégzendő munkálatokat. Az utolsó pontban Marsigli összefoglalóan megjegyzi, hogy szerinte a fent vázolt alapelvek és az azzal együtt járó munkák elvégzése során világosan ki fog derülni, hol kell pontosan meghúzni a két birodalom határát ahhoz, hogy mind békeidőben, mind pedig egy esetleges háború kitörésekor a császárnak a legkedvezőbb legyen.

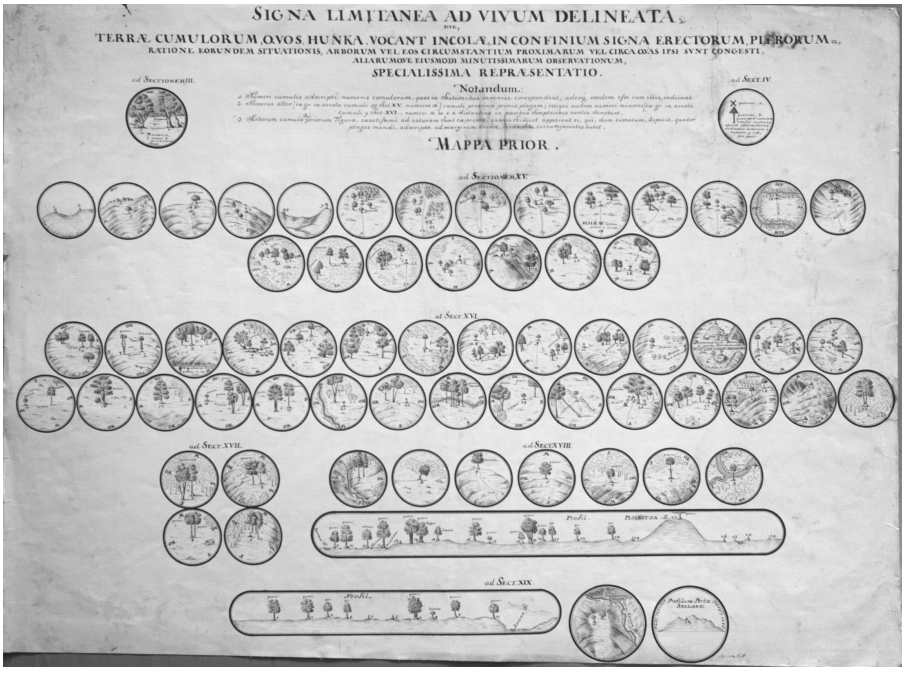
Ennek a császári biztos által előre kigondolt, írásban lefektetett tervezetnek az alapján 1699 áprilisában a két határkijelölő biztos együttesen elkészítette és

[196] Stoye, 1994, 178–179. [197] Marsigli, 1986b, 53–54.

egyeztette a munkálatok során betartandó gyakorlati alapelveket. 1699. április 15-én átfogó elvi megállapodás született *(Articuli in quos praeliminariter utriusque Imperii Commissarii pro executione Lineae Limitaneae consenserunt)*,[198] április 23-án pedig 11 pontban foglalták össze a legfontosabb teendőket, melyekről a Portára küldött jelentésből értesülhetünk.[199] Ezek szerint a határkijelölő biztosoknak maguknak kell a békeszerződésben megszabott vonalat követve, végigvonulni a kijelölendő határszakaszon (II. pont) és a vitás kérdések eldöntésének elősegítése érdekében mindkét fél határbiztosai „szálljanak ki a vitatott területrészre, együttesen tekintsenek meg mindent a saját szemrevételezésükkel, így nyújtsanak segítséget a jogvitában, de egymással haszontalanul ne vitatkozzanak" (IV. pont).[200] Mivel a határ hosszúsága és a földrajzi környezet változatossága, más szóval a terep eltérő adottságai megkövetelik, hogy a munka során többféle jelrendszert alkalmazzanak, ahol lehetséges, természetes jelek képezzék a határvonalat, vagyis folyók, hegyláncok vonulatai, ahol ez nem megoldható, ott mesterségesen épített halmokat (*humka,* illetve törökül *unke*), cölöpöket, sáncokat, töltéseket, árkokat, köveket helyezzenek el (III. pont). A szükséges mesterséges határjeleket a két birodalom alattvalói felváltva kell csinálják, erre a feladatra azonos számú embert kell biztosítani mindkét oldalról. A felállított határjelek egyenes vonalban haladva mutassák meg a határvonalat úgy, hogy köztük a távolság 300 lépésnél ne legyen több (V. pont).

Mivel a természetes határjelek idővel változáson eshetnek át (például a folyókon újabb szigetek keletkezhetnek az áradások miatt), ezért ne csupán a helyi lakosok jegyezzék meg maguknak és írják le, hanem a megbízottak is rögzítsék a lehető legpontosabban a határjelek helyét és alakját, hogy vita esetén vissza lehessen nyúlni a határvonalakat rögzítő okirathoz (VI. pont), mely úgy készüljön, hogy az egyes rövidebb szakaszok munkálatainak befejezése után Marsigli gróf és Ibrahim efendi cseréljék ki egymással és hitelesítsék az adott rész-határszakaszt leíró részokmányokat, melyeknek tartalmazniuk kell minden egyes kihelyezett határjel helyét és minden hozzá kapcsolódó tudnivalót. Amikor az egész vonal meghúzásával végeztek, ezeket egybeszerkesztve állítsák össze az általános összegző okiratot (I. és XI. pont). A határkijelölő főbiztosok megállapodtak továbbá abban is, hogy saját maguk kíséreteikkel együtt az utazás lerövidítése érdekében a másik fél területén is keresztülhaladhatnak és letáborozhatnak, s a kölcsönös jóindulat alapján ebben az esetben biztosítani kell egymás ellátását is (VIII. pont). A magánjogi kérdések és igények ügyében felmerülő viták intézését a határ menti császári parancsnokokra és oszmán kormányzókra bízzák (IX. pont), míg a határvonal által szétvágott birtokok ügyét

[198] *Uo.,* 50–52; Szita–Seewann, 1999, 257–259. Az eredeti, a karlócai béke okmányait tartalmazó kötetben (*Acta executionis pacis*) található Bolognában, a Marsigli hagyatékban: BUB FM 16/3.
[199] Szita–Seewann, 1999, 263–265., valamint BUB FM 16/13. [200] *Uo.,* 263.

A karlócai béke megkötése után a határon felállított határjelek rajza

a békeszerződés XI. pontja alapján kell rendezni. Mindkét fent ismertetett okmány rendkívül fontos iratnak számít, ezért Marsigli utólag az *Acta pacis Carlowiensis* nevet viselő gyűjteménybe (BUB FM 16.) rendezte őket. E gyűjtemény 12 iratkötegbe sorolta és rendszerezte a legfontosabb levelezéseket, a különböző problémás határszakaszok meghúzására vonatkozó iratokat, az erődítményekre vonatkozó intézkedéseket stb.[201] A császári biztosnak ugyanis az volt a terve, hogy a határkijelölésre vonatkozó dokumentumok válogatott gyűjteményét kiadatja,[202] nem csupán későbbi gyakorlati hasznára való tekintettel, hanem mivel a korban, az európai tudományos körökben egyre nagyobb igény támadt az ilyen jellegű munkák megjelentetésére.[203]

Marsigli társa a munkálatok során a II. Musztafa szultán (1695–1703) által kinevezett Ibrahim efendi *kapıcıbaşı* volt. Az *efendi* 'úriember, tiszteletreméltó, szavahihető, jól nevelt, udvarias ember' jelentésű megszólítás az Oszmán Birodalomban a művelt embereknek, a muszlim papság tagjainak, az oszmán hercegeknek és hadnagyi rangig a tiszteknek kijáró cím volt. Ebből megállapítható,

[201]Részletesebb ismertetését l. a mellékletben. [202]Bene, 2006.

[203]Elég ha Dumontnak az 1700-as évek első felében megjelentetett nagyszabású munkájára gondolunk *(Corps universel diplomatique du droit des gens),* akit egyébként Marsigli személyesen is ismert, sőt rendelkezésére is bocsátott bizonyos, a karlócai békére vonatkozó anyagokat.

hogy Ibrahim efendi tanult ember lehetett. A 17. század végének történetét elbeszélő török krónikákból[204] Ibrahim efendiről két fontos információt tudhatunk meg: a *Şamí/ Şamlı,* vagyis 'szíriai' előnevet viselte, tehát nagy valószínűséggel ő vagy családja ebből a régióból származhatott, valamint azt, hogy a határkijelölést megelőzően anatóliai könyvvizsgáló, vagyis pénzügyi szakember volt. Közvetlenül a határkijelölés előtt Ibrahim efendit a belgrádi Ali pasa vezír mellé rendelték.[205] Helyismerete – bár pontosan nem tudjuk, hogy a karlócai békekötés idején mennyi ideje állt „Belgrád védőjének" *(Belgrad muhafızı)* szolgálatában – nagymértékben segíthette a határkijelölés elvégzésében. Marsigli keveset beszél társáról, röviden így jellemzi őt: „Ami Ibrahim efendi személyét illeti, kezdetben komolykodó embernek mutatta magát, azon túl is igen különös természetű embernek tűnt. Most azonban, hogy több alkalmam nyílt megismerni őt, teljesen megváltozott és jó természetét mutatja."[206] A két határkijelölő biztos alapvetően jó viszonyban dolgozott együtt, – a délvidéki határszakasz befejésekor például nagy ölelések és búcsúcsókok közepette váltak el egymástól – de kapcsolatukat természetesen folyamatosan alakította és erősen befolyásolta a két uralkodói udvarhoz fűződő viszonyuk, az ellenük és munkájuk ellen irányuló intrikák és – mint látni fogjuk – leginkább a helyi vezetők akarata. Ibrahim efendi a Portán Rami Mehmed, a *reis efendi* kegyeltjei közé tartozott, s valószínűleg az ő támogatásával kaphatta meg az 1699 tavaszán megkezdett határbejárási feladatot. A főtolmács, Maurocordato azonban esküdt ellensége volt, s ez még sok problémát okozott neki a Portán is.[207] Munkájával – a határkijelöléssel járó nehézségek és konfliktusok ellenére – minden bizonnyal elégedettek lehettek a Portán, mivel 1703-ban Ibrahim efendi ismét hasonló feladatot kapott, a Krím félszigetnél ugyanis Oroszországgal kellett az új határokat kijelölnie, ahol az ocsakovi (özüi) *szeraszker,* a fent említett Juszuf pasa mellett teljesített szolgálatot, s ebben az időben a szpáhik írnoka volt.[208] Ha megvizsgáljuk a korban a keresztény államokkal való határfelmérésre kirendelt személyek (a velenceiekkel az aktuális határ kijelölésére kiküldött Oszmán aga és a lengyelekkel való megegyezésre delegált Juszuf pasa, valamint a móreai részeken Iszmail pasa) által addig viselt tisztségeket, akkor láthatjuk, hogy egyikük adóellenőr, vagyis Ibrahim efendihez hasonlóan szintén pénzügyi szakember, a másik kettő pedig Ocsakov, illetve Eğriboz várának védője, vagyis katonatiszt volt.[209] Összehasonlításképpen érdemes

[204] Az információkért szeretnék köszönetet mondani Feridun Emecen professzornak.

[205] „Sirem ve sa'ir ol havalinin hududu kat'ı ve alamet vaz' olunması Belgrad Muhafızı Vezir Ali Paşa'ya tefviz ve tahriri içün … Ibrahim Efendi'ye… ferman olundu." Defterdar Sarı, 1995, 673; Özcan, szerk., 2000, 136–137.

[206] Marsigli, 1986b, 59.

[207] „…essendo egli in buona grazia al Reis Effendi e al contrario un inimico di Mauro Cordato" *Uo.*

[208] „…sipahiler katibi imiş." Özcan, szerk., 2000, 222.

[209] „Der-zikr-i kat'- ı hudud: ….eyalet-i Bosna hududu kat'ı dahi, eyalet-i Bosna Valisi Halil Paşa hazretlerine ta'lik ve tahriri içün sabıka Başbaki kulu Osman Ağa gönderildi. Ve Leh hududu ahvali

még megjegyeznünk, hogy az 1740–41-es oszmán–orosz határ kijelölését végző Ahmed Merámi efendi e megbízatását megelőzően, 1736 februárjától *piyade mukabelecisi* (a gyalogosok írnoka) volt, és mint ilyen, ezeknek az alakulatoknak a létszámuk alapján járó fizetséggel és személyi adataik nyilvántartásával foglalkozott. Ahmedet 1740-ben küldték Oroszországba, ekkor a *mevkufatçı* tisztséget viselte, vagyis az üresedésben levő állásokból és javadalmakból befolyó összegeket kezelő hivatal tisztviselője volt. 1742-ben nevezték ki – az Ibrahim efendi által is viselt – az anatóliai számvevő (könyvelő) *(Anadolu muhasebecisi)* tisztségbe.[210]

Ibrahim efendi kapcsán fontosnak tartjuk meghatározni a határkijelöléskor viselt *kapıcıbaşı* tisztségnek az oszmán államapparátusban elfoglalt helyét. Egyébiránt – mint azt az alábbiakban látni fogjuk – ezt a címet valószínűleg éppen az elvégzendő munka súlyára tekintettel, és a partner Habsburg Birodalommal szembeni kötelező tisztelet megadása végett kaphatta. E vizsgálódás közelebb vihet bennünket mind Ibrahim efendi személyének, mind pedig az oszmán történelemben a karlócai béke után történt határkijelölés fontosságának a megítéléséhez. A szultáni palota belső *(enderun)*[211] és külső *(birun)* szolgálattevőkre volt felosztva, akik közt szigorú – a századok folyamán lassan, de folyamatosan változó – hierarchia működött, melyben szabályozva volt a ranglétrán való továbblépés iránya és lehetősége is.[212] A belső szolgálók közé tartoztak – a hierarchiában betöltött helyük szerint, a legmagasabbtól indulva – az agák közé sorolt kapuaga *(kapı ağası),* aki a belső szeráj ügyeit igazgatta; a szeráj aga *(saray ağası)* és a fehér eunuchok *(ak hadımlar/ağalar),* akik a belső szeráj rendjére vigyáztak; a szultán magánkincstárának vezetője, vagyis a főkamarás *(has oda başı),* akinek a felügyelete alá tartozott a szultán fegyverhordozója *(silahdar),* ruhagondozója *(çuhadar),* kengyeltartója és egyben lábbeligondozója *(rikabdar),* valamint fehérneműjének és turbánjainak őrzője *(dülbend ağası/oğlanı).* A szeráj belső szolgálói közé tartoztak továbbá a kincstárnokok, akik a pénzügyeket irányították, valamint a komoly muszlim-török nevelésben részesülő rabszolgafiúk *(acemiler)* is. A kincstárak két nagy és azon belül is négy, illetve két kisebb részre voltak felosztva.[213] Innen kerülhettek a palota külső szolgálattevői közé, akik a szultán kapcsolatait bonyolították a külső világgal, ide értve mind a kormányzási, mind a szertartási teendőket.

Az oszmán Portán ennek megfelelően a szerájban szolgáló tanítók, orvosok, csillagászok, a különböző felügyelők: az építkezés, a konyha, a pénzverde, az istállók ellátásának inspektorai (törökül *emin*je) mellett megtalálhatók a külön-

dahi Kırım Hanı Devlet Giray ma'rifetiyle Özü Muhafızı Yusuf Paşa hazretlerine sipariş ü ferman buyuruldu. Ve Mora hududu kat' ı Eğriboz Muhafızı İsmail Paşa'ya tevfiz olundu." *Uo.,* 136–137; Danişmend, 1950, 673.

[210] Savaş, 1996, 154. [211] İpşirli, 1995. [212] İnalcık, 2000, 82.

[213] *Has oda, hazine, kiler, seferli oda,* valamint *büyük oda* és *küçük oda.*

böző agák, így a janicsár aga, a zászlók őre *(miralem),* a főcsaus *(çauşbaşı),* a fővadászmester *(çakırcıbaşı),* a főistállómester *(mirahur),* a főétekfogó *(çaşnigirbaşı),* valamint ide volt besorolva a kapuőrség parancsnoka a *kapıcıbaşı* is. Ezeket kengyel agáknak *(özengi ağaları)* is nevezték, mivel rangjuknak megfelelően a szultán lova mellett, közvetlen kíséretében haladhattak. Utánuk következtek a *kapıkulu* hadtest (vagyis az udvari katonaság keresztény származású, zsolddal fizetett egységei) vezetői, majd katonái, a különböző palotaszolgák és mesteremberek és a janicsárok újoncai *(acemi oğlanlar).*[214]

A *kapıcıbaşı*k, vagyis fő ajtónállók tehát a külső szolgálattevők magas rangú csoportjába tartoztak és fő feladatuk a katonai egységekbe osztott *kapıcı*knak, vagyis a kapuőrségnek, az ajtónállóknak a vezetése és beosztása volt, akik a szultáni Palota külső *Bab-ı hümayun*nak nevezett kapuját és a szeráj középső kapuját *(orta kapı)* őrizték. Főtisztjük, a *kapıcılar kethüdası* mellett a másodtiszti rangot töltötték be a csapattestben. Mivel a *kapıcı* alakulat száma idővel egyre növekedett – 1510-ben 500, míg 1660-ban már 2007 főből állt – ennek megfelelően vezetőinek létszáma is gyarapodó tendenciát mutatott. Hódító Mehmed szultán (1451–1481) korában még egy *kapıcıbaşı* volt, 1480-ban számuk négyre emelkedett, míg a 16. század végén már tíz *kapıcıbaşı* szolgált a Portán. Ettől a dátumtól kezdve a szakirodalom adatai ugyan nagyban eltérnek egymástól, de az alapvető változás így is jól nyomon követhető: Uzunçarşılı szerint az egész 17. század folyamán számuk 15 alatt maradt, s a nagy változás csak a következő század elején következett be.[215] İnalcik szerint, akinek az adata 1670-ből származik, már nyolcvanhárman szolgáltak *kapıcıbaşı*ként a Portán,[216] míg egy másik forrás a 18. század első felében 60, a század végén 150 *kapıcıbaşı*t említ.[217]

Erre a tisztségre korábban a kapuőrök, a *müteferrika*k (főapródok), a fegyverhordozók, a fővadászok, a főkertész, illetve némelyik belső szolgálattevő aga posztjáról lehetett kerülni, de a 17. században, a *devşirme* rendszer megszűnése után általában a különböző pasák gyermekei, illetve az emírek fiai közül választottak ki ifjakat erre a tisztségre.[218] Katonai feladatuk ellátása mellett (például a középső kapunál minden éjjel egyvalaki közülük őrséget állt), számos reprezentatív feladat hárult rájuk magában a palotában is, például ünnepnapokon kezükben ezüst botot tartva a szultán trónjával szemben állottak, a díván-napokon pedig ketten közülük a díván ajtajában szintén ezüst bottal a kezükben álltak őrt, valamint a padisah lóra segítésénél is a *kapıcıbaşı*k segédkeztek. A szultánhoz kihallgatásra érkező követeket két oldalról karon fogva ők vezették be a kihallgatási terembe, az *arz odası*ba. A szerájon kívül teljesítendő feladataik közé tartozott bizonyos külföldi diplomáciai megbízatások teljesítése, valamint a vezíreknek és a beglerbégeknek küldött fontos és titkos parancsok továbbítása, így

[214]Káldy-Nagy, 1974, 120–123. [215]Uzunçarşılı, 1988, 404–406. [216]İnalcik, 2000, 81–83.
[217]Özcan, 2001. [218]Uo.

például ők tudatták a beglerbégek kinevezését.[219] Az oszmán kormányzat olykor felügyelőként, ellenőrként is hasznosította szolgálataikat, illetve ha erre sor került, a magas rangú államférfiak büntetés-végrehajtását is ők intézték (ezek közé tartozott a halálos ítéletek átadása is). A mereven meghatározott, hierarchikus oszmán adminisztratív rendszerben a *kapıcıbaşılık* tisztségből a janicsáragaság, a főistállómesterség, a fegyverhordozó, a lőporfelügyelői, illetve a konyhafelügyelői, vagyis gyakorlatilag a palotán belüli legmagasabb tisztségekbe volt előrelépési lehetőség, illetve a Portáról elkerülve szandzsákbégek, ritkán vezírek is válhattak belőlük.[220] Mivel azonban – tudomásunk szerint – a határkijelölést végző Ibrahim efendi nem emelkedett tovább a ranglétrán, nem lett később sem jelentősebb súlyú személyiség az államvezetésben, valószínűsíthető, hogy, mint említettem, *kapıcıbaşı*vá is éppen rangjának emelése szándékával nevezték ki, hiszen az ilyenfajta, tiszteletbeli kinevezések éppen a 17. század második felében kezdtek általános szokássá válni a fontos külső szolgálatot végző személyek számára. Erre láthattunk példát a mellékletben található Caraffa-levelezésben is, ahol Mehmed aga érdemei elismeréséül szintén ezt a rangot kapja meg.

Luigi Ferdinando Marsigli gróf kollégáján, Ibrahim efendin kívül, a horvátországi határszakasz kijelölése kapcsán elsősorban a boszniai kormányzóval, Halil pasával[221] állt levelezésben, aki 1699-től 1702-ig viselte azt a tisztséget.[222] Marsiglinek határozottan rossz véleménye volt a boszniai pasáról, akiről azt állította, hogy nem a népek vezetésére született ember, s úgy vélekedett, hogy ha erre a posztra, valamint Belgrádba nem küldenek megfelelő képességű embereket, akkor sohasem lesz igazi béke a Portával a határvidék állandó forrongása miatt. Még saját alattvalói, a kiszolgált katonák és a keresztény „vlah" parasztok *(gente della Valacchia)* is panaszra mentek ellene a Portára.[223] 1699 októberében, mikor tudta, hogy a pasa közeledik és eljön hozzá, hogy megtárgyalják az elkövetkező ügyeket, azt írja uralkodójának, hogy

> meg fogom próbálni, hogy befejezzük a vitatkozást, […] de Felségednek tudnia kell, hogy mennyire nehéz dolog bevégezni egy munkát ott, ahol több utász van, aki azt lerombolja, mint kőműves, aki azt építené.[224]

A boszniai pasa a határkijelölő biztosok segítésére – gyakorlatilag munkájuk ellenőrzése és befolyásolása céljából – elküldte a boszniai *defterdar*t (a tartomány gazdasági igazgatásáért felelős vezetőt), aki több előkelő boszniai törökkel együtt felajánlotta szolgálatait Marsiglinek.[225]

[219] Uzunçarşılı, 1988, 404–406. [220] Özcan, 2001.
[221] Defterdar Halil paşa (1699–1702) [222] 1699 tavaszától egészen 1701 elejéig tartó levélváltásukat l. BUB FM 65/2 és 65/3 kiadva: Demiryürek–Doğan, szerk., 2015, 37–51, 87–89.
[223] Marsigli, 1986b, 337. [224] *Uo.,* 205. [225] *Uo.,* 77.

A határkijelölés alatt Marsigli két levelet is váltott Musztafa bihácsi béggel 1700 májusában.[226] Annak ellenére, hogy Marsigli megírta Ibrahim efendinek, hogy ők csak a határok kijelölésre hivatottak, a helyi problémák elrendezése a határ menti katonai parancsnokokra tartozik – mivel Ibrahim efendi ezzel nem értett egyet, hanem türelemre és segítségnyújtásra intette az indulatos olasz grófot[227] – a bihácsi bég olyan üggyel kereste meg, amit elvileg helyi szinten is el lehetett volna intézni. A levélváltás kapcsán ugyanis csak helyi jellegű, de a határ menti kapitányok segítségével megoldhatatlan ügyek elrendezését várta az oszmán birodalom legnyugatibb pontjának ura Marsiglitől.[228] Marsigli végül türelmesen meghallgatta a hozzá küldött Ahmed aga panaszát és a békesség kedvéért megígérte, hogy megpróbál intézkedni. Cserébe Marsigli is hasonló jellegű kéréssel fordul a bihácsi béghez: hét török földre menekült család elfogását, vasra verését és kiadatását kéri. A továbbiakban pedig így megállapodásra jutva, célul tűzik ki a menekült rabszolgák által okozott zűrzavarnak az elkerülését. Míg tehát a boszniai pasa a határt érintő összes fontosabb vitás kérdésben hallatta hangját és kifejezte nemtetszését, valamint minden eszközzel megpróbált nyomást gyakorolni a császári biztosra, addig a bihácsi bég, mint láthattuk, csak apróbb, helyi jellegű kérdések tekintetében volt illetékes.

Az erdélyi-temesvári határszakaszon Marsigli és Ibrahim efendi először Ahmed temesvári pasával[229] vették fel a kapcsolatot. A szabácsi születésű és nagyivó hírében álló Szari Ahmed temesvári pasa védte meg Bihácsot és ennek fejében a boszniai kormányzóságot követelte magának, s valóban ezt a tisztséget töltötte be 1697–98 és 1712–13-ban is. Az Ahmed pasával[230] és Ibrahim efendivel[231] folytatott, nagyrészt zökkenőmentes munkát azonban megakasztotta,

[226] *Uo.,* 339–341. BUB FM 65/49, 50. számú levelek. (1700. május 16-án és 19-én érkeztek meg a levelek az olasz grófhoz).

[227] *Uo.,* 334–339.

[228] Krupa erődjéből néhány kereskedő más muszlimok hitelbe adott áruját vitte a táborba, ahol Novi helyettes parancsnoka, miután valamit vásárolt belőle, két rakomány árut elkobzott tőlük. Ezután egy másik keresztény, szintén Noviból, újabb igaztalanságot követett el rajtuk: elvette négy állatukat. Arra kéri ezért Marsiglit, hogy tegyen igazságot. Marsigli válaszában megírta Musztafa bégnek, hogy azért vették el ezeket a holmikat, mivel tartoztak a keresztényeknek. A következő levéllel tovább tisztázódik a helyzet, mivel Musztafa bég szerint nem a károsultak tartoztak nekik, hanem mások, akik Isztambulba mentek a pénzükért, s ígéretet tesz, hogyha visszatérnek, akkor az igazságnak megfelelően fognak fizetni. Közben egy másik panasz is érkezik: egy török alattvaló ellopott egy jó lovat és ötszáz tallérnyi pénzt és árut és Likába ment, ugyanígy egy másik ember is ellopta egy bizonyos Ahmed aga felszerszámozott lovát és ugyanoda menekült.

[229] Érdemes megjegyezni, hogy csupán névazonosság áll fenn azzal a temesvári Ahmed pasával, akinek Marsigli a rabságában sínylődött 1683-ban. Hiszen ő 1683–84 között viselte e tisztséget, és már 1694-ban meghalt.

[230] Az Ahmed pasával 1700 augusztusa és decembere között lefolytatott levelezést l. BUB FM 65/51–62. számú levelek.

[231] Demiryürek–Doğan, szerk., 2015.

hogy új pasát neveztek ki a temesvári beglerbégség élére, azzal az indoklással, hogy Ahmed nem felelt meg jól a feladatának.[232] Ibrahim, az új temesvári pasa a kortárs török krónikaíró szerint hosszú időn keresztül a nagyvezír szolgálatában állt, *cebecibaşı,* vagyis a fegyverkészítők főtisztje, majd a nagyvezír *kethüdá*ja, azaz helyettese volt, és sok ideje már, hogy a Fényes Porta szolgálatában állt.[233] Igyekezete elnyerte jutalmát, a karlócai békeszerződés megkötése után ugyanis a szultán követeként érkezett Bécsbe (1700. január 30-án), ahol fényes fogadtatásban részesítették, s innen kapta *elçi,* vagyis 'követ' előnevét.[234] Bécsből való távozása után – ahol egyébként jó viszonyt alakított ki számos német főúrral, megbecsülés és tisztelet övezte – újabb megbízatást kapott: „azok a követek is visszatértek megint, akiket a két állam küldött ki egymáshoz, és a határon kicserélték őket. Amikor a Magas Porta követe, Ibrahim pasa megérkezett Belgrádba, ott ráruházták a temesvári helytartó hivatalát."[235]

Marsigli a lehető leggyorsabban tájékoztatta Lipótot és környezetét az új pasa kinevezéséről. 1700. december 27-i keltezésű, Lugosról a császárnak küldött 5. jelentésében ezt írja uralkodójának: „…ezen alázatos jelentés megírására Ahmed pasa temesvári kormányzó letétele adott okot, helyére Ibrahim pasa került, aki a Porta követe volt az udvarnál…"[236] Ibrahim pasa kinevezéséről a császári megbízottat a letett pasa, Ahmed értesítette levélben.[237] Török kollégája, Ibrahim efendi azonban erről az eseményről nem számolt be neki, mivel nem örült a változásnak, hiszen a két Ibrahim, ahogyan Marsigli fogalmazott, „nem voltak éppen jó barátok."[238] A személycsere körülményeivel kapcsolatban az olasz gróf fontosnak tartotta megemlíteni, hogy Ibrahim pasa igen érdekes körülmények közt került erre a posztra. Mint a Habsburg uralkodók udvarából visszatérő követet, a török szokások szerint fényes pompával kellett volna bevezetni a szerájba, ahol a követek az uralkodók válaszlevelét szokták átadni. Marsigli szerint a temesvári pasalik szegényes, sőt nyomorúságos poszt volt – mely állítása szerint egy erődítményből és körülbelül háromszáz, erdőségek közepette szétszórtan található településből áll –, melyet ráadásul meg is kellett osztania, mivel Ibrahimé lett a terület kormányzása, de a korábbi temesvári kormányzó, Ahmed pasa vezette az erődítményt. Az olasz gróf abban keresi ennek az okát, hogy a Porta vagy elégedetlen volt Ibrahim pasa korábbi tevékenységével, vagy azért helyezte oda, hogy ő közöljön valamiféle rossz hírt a korábbi temesvári pasával.[239] Marsigli, aki minden valószínűség szerint már Bécsből, vagy még korábbról, talán már a béketárgyalások idejéből ismerhette az új temesvári pasát, eleve félelemmel és

[232]Mühimme defteri 111. f.456. n. 1553. [233]Özcan, szerk., 2000, 138. [234]Szita–Seewann, 1999, 287–293. Bécsi nyomtatvány a karlócai békét követően a török birodalom követének tiszteletére rendezett ünnepélyes bécsi bevonulásról.
[235]Oszmán aga, 1996, 145. [236]Marsigli 5. erdélyi jelentése, 1700. december 27. Marsigli, 1986b, 453. [237]BUB FM 65/61. [238]Marsigli, 1986b, 454. [239]Uo.

rosszindulattal viseltetett iránta, gyanakvása pedig, mint látni fogjuk, nagyrészt beigazolódott.

Mivel teljesen elmérgesedett a helyzet egyrészről Marsigli és Ibrahim pasa, valamint Ibrahim efendi és Ibrahim pasa között, Marsigli levelet kapott – valószínűleg társa, Ibrahim efendi közbejárására – az új belgrádi *szeraszker*től, Haszán pasától,[240] amelyet annak legfőbb agája juttatott el hozzá. A császári megbízott azonnal felismerte, hogy elérkezett az idő, amikor megtörheti Ibrahim pasa büszkeségét, kihasználva a két török főember egymás iránti ellenszenvét. Marsigli örömmel kihasználta a belgrádi *szeraszker* Ibrahim pasa ellen irányuló ellenszenvét, aki „nyilvánosan bírálta Ibrahim pasa modorát, és azt állította, hogy az az oka túlzott gőgjének, hogy Bécsben túlságosan sok udvariasság és tisztelet övezte…"[241]

Mint láthattuk, Marsigli a temesvári-erdélyi határszakasz legfőbb vezetőjével, amíg Ahmed pasa töltötte be a tisztséget, jól együtt tudott dolgozni. Amikor azonban Ibrahim pasa lett az új kormányzó, akkor elkezdődtek ugyanazok a problémák, amelyekkel Halil boszniai pasánál már szembesült, vagyis Ibrahim efendivel való munkájuk akadályozása, mindenáron való megnehezítése, és így a viszonyuk elmérgesedése, amely problémán csak egy felső helyről érkező beavatkozás, nevezetesen a belgrádi *szeraszker* közbelépése, a határkijelölő biztosok melletti kiállása segített.

Az Oszmán Birodalmon belüli hierarchiában a határkijelölések kapcsán legfelül a nagyvezír állt, akihez – a császárhoz hasonlatosan – jelentések érkeztek a munkálatok egyes szakaszairól. Őutána, intézkedési jogkörrel a belgrádi *szeraszker* következett. Alatta a helyi kormányzók, így a boszniai és a temesvári pasa állt, akiket azonban nagymértékben befolyásoltak a helyi hatalmasságok, bírák és a határ menti birtokosok. Végül a legalacsonyabb helyen a szultán megbízottja, Ibrahim efendi *kapıcıbaşı,*[242] valamint a bihácsi bég következett. Minden egyes tisztviselőnek megvolt a maga hatásköre és feladata az adott ügy kapcsán. Az egyes határszakaszok kijelölésekor a tárgyalásokat, egyenrangú partnerekként Ibrahim efendi és Marsigli gróf folytatták le egymást közt, fő feladatukként meghatározták és kijelölték a két birodalmat elválasztó határvonalat, de például a fogolycserék ügyében Ibrahim efendi csak korlátozott felhatalmazást kapott, miszerint a foglyokat csupán egy az egyben lehet kicserélni.[243]

[240] A VI. jelentés D jelű melléklete, a *Lettere Turche* (BUB FM 65) 6. számú levele. Ez 1701. január 24-én érkezett Marsigli szálláshelyére. Ebben a levélben a *szeraszker* üdvözli Marsiglit és érdeklődik, hogy ki a felelős a munkálatok késlekedése miatt.

[241] Marsigli, 1986b, 463.

[242] Ezt Marsigli is keserűen megjegyzi egyik jelentésében: „fra l'autorità tanto limitata dell'Effendi" *Uo.,* 381.

[243] *Uo.,* 67. Itt Marsigli ígéretet is tesz, mint igaz keresztény, hogy igyekezni fog ezeket végrehajtani, de számos teendője van. Később sem számol be ilyen jellegű eseményről, ezeket minden valószínűség szerint magasabb fórumokon intézték.

A bihácsi bég csak bizonyos kisebb, az alattvalókat közvetlenül ért igazságtalanságok orvoslása ügyében zavarhatta a császári határkijelölő biztost. A boszniai és temesvári kormányzók pedig a határvonal helyzetével, az egyes erődítmények lerombolásával, kiürítésével kapcsolatos döntésekkel (amihez szorosan hozzátartozott a török területen ideiglenesen állomásozó német katonaság és ellátásának kérdése), valamint a helyi lakosságot alapvetően érintő problémákkal voltak hivatottak foglalkozni: például a behajtatlanul maradt tized kérdésével, a határ túloldalára került birtokokkal stb.

A belgrádi *szeraszker* volt gyakorlatilag az egész határkijelölés legmagasabb rangú közvetlen felügyelője, mivel ő küldte Ibrahim efendit a császár rendelése szerint már a legelső találkozóra is Szalánkeménbe, a saját „Kapigyilár Tükámmal" *(kapıcılar kethüda),* hogy az közvetítsen közte és a császári biztos közt.[244] A továbbiakban pedig a helyi török hatalmasságok és a császári biztos közti egyenetlenségek elsimítása is az ő feladatai közé tartozott, olyan helyi jellegű, de magasabb szintű ügyek elrendezése mellett, mint a török területen (főképp a temesvári pasalikban) maradt keresztények kérdése és a fogolycserék lebonyolítása. Láttuk tehát, hogy Marsiglinek, közvetlen társán, Ibrahim efendin túl, számos török elöljáróval kellett egyeztetnie a határfelmérési munkálatok során. Ez egyrészt természetesen nehezítette dolgát, másrészt olykor lehetőséget adott arra is, hogy a török tisztviselőket egymás ellen játssza ki, és így szerezzen érvényt a császári érdekeknek.

Marsigli, aki a gyakorlati alapelvek alapján járta be társaival és a török küldöttséggel karöltve az egész kijelölendő határszakaszt, a munka alakulásáról hónapról, hónapra – sőt, ha szükséges volt, még sűrűbben is – igen részletes jelentések keretében számolt be számolt be I. Lipót császárnak és ezzel együtt a bécsi udvar érdekelt kormányszerveinek. Az 1699 áprilisa és 1701 márciusa közt írt 34 jelentéshez[245] Marsigli gyakran csatolt az egyes problémákra vonatkozó memorandumokat, magyarázó jellegű térképeket, az egyes Habsburg és oszmán helyi illetékesektől érkező levelezést, illetve az egyes határszakaszok területének több szempontú elemzését. Ezeknek a jelentéseknek eredeti, olasz nyelvű változata maradt fenn Bolognában, az olasz gróf gyűjteményében, míg a titkárai által németre fordított változat került futárok útján Bécsbe. A császári határkijelölő biztos összegyűjtötte, és gondosan megőrizte továbbá a bécsi udvarból: a császár-

[244]BUB FM 63. c. 666. Ali pasa szeraszker 1699. április 19-i levele. [245]Marsigli, 1986b.

tól[246] és az Udvari Haditanácstól[247] valamint az egyéb érdekelt helyekről érkező leveleket, parancsokat, instrukciókat, valamint a hozzá eljuttatott eredeti török dokumentumokat is. Így egy különleges „levéltár" alakult ki, mivel Marsigli gróf, mint láthattuk, megőrzött mindent, amit a misszió során valahonnan kapott, és lemásoltatott, majd gondosan eltett minden iratot, melyet ő bocsátott ki. Ezeknek a térképeknek az elkészítésében volt segítségére Johann Christoph Müller német térképész, aki a híres nürnbergi asztronómus, metszetkészítő mesternek, Georg Christoph Eimmartnak volt a tanítványa. Marsigli, akit leginkább a földrajzi helymeghatározással kapcsolatos kérdések foglalkoztattak, szakkönyveket és műszereket kért a kérdés megoldása érdekében Eimmarttól, aki nem csupán a kívánt dolgokat, de saját huszonhárom éves felfedezettjét, Müllert is elküldte Marsigli megsegítésére.[248] A Marsigli és Müller által készített munkák már nem végvárvonal-mappák, hanem igazi határtérképek *(Grenzkarte)* voltak.[249] A másik személyiség, akit név szerint meg kell említenünk Marsigli technikai „kisegítő" csapatának tagjai közül: Giovanni Morando Visconti, aki itáliai születésű volt ugyan, de élete végéig osztrák császári szolgálatban állt. Erdélyben a temesközi határszakasz kijelölése nagyon sok problémát vetett fel, itt volt segítésére a tapasztalt térképész-hadmérnök Visconti.[250] A Habsburg birodalmi megbízott mögött, a térképészek mellett is igen komoly stáb állt rendelkezésére, hogy munkájának gördülékenységét elősegítse.

Mivel a tárgyalások, mind szóban, mind pedig a levelezés útján alapvetően latin-olasz és török nyelven folytak, de szükség volt németül és magyarul tudó emberekre is, fontos szerep jutott a tolmácsoknak. Marsigli gróf már a határfelmérési munkálatok kezdetén többször megemlíti jelentéseiben, hogy nagyon várja a hivatalos tolmácsot Michele Tallmant,[251] aki már a karlócai béketárgyalások során is mellette teljesített szolgálatot. A császárnak Szalánkeméről írott második jelentésében (1699. április 25.) pedig már azt fejtegeti, hogy mivel az előzetes pontok és a követendő munkamenet megbeszélése kapcsán sem volt tö-

[246]Ez a Marsigli gyűjtemény 62. számú: Császári meghatalmazás és instrukció a határkijelölő bizottságnak az 1699–1701 között, a kijelölés során érkezett császári válaszokkal *(Plenipotenza ed istruzione Cesarea per la commissione dei confini con i rescritti pure Cesarei riportati nel stabilimento de' medesimi, 1699–1701)* címet viselő kézirata, mely a Marsiglihez érkezett császári válaszokat tartalmazza.

[247]A Marsigli gyűjtemény 63. számú kézirata: A Haditanács levelei, melyeket a szlavóniai és horvátországi határkijelölés során érkeztek *(Lettere del Consiglio di guerra ricevute nella divisone de'Confini della Schiavonia e Croazia).*

[248]Plihál, 2000, 8.

[249]Pálffy, 2000, 60–76. A Marsigli-Müller műhely által a karlócai béke előkészítése és a határfelmérés munkálatai során elkészített térképeinek katalógusát l. a mellékletben.

[250]Plihál, 2000, 8.

[251]Marsigli az első jelentésben (1699. április 14.) megemlíti, hogy van ugyan helyettese, de nagyon várja Talmant („da me ansiosamente aspettato") Marsigli, 1986b, 43.

kéletes tolmácsa, s maguk a törökök kellett, hogy fordítsanak neki, ezért nem sikerült azokat olyan jól elmagyarázni és magát kifejezni, mint azt szerette és helyesnek ítélte volna.[252] Tallmant 1691-ben vették fel császári tolmácsnak, a határkijelölés munkálataiban pedig azért nem vehetett részt, mert a hadvezetés a Bécsbe érkező török követ mellé rendelte.[253] Helyette azonban be kellett érnie a fiatal Luca(s Franz) Jagelskyvel, aki Johann Baptist Podestà, volt konstantinápolyi tolmács bécsi iskolájában tanulta a keleti nyelveket és 1693 óta a haditanácsi tolmácstanoncok csoportjába tartozott.[254] Munkájával azonban Marsigli sosem volt teljesen elégedett, talán ennek köszönhető, hogy későbbi leveleit, így az például Ibrahim temesvári pasával folytatott levelezését nagyrészt egy másik tolmács, Alvise Wolde fordította, aki kiváló nyelvi képességei és neves rokona Marc'Antonio Mamucca della Torre révén Tallmannal egyidőben került a Haditanács és a császár hivatalos szolgálatába.[255] A szultán megbízottjának, Ibrahim efendinek a tolmácsa, név szerint Haszán aga, egy renegát[256] volt, akit Marsigli rögtön meg is nyert magának, 500 tallért ígérve neki a határkijelölés befejeztével. Haszán aga neve – aki orvosként és tolmácsként tevékenykedett a török határkijelölő biztos mellett – a Marsiglinek küldött levelek némelyikén is szerepel, sőt vannak olyan, Ibrahim efendi által küldött levelek is, melyeket a tolmács az egyszerűség kedvéért egyenesen olaszul írt a császári megbízottnak (ezek között akad olyan levél, melyben a török megbízott csak a neki küldött friss cseresznyét, vagy fehér kenyeret köszöni meg, akad olyan, amelyikben a folyó ügyekről tájékoztat, vagy egy következő találkozót beszél meg, de találni olyat is, amelyben kereskedők kárpótlásáról, illetve foglyok felszabadításáról esik szó).[257] Marsigli a tolmácshoz hasonlóan megnyerte magának Ibrahim efendi titkárát is, akinek a segítségével hozzájutott a törökök egymás közti levelezésének egy részéhez is.

Ibrahim pasa tolmácsa, Oszmán aga röviden így kommentálja hivatalába való kinevezését:

[252] „... per mancanza di un perfetto interprete, ho dovuto lascar farne la translazione a' medesimi Turchi, onde non è venuto così bene espresso e spiegato com'io desideravo e avevo giudicato giusto." *Uo.,* 58.

[253] Kerekes, 2004, 1126–1227. A 18. század elején pedig az Oszmán Birodalom fővárosában rezidens lett.

[254] *Uo.,* 1227.

[255] A Marsigli mellett a határfelmérés időszakában tevékenykedő tolmácsokat Kerekes abba a csoportba sorolja, akik korábban nem jártak Isztambulban és nem szolgáltak sem az Udvari Haditanácsban sem pedig végvárakban, hanem a háború folyamán kerültek a császári tolmács posztjára. *Uo.,* 1224.

[256] „Hitehagyott", a muzulmánná vált egykori keresztények elnevezése.

[257] BUB FM 70. *Miscellanea per la commissione dei confini.*III. fasc. *Lettere 12 italiane, scritte dall'Ibrahim effendi capigi bassa per mano del suo interprete Hassan Celebi.* Mindegyik dátum nélküli.

> …nem sok idővel később kellett a határt kijelölni Temesvár térségében, és ez ügyben Temesvárra érkezett a Magas Porta tolmácsa, aki már a boszniai területen is működött a határ meghúzásánál. Itt, Temesváron azonban meghalt pestisben, s így most a pasa engem vezényelt oda a határbizottsághoz, ahol is nyolc hónapon át meglehetősen fáradságos szolgálatot láttam el.[258]

A levelezés nyelve általában oszmánli-olasz, vagy oszmánli-latin volt, de sokban függött attól, hogy az adott főembernek milyen nyelvű tolmács állt a rendelkezésére. A belgrádi *szeraszker*nek, Ali pasának például magyar nyelvű tolmácsa volt, s ezért már Marsiglinek Szalánkeménre való érkezése után, 1699 áprilisában írott első, üdvözlő jellegű levelében arra kérte a császári biztost, hogy:

> Szomszéd Úr Barátom Kegielmed mikor levelet irat, magyarul írassa, mivel az tolmácsom nem igen tud Deákul.[259]

Marsigli, a császár megbízottjaként a határok kijelölésénél két szempontot tartott alapvető fontosságúnak: a gazdasági és a katonai-védelmi szempontokat, alkalmazkodva ezzel a bécsi udvarban kialakult két párt: a *Merkantilpartei* és a *Militärpartei* különböző igényeihez.[260] Kulcsszava, a *„buon ordine”,* gyakran előfordul a császárhoz írott jelentésekben is. 1700 februárjában például Sziszeken időzve ezt veti papírra az olasz gróf:

> …az ezen a területen töltött tétlen időszak folyamatosan lehetőséget biztosított számomra, hogy mindjobban megismerjem ennek az országnak a földrajzi helyzetét, miáltal nagyobb szolgálatot tudok tenni Őfelségének, úgy hogy ezt a határt még inkább az üdvös rend értelmében tudom elrendezni.[261]

A gazdasági szempontokat az I. Lipót udvarában kialakított és a merkantilizmus alapján nyugvó gazdasági, kereskedelmi program figyelembevétele jelentette, mely a Habsburg gazdaság versenyképességének növelését jelölte meg céljául, a francia és angol gazdasági fölénnyel szemben.[262] A *res mercatoria* fontosságát hangsúlyozók, s így maga Marsigli is (példaképe, Raimondo Montecuccoli nyomdokain haladva), abból az alapigazságból indultak ki, hogy a sikeres kereskedelmi politikának egy pontos, tudományosan-technikailag megalapozott bázison kell nyugodnia. A tudománynak a gyakorlatot kell szolgálnia oly módon,

[258] Oszmán aga, 1996, 145.
[259] A két magyar nyelvű levél a BUB FM 63. *Lettere del Consiglio di guerra ricevute nella divisone de'Confini della Schiavonia e Croazia* című kötetben található. Idézi Kisari Balla, 2005, 239–240.
[260] Gherardi, 1990; Gherardi, 1999; Gherardi, 1980; Nagy, 2010. [261] Marsigli, 1986b, 291.
[262] *Uo.,* Introduzione, 19.

hogy pontos statisztikai, földrajzi és egyéb mutatók segítségével kell garantálnia egy-egy terv sikerességét.

A karlócai béke idején különösen nagy lehetőség nyílt a kereskedelmi utak felfejlesztésére, mivel a törökök és a császár közti béke egy stabilabb nemzetközi helyzet garanciáját nyújthatta. A bécsi udvar és Marsigli elképzelései szerint az osztrák tartományok, de mindenekelőtt az újonnan visszafoglalt és integrálandó magyar területek a nyugat–keleti kereskedelem hídfőjévé válhatnának. Ennek a magyarországi kereskedelmi hálózatnak a kiépítése érdekében a tervszerűség és a tudomány fent említett összekapcsolásának jegyében el kellett végezni az új területek és elsősorban a kulcsfontosságú határvidékek részletes, tudományos felmérését, mint azt maga Marsigli is hangsúlyozza fent említett tervezetében. A Müller és Marsigli munkája nyomán elkészült *Mappa Mercantilis* pedig Magyarország legkorábbi kereskedelmi térképe, mely több szempontból is egyedülálló. Egyrészt először vázolja fel Magyarország lehetséges kereskedelmi útvonalait, kapcsolatait. Másrészt itt található a Dunakanyar és a Duna magyarországi szakaszának legkorábbi helyes és pontosan datálható térképe (1699. október 16.), mely elsőként árvédelmi töltést jelöl. Ezen felül pedig ez a világ első tematikus kereskedelmi térképe. A tanulmányban, amelynek illusztrálására Müller a térképet megrajzolta, *(Discorso generale del traffico)*[263] Marsigli négy fejezetben vázolja fel az ország és a birodalom kereskedelmi lehetőségeit, illetve tennivalóit.[264] Ehhez kapcsolódik a *Mappa postalis,* Magyarország eddig ismert legkorábbi postatérképe, mely bemutatja az újonnan felszabadított területek Béccsel és Budával való postai összeköttetéseinek lehetőségeit (1700. május 8.).[265]

A kereskedelem fejlesztése mellett a másik alapvető kérdés, ami a békeszövegben az alattvalók biztonsága, békéje és nyugalmaként lett megfogalmazva,[266] gyakorlatilag a lakosság védelmét szolgáló katonai-stratégiai kérdéseket takarja. Marsigli mint katona elsődlegesen a határmenti rendezetlenségekre hívja fel az udvar figyelmét. Marsigli ezek megoldására és a védelem hatékony megszervezése érdekében az erődítményrendszer újjáalakítását és korszerűsítését, valamint katonai határfalvak létesítését, valamint szigorú német központi irányítást javasol. A védelem kérdésköréhez tartozik még Marsiglinek a katonai létesítményekről való diskurzusa,[267] valamint a pestis elleni védekezésként a járványkórházak felállításának kérdése is. *Progetto per difendere la frontiera della linea cisdanubi-*

[263]Marsigli a császárnak írt 10. jelentéséhez (Dresnik, 1699. szeptember 11.) csatolta, E jelű iratként, a kereskedelmi forgalomról írt értekezését *Discorso generale del traffico* címmel.

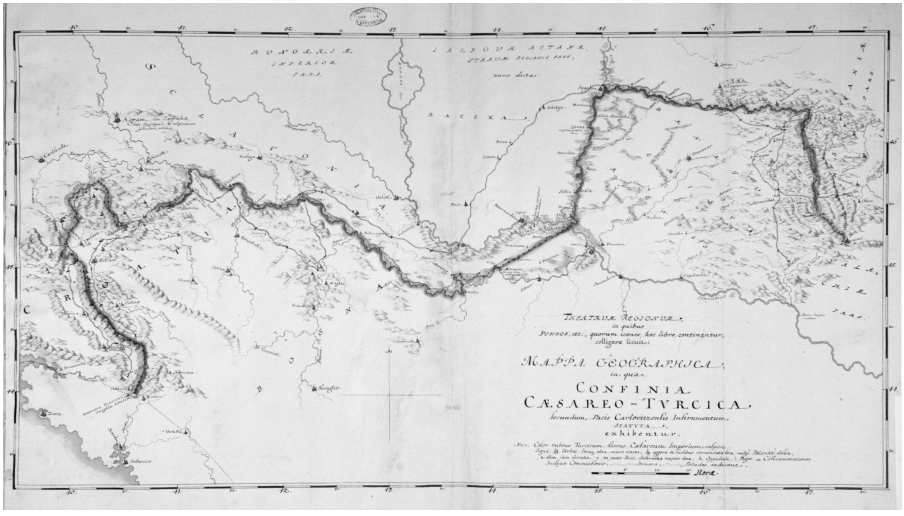
[264]ÖStA KA HKR Akten, 1701 BLG Juli/42. Relation 10. melléklete (50×72 cm); Deák Antal András: J. C. Müller kéziratos térképei. http://www.ace.hu/tudvil/deak.html [2016. 08. 11.]

[265]ÖstA KA HKR Akten, Relation 17. (26×32 cm); *Uo.*

[266]A béke X. cikkelye: „confiniorum tranquillitas et subditorum quies perturbari queat".

[267]Marsigli 16. jelentéséhez csatolt M jelű irata *Discorso sopra i militari proposti villaggi* címmel, 419r–421v.

ale dal pericolo della peste című feljegyzésében azt tanácsolja, hogy csak az általa javasolt helyeken felállított járványkórházakhoz vezető utak maradjanak nyitva a két határ közt, a többi helyen építsenek árkokat, romboljanak le hidakat, állítsanak őrséget a lakosság védelmében.[268]

A karlócai béke után a Habsburg és az Oszmán Birodalom között meghúzott határ

Az eredetileg két hónapra tervezett határkijelölésből végül két év lett. Az első, horvátországi határszakasz *(confini cisdanubiali)* 1700 júliusára készült el, a második lépcsőben kijelölt erdélyi-temesvári határszakasz *(confini transdanubiali)* pedig 1701 februárjára. Az egyes szakaszok határleírásaiból összeszerkesztett végső változatot – latin, illetve török nyelven – a megbízottak 1701. március 4-én kölcsönösen átadták egymásnak. Ezt az okmányt Marsigli gróf a császárnak írt 1701. március 14-i hetedik, egyben utolsó jelentéséhez csatolta, eredeti latin[269] nyelvű formában, mellékelve a török verzió olasz fordítását[270] is. A török nyelvű dokumentum egy másolata megtalálható a bécsi Staatsarchiv török iratai közt, melyről a 20. század elején arab betűs nyomtatott változat is készült.

Marsigli a törökökről szóló fő művében ezt mondja, mintegy összegzésként a velük való tárgyalásról és békekötésről:

> Az udvar emberei közt az őszinteség azonban ismeretlen. Túlságosan szép szavaiktól inkább kell tartani, mint a nyíltan kimondott gonoszságtól. Rosszindulatú szavaik inkább csak valamiféle kísérletet jelentenek arra nézve, hogy megismerjék beszélgetőpartnerük igazi valóját, még mielőtt

[268] Marsigli 20. jelentésének (Sziszek, 1700. április 4.) csatolt irata. [269] Marsigli, 1986b, 497–508.
[270] *Uo.*, 487–497. *Traduzione dello Stromento generale delli confini del Sirmio, Bosnia e Temeswar.*

rátérnének a szép szavakra, amiket arra tartogatnak, hogy valamiféle lezárást adjanak az ügyeknek, minderre én is rengeteg, velem megesett példát tudnék felhozni. Nincs még egy nemzet, mely ennyire képes ámítani magát attól a reménytől, hogy a dolgok mindig jó irányba változnak. Így aztán, amikor arról van szó, hogy egy ügy, ha megtartják szavukat, előfeltételekhez kötött, azt gondolják, hogy egy kis huzavona csak meg fogja könnyíteni a dolgukat, és tekintet nélkül megváltoztatják adott szavukat. Maguk közt a dicsőséges névre áhítoznak, de azzal egy cseppet sem törődnek, hogy mi keresztények esetleg azt gondoljuk róluk, hogy nem tartják be ígéreteiket. Igen fáradságos vállalkozás rászorítani őket arra, hogy a többi állam beleegyezésével aláírjanak egy olyan békeokmányt, amely minden kétséget kizáróan szerencsétlenségüket szentesíti. Ez mindig kemény küzdelem lesz, hiszen náluk ez korábban nem volt szokásban, legelső alkalommal a karlócai békénél fordult elő. És valóban, egyszerűbb dolog velük háborúzni, mint békeszerződést aláírni, mert túl sok mindenről kell lemondani a javukra, és a békének mindenképpen úgy kell zárulnia, hogy megmeneküljenek valamiféle nagyobb szerencsétlenségtől. Minthogy mindig vannak olyan dolgok, amelyeket a béke megkötése után teljesíteni kellene, ilyen például, a határok meghúzása, a különböző erődítmények cseréje, illetve lerombolása, a törökök mindig arra törekednek, hogy a békeokmány szövege minél homályosabb legyen, hogy azt később tetszésük szerint értelmezhessék.[271]

A határkijelölés végeztével a bolognai gróf magyarországi szolgálata befejődött, s ezután a spanyol örökösödési háborúban, vagyis a nyugati fronton folytatta katonai pályáját a császári hadseregben: Breisach várába vezényelték, Arco gróf mellé másodparancsnoknak. A nagy erődben meglehetősen kevés ember és ágyú állt a rendelkezésükre. Hiába kértek azonban erősítést a franciák ellen, nem kaptak, ezért három heti ostrom után a vár feladása mellett döntöttek. Ez 1703. szeptember 17-én meg is történt. Ezután érkezett meg az Udvari Haditanács levele, melynek értelmében semmilyen körülmények közt nem adhatják fel a várat. A bécsiek a vár feladása miatt szigorú felelősségre vonást követeltek: Arcót kivégezték, Marsiglit a következő év februárjában nyilvánosan megfosztották rangjától. Marsigli ezután mindent megtett, hogy becsületét visszaszerezze: a Svájc északi részén fekvő Zug városában 1705-ben kiadott manifesztumát[272], melyben olasz, német, latin és francia nyelven ismerteti Breisach ostromát, Európa több országába, fontos személyiségeihez eljuttatta.

Katonai pályája azonban itt véget ért. Hiába próbálták a franciák saját hadseregükbe csábítani, Marsigli ezután már csak kétszer fogott fegyvert: 1708-ban,

[271] Marsigli, 2007, 38–39. [272] Quincy, 1741, 175–184.

amikor természetes uralkodója, a pápa csapatait vezette I. Józsefnek a pápai hűbéres területekre benyomuló csapatai ellen, majd 1715-ben a kiújult velencei-török háború kapcsán, amikor partvédelmi feladatokat látott el.

Életét immár a tudományoknak szentelte. 1706-ban a franciaországi Cassisba költözött, ahol két éven keresztül tengerkutatással foglalkozott. Ide még többször visszatért, de életét ezentúl szülővárosa, egyéb itáliai és európai városok[273] és Franciaország közt utazva töltötte. Benne volt a kor nemzetközi tudományos körforgásában, aktív részese volt a *Respublica Literariá*nak,[274] mai viszonyokhoz képest is meglepően nemzetközi figura volt: 1691-ben a londoni Royal Society tagjává választották, 1706-ban pedig tagja lett a montpellier-i akadémiának. 1714-ben, szülővárosába visszatérve megalapította az *Istituto delle Scienzé*t[275] a Poggi Palotában, ahol a Marsigli által a városnak és tudományos intézetének ajándékozott kéziratok, könyvek, ásványok, asztronómiai, geometriai és egyéb műszerek, fegyverek, régészeti kincsek stb. ma is megtalálhatók, de ezekről a következő fejezetben részletesen szólunk. Közben több tudományos munkája is megjelent, ezek közül most csupán egy török témájú fordítás emelnek ki: Rövid történet, melyben elbeszélik a császár és az Oszmán-ház közti legutóbbi háború, benne a bécsi ostrom történetét. Egy török történész által megírva és a mostani történetben lefordítva. (*Breve storia in cui si narrato le cagioni della passata guerra tra l'Imperadore e la casa Ottomana e ciocchè nell'assedio di Vienna e per alcun da popoli a Turchi avenne composta da un storico turco, e nella nuova favella ridutta,* Bologna, 1709).[276]

A halál Bolognában érte 1730-ban. Teste halála után sem maradhatott békességben: a Monte Calvario kápolnájából 1950-ben a fejét a bolognai San Domenico templomba vitték át, ahol ma egy emléktábla őrzi emlékét.

[273] Mac Connell, 1993; Mac Connell, 1989. [274] Brentjes, 2001; Brentjes, 1999.
[275] Farinelli, 1980, 26–27.
[276] *Scritti inediti,* 1930, 129–165. Albano Sorbelli jelentette meg *Relazione dell'assedio di Vienna* címmel.

Ötödik fejezet

Marsigli török vonatkozású írásai és keleti gyűjteménye

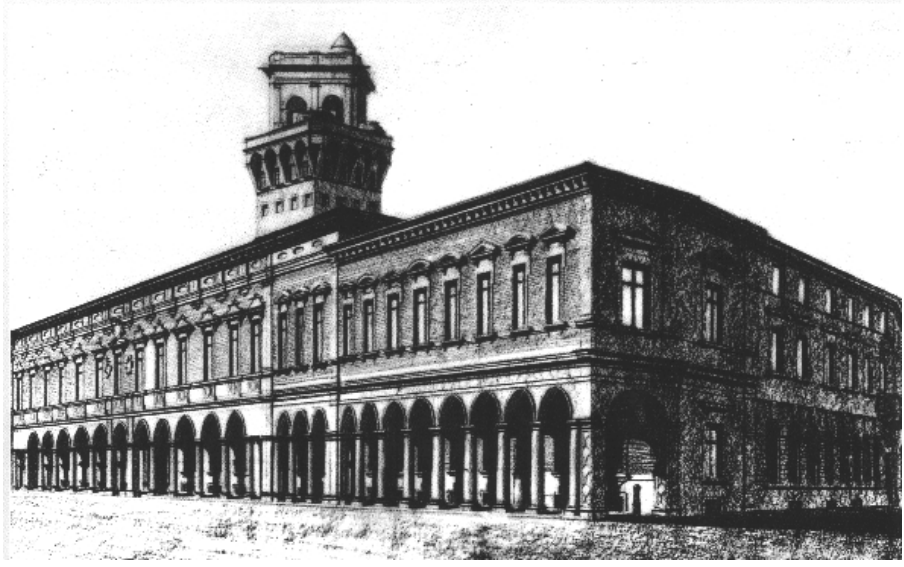
5.1. A Marsigli gyűjtemény

A bolognai Szenátus 1711-ben vásárolta meg a Bolognai Tudományegyetemnek (melynek a via Zamboni 33-as szám alatt található a központi épülete és a Rektorátusa is), a Bolognai Egyetemi Könyvtárnak (Biblioteca Univesitaria di Bologna) és több muzeális gyűjteménynek helyet adó, 1549 és 1560 között épült Palazzo Poggit. Az volt a céljuk, hogy itt helyezzék el a Marsigli által megálmodott, *Istituto delle Scienze e delle Arti* intézményét és az ehhez kapcsolódó gyűjteményt. Az *Istituto delle Scienze,* vagyis Tudományos Intézet – alapítója szándékainak megfelelően – egy egész Európában modell értékűnek számító oktatási intézménnyé nőtte ki magát a felvilágosodás korában. Emellett – ahogyan az mai funkciójából is világosan látszik – a Bolognai Tudományegyetem meghatározó részévé vált.

A Palazzo Poggi Pellegrino Tibaldi, Nicolò dell'Abate és Prospero Fontana freskóival díszített termeinek egy része mai napig helyet ad a fizika, a kémia, az anatómia, s ezen belül is a szülészet, a természettudományok és a földrajztudomány, térképészet, hajózás mellett a hadmérnöki tudományhoz szükséges különböző tárgyaknak és modelleknek. A Palazzo Poggiban található természettudományi gyűjtemény mellett meg kell említenünk Marsigli keleti fegyvergyűjteményét is, mely eredeti helyéről végül a Bolognai Középkori Városi Múzeum[1] *(Museo Civico Medievale di Bologna)* kollekciójába került.[2]

A Marsigli gyűjtemény egyik legfontosabb elemét képező, s témánk szempontjából is rendkívül jelentős *Militaria* részlege szorosan kapcsolódik az ebben

[1]Boccia, 1991, 20–29. [2]D'Apuzzo, 2012, 233.

A bolognai Palazzo Poggi

a korban változóban lévő *miles* (katona) fogalmához. A lovagi kultúrából kinövő hős lovag, mint hagyományos modell, a felvilágosodás korában kezdi átadni helyét egy teljesen más értékek mentén mozgó katonaképnek, mely a kor modern haditechnikai vívmányainak következményeképpen teljesedik ki. A flamand humanista filozófus Justus Lipsius (1547–1606) és a szintén flamand matematikus, fizikus, mérnök és hadmérnök Simon Stevin (1548–1620) elméleti és gyakorlati tevékenysége nyomán kialakuló új alapelvek mentén a hagyományos arisztokrata vitéz vagy lovag fogalmát kezdi felváltani a katona, mint mesterség elképzelés. A *militare* az új felfogás szerint nem csupán mesterség, hanem valódi művészet is. A katonává válás a modern, neosztoikus értelmezés eredményeképpen egy hosszú hadművészeti tanulási folyamatot követő elhivatott szakmai döntés eredménye. Ennek a folyamatnak a során el kellett sajátítani a hadi vállalkozások sikerének kulcsát jelentő modern technológiai fogásokat, magukénak kellett vallani egy olyan etikai, erkölcsfilozófiai nézetet, mely céljának az önfegyelmet, az állam hű szolgálatát és a szabályok szigorú betartásának kötelezettségét tekintette. Ennek kapcsán érdemes szem előtt tartanunk, hogy Marsigli egy olyan korban fejtette ki hadászati tevékenységét, amikor ez európai hadviselés, s ezen belül is elsősorban a tüzérség hatalmas fejlődésen ment keresztül. A 15. század végi, hadügyi forradalomnak[3] is nevezett, folyamat nyomán éppen ezekben az évtizedekben indult be a tüzérség fejlődése, mely jelentős minőségi változást hozott és ennek kapcsán megnövekedett és át is alakult a hadműveletek során való

[3]Parker, 1986.; Pizzolo, 2006.

szerepe, felhasználhatósága is.[4] Mindezeket a tényeket figyelembe véve alapvető volt, hogy a katonai karrierre vágyó fiatal arisztokraták alaposan elsajátítsák például a geometria, vagy éppen a ballisztika (lövéstan) tudományát.

Ebbe az újfajta elképzelésbe, a tanulás, fejlődés előtérbe helyezésébe illeszkedik bele Marsigli fegyverekkel kapcsolatos gyűjtőszenvedélye, hiszen az erődítményrajzok és modellek[5] mellett ezeket is didaktikus célokra szánta. Marsigli ugyanis azt – a sajnos mai napig kevéssé elfogadott, pedig működő – oktatástechnikai nézetet vallotta, miszerint a tanulók sokkal könnyebben elsajátíthatják a tananyagot, ha azt láthatják is, nem csupán meghallgatják a róla szóló tanári magyarázatot.[6] A didaktikus céloknak és elképzelésnek megfelelően – melyeknek ily módon nincs közük sem a divatos 17. századi *mirabilia* gyűjteményekhez, sem pedig a dekoratív lakberendezési tárgyak lenyűgözni akaró látványosságaihoz – lettek elhelyezve a szemléltetésre szánt különböző diszciplínákhoz tartozó eszközök, tárgyak, úgy mint algebra, geometria, asztronómia, optika, mechanika, aritmetika, geográfia. A legfejlettebb és leggazdagabb szekciót azonban mindig a Marsigli által is különösen nagy becsben tartott hadmérnöki kabinet alkotta, mely mai napig megőrizte eredeti felépítését, s amiben különösen értékes darabok is találhatók, mindenekelőtt a török fegyvereket őrző részlegen. A gyűjteménynek, még mielőtt 1712-ben átkerült volna az *Istituto delle scienze* katonai részlegébe, a bolognai via D'Azeglión álló Marsigli családi palota adott helyet, s ebben a korai időszakban minden valószínűség szerint még nem a fent említett nevelési-tanítási célból kezdett el összeállni a kollekció – a török elleni háborút megjárt bolognai elődök, például Ferdinando Cospi márki, aki jelentős darabokat tartalmazó török fegyvereit szintén a városnak adományozta[7], vagy éppen az az Enea Silvio Caprara, akinek a parancsnoksága alatt, mint láttuk, maga Marsigli is harcolt a magyarországi csatatéren –, hanem a családi dicsőség növelése céljából.[8] A ma a bolognai *Museo Civico Medievalé*ban őrzött török fegyverek között találhatunk díszes kardokat, szablyákat, tőröket, nyíltartó tegezeket, de szakállas puskákat, muskétákat, különféle pisztolyokat és lőportartókat is. A fent említett fegyverek mellett helyet kapott a gyűjteményben néhány *tug* (a pasák lófarkas megkülönböztető zászlói) és két *naqqara,* vagyis a pasa és családja vonulása közben a pasa nyerge mellett álló két dobos által használt dobpár is.[9]

Az ilyen jellegű gyűjtemények létrehozását korábban általában az európai uralkodóházak tagjai tartották fontosnak, akik felmenőik régi fegyverei mellé

[4]Ridella, 2012, 143. [5]Leydi, 2012.

[6]Bortolotti, 1930, 420. (Istruzione Finale al Signor Biagio Antonio Ferrari per la riduzione e regolamento migliore dell'Istituto)

[7]Legati, 1677. [8]D'Apuzzo, 2012, 235.

[9]D'Apuzzo, 2012. A szép kiállítású könyvben, s azon belül ebben a tanulmányban is, gazdag képanyag illusztrálja Marsigli *militaria* gyűjteményének egyes kiemelkedő szépségű, illetve jelentőségű darabjait.

beszerezték a legújabb találmányokat és elhelyezték az éppen használatos fegyvereket is. Az így kialakult kollekciók aztán kiválóan szolgálták a hadművészetet és az adott dinasztia dicsőítését is.[10] Az első katonai múzeumnak tekinthető létesítményt is Itáliában hozták létre, mégpedig a velencei Dózse Palota termeiben, ahol a 16. század elejétől a *Serenissima* fegyvereit és fegyverzeteit gyűjtötték össze. A 17. század második felétől aztán, a hadművészet fejlődésével párhuzamosan a katonai jellegű gyűjteményekben a tárgyak mellett kezdtek megjelenni a hadmérnöki tevékenységhez és a tüzérség működéséhez kötődő eszközök is. A citadellák, különböző erődítmények makettjeinek, a tüzérségi modelleknek, a különféle rajzoknak, katonai traktátusoknak a megjelenésével az arisztokratikus vagy dinasztikus eredetű fegyvertermek elrendezése kezdett új alakot ölteni. Ezzel újfajta gyűjtemények születtek, melyek megfeleltek a kor technikai-tudományos kihívásainak. A bolognai Marsigli gyűjtemény, ugyan minden önreprezentációs céltól mentesen, de ebbe az új vonulatba tartozik. Marsigli gazdag katonai hagyatéka emellett igen sokszínű: 39 darab fából készült modell mutatja be a különféle erődítési rendszereket, három *poligona,* vagyis erődített várost szemléltető nagyméretű sokszögű domborzati térkép[11] és ezek mellett számos fa híd, ágyúállás modellje, valamint ágyúk[12] is helyet kaptak a gyűjteményben, egy sor katonai célokra alkalmas tudományos eszközzel együtt.

Marsigli gyűjteményének részlete a bolognai Palazzo Poggiban

[10]Simoni, 2012, 129. Ennek a fajta gyűjteménynek egyik jellegzetes példája a firenzei Galleria degli Uffiziben I. Ferdinando de Medici által létrehozott hadmérnöki helyiség, melyben az apja I. Cosimo de Medici által összegyűjtött katonai célokat szolgáló matematikai eszközöket állíttatta ki.
[11]Leydi, 2012. [12]Ridella, 2012.

Ide kapcsolódik továbbá a már ismertetett fegyver- és fegyverzetgyűjtemény, ahol a szúró- és vágófegyverek mellett megtalálhatjuk a modern tűzfegyvereket is, valamint a különböző ágyúmodelleket és rajzokat, és ide sorolhatjuk a megerődített várakról és városokról húsz évnyi hadmérnöki munka során összegyűjtött értékes térképgyűjteményt is. Szintén a *militaria*hoz kapcsolódik Marsigli közel százharminc kötetet kitevő hadtudományi könyvtári fondja is, mely a hadvezér által összegyűjtött, megvásárolt és végül az Intézetnek adományozott, nyomtatásban megjelent könyveket tartalmazza, felvonultatva a 16. század második felétől a 18. század elejéig az európai katonai értekezések legjavát.[13]

5.2. Luigi Ferdinando Marsigli könyvgyűjteménye

Marsiglinek, ahogyan azt már fentebb láthattuk, már egész fiatalon megmutatkozott a könyvek iránti szeretete, s nem utolsósorban a bennük rejlő információk utáni éhsége. Korán elkezdett könyveket vásárolni, majd Habsburg szolgálatban töltött évei alatt is folytatta könyvgyűjtő tevékenységet, komoly pénzeket és energiákat fektetve egyfajta magánkönyvtár felépítésébe. Erre utal, hogy 1690–1691-es konstantinápolyi tartózkodása alatt már tudatosan gyűjtötte a tudományos könyveket:

> ...egyre növekedett bennem a vágy, hogy egy könyvgyűjteményt hozzak létre, mely egyértelművé tenné azt a hamis nézetet, amit mi keresztények vallunk a törökökről: tudniillik, hogy őnáluk nem létezik irodalom. Beszereztem néhány orvosi, kémiai, asztronómiai, földrajzi könyvet és néhány történelmi témájút is és a fent említett öreg zsidó tolmácsom segítségével megismerkedtem egy livornóival, aki végül gonosz renegáttá lett [...] Ő volt az, aki, hogy engem lekötelezzen, barátainak segítségével elhozta a szerájból az összes, a listán szereplő görög kéziratos kötetet és megszerezte hozzá a fordítást is, valamint Blaeu atlaszának térképeit is, melyeket IV. Mehmed részére készíttettek, a keresztény fejedelmek minisztereinek nagy irigysége közepette a Konstantinápolyban található legjobb fordítókat és a geográfiához értő és Ázsia és Afrika tartományainak ismeretében járatos törököket bízva meg a munkával, akik ezeket a térképeket mind ki akarták javítani. Ez a könyv számomra is igen kedves volt, mivel a törökök gondoltak arra is, hogy birodalmuk helységneveit ráírják. [...] Végezetül megszerezte nekem azt a híres genealógiát, mely tele volt színes festett képmásokkal és Ádámtól kezdve egészen IV. Mehmedig elvezetett igen nagy hozzáértéssel, jóllehet több helyen belekeveredtek mesés elemek.

[13] Del Negro, 2010. Del Negro a tanulmány mellékletében felsorolja a Marsigli által a bolognai Istituto delle Scienzének adományozott katonai vonatkozású könyvek listáját is, *i. m.*, 127–145.

> Ennek az igazán ritka és szép kódexnek az emléke ma is fájdalmasan érint, mert amikor elküldtem hazámba, elvették tőlem […] Ez a közhasználatot megakadályozó lopás nem fog boldogságot hozni az elkövetőjének, egészen biztosan már ezen a világon sem, nem hogy a másikon […] Tudomást szereztem egy bizonyos Iszmael efendiről, egy nagyon tanult emberről, aki belefogott abba a gyakorlatba, hogy nekem könyveket gyűjtsön össze a mi szent keresztény vallásunk történetéről, melyeket görögből fordítottak le arab nyelvre, elmondása szerint azok parancsára, akik a hamis muzulmán törvény alapítói.[14]

Élete utolsó szakaszában – munkásságát immár kizárólag a tudomány művelésének szentelve – ezen tevékenysége még inkább felerősödött, így az általa alapított *Istituto delle Scienze* adományozása révén valóban rendkívül gazdag és értékes könyvanyaggal rendelkezett.[15]

Érdekes tény – mely alátámasztja fenti állításunkat, miszerint Marsigli kezdetben inkább családja hírnevének öregbítésére használta az általa összegyűjtött tárgyakat, s ezen belül a különféle tárgyú könyveket is –, hogy míg az Intézet és ezzel együtt a város részére történt első adományozás során nagyrészt olyan könyvek kerültek át a gyűjteménybe, melyeknek gyakran mindkét oldalára (elő- és hátlapjára) rá volt nyomatva a családi címer, addig a második adományozás során, amikor a tudós-katona már más szempontok alapján hagyta városa polgárai számára értékes gyűjteményét, a könyvek általában típusuk szerint meghatározott különféle kötéssel, de családi címer nélkül érkeztek. Marsigli ez utóbbiaknál, melyek nagyrészt 1706-os franciaországi, majd 1721–1723-as angliai és hollandiai útjai nyomán kerültek be könyvgyűjteményébe, nem csupán a kötés fajtáját határozta meg, hanem azok színét is: pergamen kötésben vörös színe lett az egyházi könyveknek, fehér a fizika, orvostudomány és általában a természettudományi témájúaknak, zöld a régiségeknek és a numizmatikai tárgyúaknak, sárga a történelmi és politikaiaknak, márványozott borjúbőr került a matematikai kiadványokra, végül disznóbőr kötést gondolt a gyakran használt „kézikönyv" jellegű munkákra, mint pl. a szótárak, bibliográfiákra (*Idea dell'istituzione della Biblioteca*; BUB FM 88. f. 7.).[16] A Marsigli-féle könyvtár különlegessége éppen összeállítójának szisztematikus és koncepciózus szándékában rejlik. Marsigli ugyanis nem egy különlegességekben vagy érdekességekben, illetve régiségekben bővelkedő egyetemes könyvgyűjtemény létrehozását tűzte ki céljául, hanem szigorú kritériumok mentén gyűjtötte tematikák szerint a tudományos kutatási célokat szolgáló különböző diszciplínákhoz tartozó munkákat, elsősorban azok tartalmára és a bennük található újfajta tudományos eredményekre helyezve a hangsúlyt. Ennek a célnak a megvalósításához egy szakemberekből, tudományos

[14] Sorbelli, 1930, 184. [15] Bacchi, 2012. [16] *Uo.*, 223.

levelezőtársakból, barátokból, valamint ágensekből álló, széles, európai léptékű hálózatot vett igénybe, míg utazásai során maga járta sorra a különböző külföldi könyvárusokat, s időről időre megkérte Bolognába ezek legújabb könyvlistáit is.[17] Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy Marsiglinek a 18. század elejére kialakult könyvgyűjteménye egyike annak a korban fellehető néhány kollekciónak, melyet elsősorban alapítójának tudományos érdeklődése vezérelt és mellette az a cél, hogy egy, a legújabb tudományos eredményeket felvonultató közkönyvtárat hozzon létre.

5.2.1. A keleti gyűjtemény és katalógusai

Luigi Ferdinando Marsiglinak több évtizedes török kapcsolatai révén – azon kívül, hogy megjelentetett munkákat az oszmánokról, illetve több kéziratában maradt feljegyzése életmódjukról, mindennapi szokásaikról, jogrendszerükről, katonai struktúrájukról stb. –, folyamatos gyűjtőszenvedélyének köszönhetően meglehetősen nagy keleti (arab, perzsa, török) kézirat- és kódexgyűjteményt sikerült összegyűjtenie. Marsigli ezen keleti könyvgyűjteményének készülő katalógusához írt bevezetőjében büszkén ki is emeli, hogy

> a császár győzedelmes fegyverei szerezte előnyt kihasználva, én voltam az első, aki kiásott sok tudós dolgot, melyek nagy részben műveletlen nemzeteknél voltak eltemetve…[18]

Marsigli oszmánokat érintő munkásságából a keleti kéziratgyűjtemény egészen a mai napig nem lett fontosságához mérten tanulmányozva – 711 kéziratból álló gyűjteménye ugyanis a vatikáni gyűjtemény után a második legnagyobb, török kódexeket tartalmazó gyűjtemény egész Olaszországban –, illetve kutatva.[19] Ezekre a kéziratokra, kódexekre újabban a Bolognai Tudományegyetem professzora, Maurizio Pistoso[20] hívta fel a tudományos közélet figyelmét, majd Kovács Zsuzsa[21] készített italianista szempontból egy fontos előtanulmányt a keleti kódexek kutatásához, és jelen szerző is írt róluk rövidebb összefoglalást.[22]

Ezekről a keleti (arab, perzsa, török és gyakran vegyes) nyelvű kéziratokról több katalógus is készült, de, mint látni fogjuk, mai napig nincs róluk egy modern, átfogó jellegű, jól használható leírás, talán ez is az egyik oka, hogy a gyűjteményt jelentőségéhez képest kevesen ismerik és használják. Pedig már maga Marsigli tudatában volt gyűjteménye értékeinek és nagy hangsúlyt fektetett rá, hogy a gyűjteménynek, jelentőségének megfelelően, használható katalógusa készüljön. S mivel Bécsből szerette volna szülőföldjére, Bolognába szállítani a

[17] *Uo.*, 217, 224. [18] Sorbelli, 1930, 186. [19] Orazgozel, 1995. Legtöbbet mai napig egy türkmén kutatónő, Orazgozel Machaeva foglalkozott a kéziratokkal.
[20] Pistoso, 2003. [21] Kovács, 2012. [22] F. Molnár, 2004.

könyveket, erre az inkvizíció engedélyét is meg kellett szereznie, s ehhez szeretett volna egy nyomtatott katalógust készíttetni. Ezzel a munkával, még életében, a császár hivatalos tolmácsát, Michele Tallmant[23] bízta meg, akivel már a karlócai béketárgyalások alatt együtt dolgozott, de mivel Tallmant más elfoglaltságok és újabb konstantinápolyi megbízatása miatt I. Lipót császár elszólította Bécsből, így ez a katalógus befejezetlen maradt.[24] Az *Elenchus librorum orientalium manuscriptorum, videlicet graecorum, arabicorum, persicorum, turcicorum, et deinde hebraicorum, ac antiquorum latinorum, tum manuscriptorum, tum impressorum a dominio Comite Aloysio Ferdinando Marsigli, Sacrae Caesareae Majestatis Camerario, pedestris legionis tribuno, et vigiliarum campi generali partim in ultimo bello Turcico et partim in itinere Constantinopolim suspecto collectorum, coemptorumque, opera Michaelis Talman, S. C. M. Linguarum Orientalium Interpretis compiltus et in sex partes dividus* címet viselő munka[25] nyelvek szerint sorolta be csoportba az egyes kódexeket, melyek közül végül 19 görög, 11 török, 82 arab és 30 perzsa kéziratnak készült el a leírása.

Ezután Marsigli keleti anyagáról még két kéziratos katalógus készült, egyik még a bolognai gróf életében, a másik azonban már halála után. Elsőként Giuseppe Simone Assemani apát, a Vatikáni Könyvtár könyvtárosa figyelt fel Marsigli gyűjteményére és különösen annak három darabjára. Assemani, mint elismert orientalista, azt a feladatot kapta Rómában, hogy rendezze a pápa számára a könyvtár *Biblioteca Orientale Clementina* részlegét. Ennek a munkának a megkönnyítése érdekében szüksége volt Marsigli gyűjteményének három olyan kötetére, melyek az elmúlt évszázadok során, mindenféle tárgyban keletkezett arab, perzsa és török írók listáját tartalmazták. Marsigli azt a parancsot kapta, hogy küldje el átírásra ezeket a könyveket Rómába, azonban az anyag és Marsigli életének rendezetlensége, illetve a hozzáértő szakember hiánya megakadályozta abban, hogy teljesítse a kérést. Végül 1720-ban, mivel nem találták meg az Assemani által kért köteteket, az apát Rómából személyesen utazott fel Bolognába, hogy kölcsönvegye a munkája számára nélkülözhetetlennek ítélt munkákat. Bolognai tartózkodása idején, a tudós gróf felkérésére, több havi munkával elkészített egy katalógust *Index librorum Bibliothecae marsilianae Graecorum, Latinorum, Hebraicorum, Arabicorum, Turcicorum et Persicorum, nec non Ruthenico e Illyrico sermone, tum manoscriptorum, tum impressorum… In Septem partes dividus* címmel, mely ma BUB Ms. 2951-es jelzeten található.[26] Így készült el

[23] Kerekes, 2004, 1226–1227.

[24] „…dell'elenco imperfetto stampato in Vienna nell'anno 1702 de' manoscritti esotici raccolti da me, nelle congiunture, che a suo luogo leggerà. Questo Suo eruditissimo Autore Michele Talman non fu lasciato già imperfetto per sua volontà, ma per il suo molto talento, che Leopoldo Cesare volle impiegarlo in quel tempo nell'importante Residenza alla Porta Ottomana…" Sorbelli, 1930, 173.

[25] Stoye, 1994, 235. [26] F. Molnár, 2010, 154; Kovács, 2012, 60.

> mindegyik [kötet]ről egy rövid leírás latin nyelvű leírás, mely egy általános lista, s ez szolgálatára lehet mindenekelőtt egy oly nagy géniusznak, mint Őnagysága, aztán pedig az összes többi tudósnak is.[27]

Marsigli szerette volna nyomtatásban megjelentetni ezt a katalógust, ezt bizonyítja, hogy komoly előszót írt hozzá, melyben ismerteti a gyűjtemény keletkezésének történetét.[28] Ezt az olasz nyelvű szöveget Marsigli latinra is lefordíttatta, mivel ez volt a könyvlista nyelve is, hogy a „tudós közönség" még szélesebb körben hozzáférhessen. Ez a latin fordítás a kéziratos katalógus elején található a Bolognai Egyetemi Könyvtár kéziratgyűjteményében, mivel végül ez a munka is mindmáig kiadatlan, csak kéziratban maradt fenn.[29]

A másik teljes, de szintén kéziratban maradt katalógus (Mezzofanti, *Catalogo de'Manoscritti Orientali, che si conservano nella Biblioteca della R. Università di Bologna* [BUB Ms. 4111]) egy későbbi keleti kódexgyűjtő munkája. A mű szerzője a híres bolognai poliglott nyelvész, Giuseppe Gaspare Mezzofanti, a Bolognai Egyetemi Könyvtár igazgatója volt. A kéziratokat nyelvek szerint osztotta be és azon belül is tematikus rendet állított fel, az anyag végén pedig arab és olasz nyelvű mutató található a szerzőkről és a művekről arab ábécé szerint. Mindazonáltal Maurizio Pistoso szerint ezek a kéziratos katalógusok annak ellenére kevéssé hasznosak a mai kutatók számára, hogy a saját korukban meglehetősen magas színvonalon, hozzáértéssel elvégzett munkák voltak.[30] Bár ez természetesen nem teljesen helytálló, az mindenesetre tény, hogy az alábbiakban ismertetendő modern katalógusok, még akkor is, ha egyikükben sincs a teljes anyag feltérképezve, könnyebben használhatóak a mai kutatók számára.

A bolognai Marsigli gyűjtemény keleti kéziratait valamikor 1829 és 1885 között látták el a ma is használatos jelzetekkel.[31] Az első „modern", nyomtatott formában megjelent katalógus egy fiatal orosz orientalista, Viktor Rosen[32] által a 19. század végén összeállított s 1885-ben Rómában kiadott munka, amely elsősorban a gyűjtemény terjedelmesebb részét képező arab nyelvű könyveket rendszerezi, természetesen a kor tudományos elvárásainak megfelelően. De mivel Rosen igen rövid időt, csak három hetet töltött Bolognában, így leírásai is csak a legszükségesebbekre terjednek ki: az általa leírt 459 darab arab kéziratnak elsősorban a címét igyekezett meghatározni, majd az anyagot – anélkül hogy figyelembe vette volna a korábbi katalógusok által nyújtott információkat – további 167 török és 43 perzsa kézirat említésével, témák szerint csoportosította. Ennek a katalógusnak az elején Rosen megjelentette Marsigli latin nyelvű elő-

[27] Sorbelli, 1930, 174. [28] Sorbelli, 1930. [29] Rosen, 1885, 5–13.

[30] „rappresentano esempi di erudizione significativa, assai notevole per i tempi e le condizioni in cui vennero compilati, ma sono ormai scarsamente utili … allo studioso contemporaneo" Pistoso, 2004, 212.

[31] Hammer, 1829; Kovács, 2012, 63. [32] Rosen, 1885.

szavát, amit még Assemani végül kiadatlanul maradt listája elé szánt. Rosen és Assemani, valamint Mezzofanti leírásait Renato Traini igyekezett egybevetni és azonosítani az egyes tételeket, melyhez egy táblázatot is készített[33] Szintén a 19. század végén jelent meg a bolognai héber nyelvű kéziratok leírását tartalmazó katalógus, Leonello Modona munkája nyomán.[34]

Az első, valóban korszerűnek tekinthető, gondosan elkészített, részletes leírás a perzsa nyelvű anyagról készült, mely azonban sok vegyes nyelvű kódexleírást is tartalmaz.[35] Angelo Michele Piemontese munkája a gyűjtemény egyetlen, nyomtatásban megjelent, modern szempontok szerinti leírása, mely tartalmazza az egyes kéziratok pontos tartalmi leírása mellett azok formai ismertetését is, valamint mindegyik tétel mellett szerepel az adott kötetre vonatkozó bibliográfia is.

A gyűjtemény mintegy 170 kötetből álló török nyelvű anyagáról – ezeknek az úgynevezett török kéziratoknak, ugyanúgy, mint a perzsa és az arab nyelvű anyagnak, jelentős része nem egységes mű, hanem különböző jellegű írásokból áll össze és ezek gyakran különböző nyelvűek lehetnek (akár mindhárom nyelv is megtalálható egy-egy kötetben), ami csak nehezíti az egyes kötetek szakszerű leírását, katalogizálását – néhány rövid közleményen[36] kívül sajnos mindmáig nem jelent meg összefoglaló, nyomtatott katalógus, ami igen megnehezíti az anyaghoz való hozzáférést és a benne való tájékozódást.

Igaz ugyan, hogy a Bolognában élő türkmén kutatónő, Orazgozel Machaeva évtizedek óta foglalkozik a gyűjtemény török nyelvű kéziratos anyagával, sőt el is készítette ezeknek a kódexeknek a leírását, de ez a mai napig nem került megjelentetésre, a könyvtár kézirattárában azonban elérhető belőle egy, a szerző által nem véglegesített, de már használható példány CD-n, mely az egyes kéziratok teljes körű leírását tartalmazza egy egységes, olasz leírási szabvány alapján.

A gyűjtemény érdekessége, hogy nagyrészt 16–17. századi munkákat tartalmaz, melyek főképp a balkáni és magyarországi régióból származnak. A kéziratok legnagyobb része irodalmi jellegű, található benne költészet és próza is. Vannak köztük továbbá filológiai munkák, amik nagyobb része arab, perzsa és török glosszárium, illetve szótár, mint pl. Ibrahim Shahidi (1470–1550) nyelvtani és költészeti munkája *(Tuhfa-yi Shahidi).* A természettudományos munkák között találunk orvostudományi értekezést, asztrológiai *(ta'li-name)* munkát, fiziognómiát *(qiyafat-name),* álmokat és jóslásokat *(ta'bir-name, fal-name)* is. Ezen kívül levél-modell gyűjtemények úgynevezett *inşá*k, valamint arab és perzsa klasszikusok török nyelvű kommentárjai is nagy számban találhatók a keleti gyűjtemény kéziratai között. A török kéziratok, mint említettük, talán a legkevésbé ismertek, ezért most közülük emelnénk ki néhány fontosabbat.

[33]Traini, 1971, 261–276. [34]Modona, 1888. [35]Piemontese, 1989.
[36]Orazgozel, 1994; Orazgozel, 2003; Orazgozel, 1995; Orazgozel, 1997. dècembre; *Uo.*

A datálható kéziratok közül a legrégibb egy versben írt orvosi traktátus *(mesnevi) Tarvih al-Arvah*[37] címmel, melynek szerzője a legnagyobb 14. századi anatóliai költő és orvos Taj al-Din Ibrahim Ahmedi (1334–1413). Egy másik fontos és érdekes munka a misztikus költő Aşık pasa (1271–1333) 1485-re datálható, értékes példányú *Garipnamé*ja[38], híres tanító, magyarázó célzatú erkölcstani, filozófiai, pszichológiai munkája, szintén *mesnevi*ben, melynek legfőbb témája a vallás és mindenekelőtt a miszticizmus. Ez számos ázsiai és európai könyvtárban megtalálható, a bolognai példány kevéssé ismert a kutatók számára.

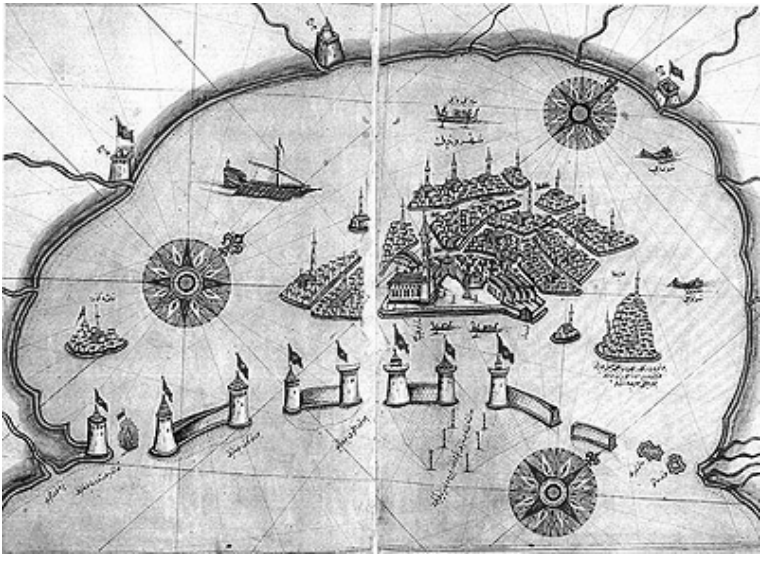
Aşık Paşa *Garipnamé*jának 1485-ös másolata a BUB kéziratgyűjteményében

Értékes kézirat továbbá a 15. századi közép-ázsiai Ali Şir Nevai csagatáj költő *Târîh-i Mülûk-i 'Acem* (Irán országainak története)[39] munkája, mely 1581-re datálható, s érdekessége, hogy az eredeti csagatáj török szöveg itt már „*rumi*”, vagy-

[37]BUB Ms. 3583. [38]BUB Ms. 3582. [39]BUB Ms. 3370

is az oszmánok által használt török nyelvre lefordítva található benne. Szintén érdeklődésre tarthat számot Dukaginzâde Yahyâ bey 16. századi, albán eredetű misztikus költő, akinek öt ismert *mesnevi*jéből Bolognában a *Şah u Geda* példánya található.

A Bolognai Egyetemi Könyvtár kézirattárában található továbbá egy példány a szintén 16. századi oszmán térképész és tengernagy Piri Reis (1470–1554) tengeri térképsorozatából[40] *Kitab-i Bahriye* címmel. A könyv eredetileg 1511 és 1521 között íródott, de 1524 és 1525 között a szerző újra átnézte, további információkkal kiegészítette, még szebben megrajzolt térképekkel illusztrálta és Nagy Szulejmán szultánnak nyújtotta át ajándékul a végső változatában 434 oldalt és 290 térképet tartalmazó *portolan*-t.[41]

Velence Piri Reis térképén

Két kiemelkedő művészi értékkel bíró kézirat is található a Marsigli gyűjtemény keleti könyvei között. Az első egy többek által illusztrációként használt, s mint látni fogjuk Marsigli törökökről szóló főművébe is bekerült katalógus, mely a janicsár hadtestek zászlóit ábrázolja 56 oldalon, 163 rajz és akvarell található.[42] A szóban forgó másik kézirat ellenben a török társadalom különböző rétegeinek fejfedőit, turbánjait ábrázolja[43], 81 oldalon keresztül, szokatlanul magas művészi színvonalon 218 darab színezett tusrajzot tartalmaz, 218 különböző arccal. A kötet kétnyelvű: török és olasz leírás is tartozik hozzá. A rajzok szemléletesen bemutatják az egyes figurák társadalmi helyzetét, politikai, vagy az oszmán ad-

[40]BUB Ms. 3613, 3612 [41]Bausani, 1979. [42]BUB Ms. 3358. [43]BUB Ms. 3359.

minisztrációban betöltött szerepüket, illetve nemzeti-etnikai hovatartozásukat. Az oszmán portréfestészet ezen alkotása igen jelentős a műfajában.[44]

5.2.2. Buda 1684-es török ostromrajza

A Marsigli keleti gyűjteményét ismertető fejezet után szeretnénk szólni egy, a Marsigli keleti gyűjteményébe tartozó különleges török ostromrajzról, mely Buda 1684-es sikertelen császári ostromát ábrázolja.[45] A Marsigli gyűjteményben folytatott kutatásaink során Maurizio Pistoso közleménye[46] nyomán figyeltünk fel erre az ismeretlen[47] Buda-térképre, amely a Bolognai Egyetemi Könyvtár kézirattárával szomszédos termekben elhelyezett Marsigli Múzeumban található.[48] A szóban forgó nagyméretű (hossza 144 cm, szélessége 76,5 cm), téglalap alakú, élénk színekkel, tus és akvarell technikával festett török ostromrajzot az 1980-as évek elején restaurálták, de a keretét adó vászonalátétre legkésőbb a múzeumban való kiállítás alkalmával, esetleg már Bolognába kerülésekor felragasztották. Ennek körülményeiről, csakúgy, mint a rajz készítőjéről és hogy hogyan jutott az olasz gróf birtokába, sajnos nem rendelkezünk semmiféle információval. Így csak feltételezhetjük, hogy 1686-ban Buda visszafoglalása után a várban juthatott valamilyen módon az ostromrajzhoz.

A rajz alatt található képaláírás szerint az a törökök által ostromolt Bécset ábrázolja 1683-ban. Az ostromrajz feltehetően a hátoldalán található olasz *(„Assedio di Vienna disegnato da' Turchi")* és latin nyelvű *(„Obsideo viennensis Anno 1683 a turcis descripta")* meghatározások, illetve az 1712 után a Marsigli által alapított Istituto delle Scienzéhez került anyag leltárában található leírás: „Bécs ostromának a törökök által készített rajza, mely sátraikban találtatott, amidőn a nevezett várnál az oszmán sereg szétveretett."[49] alapján kaphatta ezt a besorolást. Ezen meghatározások azonban bizonyosan nem Marsigli kezétől származnak, hiszen a mindkét várat személyesen igen jól ismerő olasz hadmérnök még véletlenül sem követhetett el ilyen durva hibát. A rajz ugyanis egyértelműen kimutathatóan nem a törökök által ostromlott Bécset, hanem a császáriak által megtámadott Budát ábrázolja.[50] Ennek a tételnek az igazolására elég az ostromlott vár épületeit gondosabban szemügyre vennünk és – még a törökül írt szövegek feloldása

[44] Pistoso, 2004. [45] F. Molnár, 2006. február; Pistoso, 1996. [46] Pistoso, 1996.

[47] Mivel a szóban forgó ábrázolást sem a nyugati nyelveken íródott dokumentumokhoz, sem pedig a keleti kéziratos anyaghoz nem sorolták be, modern katalogizálása elmaradt, így annak megléte a katalógusok segítségével az anyaghoz közeledő kutatók előtt rejtve maradt.

[48] A Bolognai Egyetemi Könyvtárban a kézirattár melletti kis, tárlókkal telezsúfolt *Marsigli Múzeum* 4-es számú vitrinjének felső részében a *Rotulo 14*-es számú jelzet alatt található.

[49] *„Disegno dell'Assedio di Vienna e che fu composto da Turchi e che fu trovato nelle Tende loro quando sotto di tale piazza restó disfatto l'esercito ottomano"* Manoscritto 421, f.v. 23, 108. tétel

[50] Erre a tényre már Pistoso előtt felhívta a figyelmet Zygmunt Abrahamowicz lengyel orientalista és turkológus (a könyvtárnak az egyes művek használatát mutató nyilvántartó lapján 1980.

nélkül is – azonnal kiviláglik, hogy nem a keresztények által birtokolt helyről van szó: a házak közt itt-ott fellelhető minaretek, a hozzájuk kapcsolódó épületeken (azaz a dzsámikon) megtalálható félholdak, valamint a kidolgozatlanságuk miatt nem tökéletesen látható zászlók némelyikén szintén igen jól kivehető félholdak mind arról tanúskodnak, hogy muszlim kézen levő vár ostromát láthatjuk az ábrázoláson. Ugyanígy, gondosabban megvizsgálva az ábra jobb oldalán, illetve északi részén található ostromló csapatokat ábrázoló sematikus rajzokat és azok zászlajait, megállapíthatjuk, hogy legtöbbjükön megtalálható a keresztény csapatok szimbolizáló kereszt rajza.

Buda 1684-es császári ostromát ábrázoló török rajz a Marsigli gyűjteményből

A rajz datálásának kérdése annak ellenére sem okoz különösebb gondot, hogy Budát összesen hat alkalommal próbálták meg visszafoglalni a törököktől[51], mivel a készítés dátumát maga a rajzoló háromszor is feltüntette a térképen. Az évszám először az 1.3.-as lapon látható kerítéssel körbezárt részben tűnik fel, majd ugyanez a dátum az 1.5.-ös lapon, szinte egymás mellett, kétszer is le van jegyezve. Ez a dátum pedig nem más, mint a hidzsra[52] szerinti 1096. esztendő, amely a keresztény időszámítás szerint az 1684. december 8. és 1685. november 27. közé eső időszakot jelöli. Ez az időpont pedig egyértelművé teszi számunkra, hogy, mint mondtuk az ostromrajz a császáriak 1684-es sikertelen visszafoglaló kísérletét[53] ábrázolja. Ezen kívül az is egyértelműnek látszik, hogy az oszmánok

szeptember 26-án), valamint Arduini, 1988-as cikkében (p. 162. és fig. 2.). Ennek ellenére mind a mai napig nem változtatták meg a tárlat tájékoztató céduláját.

[51] 1542-ben, 1598-ban, 1602-ben, 1603-ban 1684-ben és végül 1686-ban. Fekete, 1944, 24.

[52] A mohamedán időszámítás kezdete: 622. szeptember 24. [53] Fekete, 1938.

szívesebben örökítettek meg maguk és az utókor számára egy hősies, győzedelmes küzdelmet, mint a vár feladásával végződő harcot, amint az végül 1686-ban történt, még akkor is, ha az utolsó budai pasa, az élemedett korú Abdi Abdurrahman által vezetett védők hősies helytállását utóbb a győztesek is elismerték.[54]

Az ilyesféle ostromrajzok a későbbiekben segítségére lehettek például a történetíróknak – annak ellenére, hogy ezen a rajzon is kimutathatók az oszmánokra jellemző túlzások, hiányosságok és vannak pontatlanságok, a konkrét névanyagot tekintve is, vagyis egy árnyalt, pontos leírás készítésére alkalmatlan –, akik ezeknek az évtizedeknek a krónikáját örökítették meg. Közéjük tartozik a kor hivatalos udvari történetírója, Rasid[55] († 1740) és Szilahtár Mehmed (1658–1724), akit születési helye után, ami Isztambul egyik kerülete volt, Findiklilinek is neveznek. Ez utóbbinak az 1654 és 1695-ös évek közt zajló események történetét elbeszélő *Zejl-i Fezkele*[56] című krónikájának[57] egy – éppen a Buda 1684-es ostromát leíró – fejezete Fekete Lajos munkájának köszönhetően magyarul is napvilágot látott. Fekete Szilahtár krónikájáról szólva megemlíti, hogy forrásául hivatalos iratok, szóbeli értesülések és minden valószínűség szerint az ostromlott várról készült térkép, illetve rajz szolgálhattak, mivel – annak ellenére, hogy Szilahtár nem vett részt ezekben a harcokban, tehát nem lehetett szemtanúja az eseményeknek – leírása során részletes topográfiai ismeretekről tett tanúbizonyságot.[58]

A most bemutatandó ábrázolás fent említett ismeretlenségének problematikáján kívül is felvet néhány érdekes, megoldásra váró kérdést. Az ostromrajz alaposabb tanulmányozása során feltűnik ugyanis, hogy a város nyugati felét ábrázoló, minden valószínűség szerint utolsó részlet, teljességgel hiányzik. Ha ugyanis tüzetesen megvizsgáljuk a rajz bal szélét, a várost ábrázoló alsó részen félbevágott épületeket, az ostromlókat megörökítő felső részen pedig lezáratlan sáncot láthatunk, ellentétben a jobb széllel, ahol a Gül baba türbe teljes egészében látható, illetve a sáncok, a lapszegélyt követve, lefelé lezárulnak. A hiány a történeti eseményekre hivatkozva is igazolható, hiszen a várat a Gellért-hegy felől is támadták, s ennek feltétlenül szerepelnie kellett volna az ostromábrázoláson. A rajz eme hiányossága, minden bizonnyal a Bolognába kerülés viszontagságaival magyarázható.

Ezen felül a rajta ábrázolt várfal az alatta elterülő hegyoldal stilizált rajzával, a bástyák, a házak stb. sem mindenhol alkotnak összefüggő, folytatólagos vonalat (l. például az 1.4. és az 1.5. részlet közti érdekes megoldást), sőt egy helyen a rajz említett vonalai teljesen megtörnek, szétcsúsznak (l. az 1.2. és 1.3. részlet

[54] Szakály, 1986a; *Buda és Pest visszafoglalásának…*, 1935; Szakály, 1986b.

[55] Râşid–Küçük Çelebizâde, 2013. [56] Silahdar, 1928. [57] Az 1695–1721 közti eseményeket egy másik kötetben, Nusretnâme (győzelmi irat) néven jelentette meg. A két kötetet együtt *Silahdar Tarihi* néven ismeri a történetírás.

[58] Fekete, 1938, 82.

közti átfedést). A terjedelmes méretű térkép ugyanis tíz egyforma részletből lett összerakva, amelyeket még tovább bont mindegyiknek a közepén egy-egy, az előzőnél kevésbé markáns vonal. E részeket széthajtogatva, illetve összeillesztve csupán később – minden bizonnyal már Bolognában – ragasztották fel egy arra a méretű vászonra, amely mindmáig összetartja. Ezek után arra lehetne következtetni, hogy esetleg rosszul rakták össze a térkép darabjait, de a meglévő darabokból a mostaninál jobban nem lehet összeállítani. Arra is gondolhatunk, hogy hiányzik egy-egy rész, de ha a bástyák számát és elhelyezkedését összevetjük a szintén a Marsigli gyűjteményben található és Veress Endre[59] által publikált másik két török nyelvű térképpel – amelyek Evlia Cselebi[60] részletes leírása mellett azon kevés forrásunk közé tartoznak, melyek segítenek megismerni a török kori Budát –, a rajz aránytalanságainak ellenére is éppen a problémásnak ígérkező összeillesztések környékén teljesen megfelel a más forrásokból ismert helyzetnek. Ha tehát kizárhatjuk a hibás egymás mellé illesztést és megállapíthatjuk az ábrázolás meglévő tíz részének hiánytalan voltát, már csak az marad – jóllehet igen furcsa – magyarázatként, hogy az 1684-es budai ostromot kelet felől (azaz a Duna felőli oldalnézetből) megörökítő térképkészítő saját nagyméretű rajzának itt-ott erősen torzra sikeredett arányait így próbálta meg valamelyest korrigálni.

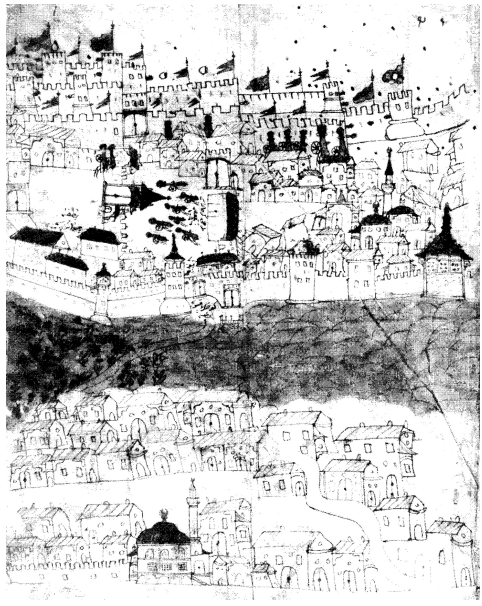
Szót kell továbbá ejtenünk a rajz két: alsó és felső részének problematikájáról is. A kép felső részén található ábrázolásokból válik egyértelművé, hogy itt várostromról van szó, de a rajz két része – néhány berepülő bombaként felfogható pöttyön kívül – nem áll szoros összefüggésben egymással, teljesen szétválaszthatóak volnának, hacsak nem lennének a térkép jobb oldalán ugyanilyen jellegű csapatok, illetve nem lenne felfedezhető a 2.2-es részleten a csapatok között egy török jellegű épület is.[61] Az ostrom rajza annyiban hitelesnek tekinthető, amennyiben annak súlya valóban a Tabán és a Naphegy felől főleg a vár nyugati oldalának alsó felére és az északi oldalon a mai Rózsadomb és a Kis-Svábhegy felől a Toprak kule tájára nehezedett, az ostromlók ugyanis a leírások szerint itt állították fel ütegeiket.[62]

[59] Veress, 1907. [60] Karácson, szerk., 1985², 266–296.

[61] Az épület helyének hozzávetőleges azonosítása során itt vélhetően a *Hizir baba tekkeszi*-ről (Hizir baba kolostora) lehet szó. Vö. Veress, 1907. Budavár környékének térképe 15. jelzet 50.; Fekete, 1944. Buda és környéke térképe 100.; illetve az 1684-es és 1686-os ostromot ábrázoló vedutákon jól kivehetően látszik az egyedülálló, törökös jellegű épület, de pontos meghatározása nincs, legfeljebb dzsámiként jelzik. L. Rózsa, 1963.

[62] Fekete–Kubinyi–Gerevich–Nagy, 1975, 425.

Most pedig vizsgáljuk meg a rajzon található török épületneveket:[63]

1. részlet

1.1. részlet:

- a fákkal szegélyezett kis, törökös épület *Gül baba türbeszi* (Gül baba türbéje)
- a kelet felőli, nagyobb bástya *Toprak tabjaszi* (Föld bástya)[64]
- a nyugatibb, kisebb bástya *Erdel tabjaszi* (Erdélyi bástya)[65]

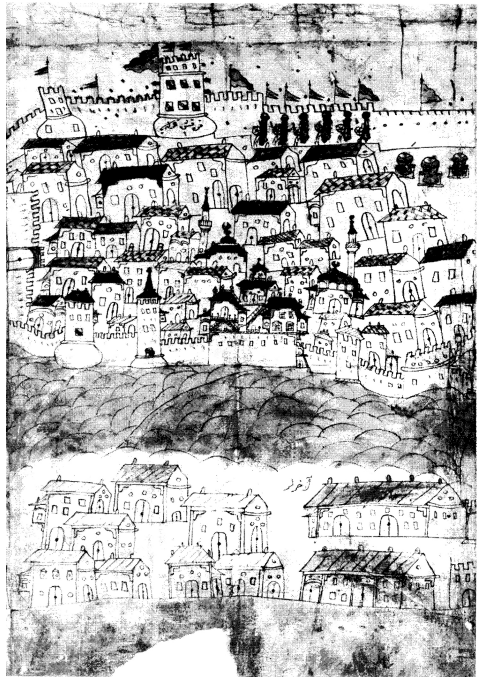
1.2. részlet:

- a kép felső részében *Eksi as tabjaszi* (Savanyú leves bástya)

[63] A rajzon található budai épületek azonosításánál súlyos gondokat okozott, hogy a térképrajzoló az épületnevek egy részénél nem a 17. századra már tökéletesen kialakult oszmánli írás által bevett formákat használta, hanem más betűket is betett néhány szóba (legszembetűnőbb példa erre Gül baba, ahol a szokásos kef és lam közé bekerül egy vav is, tehát a bevett írásmód helyett a hallott formához jobban hasonlító írásmódot használja), vagy éppenséggel kihagy egy-egy betűt (például az istállóknál elif-kha-vav-re hagyományos írásmódból éppen a vav marad ki).

[64] A rajzoló a bástyák megnevezésére a *tabie* (bástya) és a *kule* (torony) kifejezéseket használta. A másik, általunk ismert török nyelvű Buda-térkép készítője a Gümüs (ezüst) és Altun (arany) tabie kivételével az összes bástyára a kule megnevezést alkalmazta. L. Veress, 1907, 43–48.

[65] Az Erdélyi bástya mai ismereteink szerint nem a rajzon megjelölt helyen, vagyis a Földbástya és a Bécsi kapu között volt, hanem a Bécsi kaputól a másik irányba indulva a második nagy bástya

2. részlet

– középtájt a díszes, félholdas torony *Szaat kuleszi* (Óratorony)[66]
– keletebbre a magas torony *Becs kapuszu* (Bécsi kapu)
– délnyugaton a kicsiny kapu *Orta kapuszu* (Középső kapu)[67]

1.3. részlet:[68]

– északon a nagy bástya *Kaszim pasa kuleszi* (Kászim pasa tornya)
– délebbre a kapu *Tabja kapuszu* (Bástya kapu)[69]
– vele átellenben *Haber kuleszi* (Hírtorony)

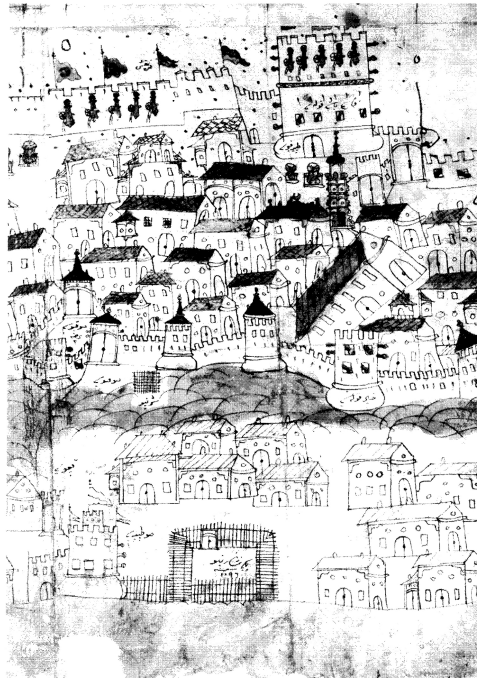
lehetett. Az ábrázolás készítője szépen meg is rajzolta ezt a kiemelkedő méretű bástyát, csak az elnevezés maradt el mellőle, illetve került máshová.

[66]Ez a torony a keresztény templomból átalakított Fetih, vagy Szaat dzsámi 'templomtornya' volt. Ez a Mária Magdolna templomból megmaradt torony ma is látható a Várban a Kapisztrán téren.

[67]A Veress Endre által kiadott Buda térképen nincs ilyen feltüntetve, itt nem jelöl kaput. A középkorban itt a Zsidó kapu állt, ennek helye ma is működő feljárat a Várba.

[68]A *Szu tabjaszi* feletti kapunév elmosódott, olvashatatlan, de ha másik török térképünk segítségével megpróbáljuk azonosítani, nem lehet más, mint az *Ahorluk kapuszu* (Istálló kapu), hiszen ez vezetett a rajzon is feltüntetett istállókhoz. Ugyanígy olvashatatlan a Kászim pasa tornya mellett, a két zászló között található írás, de feltételezhetően az is Karakasz lenne, ld. 1.4. részlet.

[69]Itt, a Kászim pasa kuleszi mellett a Veress Endre-féle török térképen az *Ova kapuszu*nak, azaz Síkság kapunak kellene állnia.

3. részlet

- a két egymás melletti kapu *Szu kapuszu aded 2* (Vízikapu, két darab)
- délen a bástya *Szu tabjaszi* (Vízibástya)
- a rácsos terület a Vízi kapunál *Saronpo* (Sorompó)[70]
- a bástya melletti rácsos terület *Jeni Saronpo sene 1096* (Új sorompó, 1096. esztendő)

1.4. részlet:

- az északabbi bástya *Karakas kuleszi* (Karakas bástya)[71]
- a városban *Ahorlar* (Istállók)

1.5. részlet[72]:

- az első tér belsejében *Topcsi kerhaneszi* (Tüzérek műhelye), 1096
- a másik, belső térben ismét 1096, *Dzsebháneszi* (Fegyvertár)

[70]Egy *sarampó*t másik török térképünk is említ és leírja, hogy azt Sziavus aga készíttette, víz van benne és a budai janicsáraga őrizte csapatával. Veress, 1907, 45.

[71]A Veress-féle térképen Karakas pasa tornya. A szerző megemlíti, hogy Karakas pasa építtette, amikor budai kormányzó volt 1620-ban. *Uo.*, 44.

[72]Az évszám alatt szereplő szót, mely ezen a lapon háromszor is feltűnik, nem sikerült kibetűzni.

4. részlet

– a tér keleti felén a torony mellett levő ház alatt *Zindán* (Börtön)
– az első térről nyíló kapu *Kücsük kapuszi* (Kiskapu).

Az egyes feliratok azonosítása után, a korszakból ismert másik két török térképpel összevetve megállapíthatjuk, hogy ábrázolásunk több ponton lényegesen és jellegét tekintve alapjaiban eltér a másik két török munkától. Mivel azok a fontosabb épületeket, erődítményrészeket: bástyákat, tornyokat, kapukat, valamint a város környékén található lényegesebb helyeket: dombokat, vizeket (patak, tó) és az ezeken található fő épületeket pontosan feltüntető, stratégiai fontosságú alaprajzok, amelyek minden valószínűség szerint katonai céllal készültek és arra is használták őket, addig a Buda 1684-es ostromát megörökítő ábrázolás inkább a krónikáknál használatos miniatúra-technikához[73] hasonlatos módszerekkel, rajzos formában és művészi igénnyel készült, számottevő katonai érték nélküli városrajz. Ráadásul még a rajta feltüntetett kis számú épület némelyikének helye is – mai ismereteink szerint – hibásan lett meghatározva. A kép azonban minden pontatlansága ellenére hitelesnek tűnik a visszafoglalás előtti Budáról, hiszen a legjelentősebb dzsámikat a hozzájuk kapcsolódó minaretről (illetve a nagy keresztény templomokból átalakított épületek esetében azok tornyairól) és az épületen található félholdról felismerhetjük és jórészt be tudjuk

[73]Fehér, 1982.

5. részlet

azonosítani.[74] Ugyanilyen módon a bástyák, kapuk, az egyes falszakaszok helyének meghatározása is többé-kevésbé megoldható.

Összegzésképpen tehát megállapíthatjuk, hogy Czigány István szavait, miszerint: „Történetírásunk Buda 1684-es ostromát meglehetősen mostohán, gyakorlatilag a sikeres 1686. évi ostrom kellemetlen előjátékaként kezeli. Ezért részleteiben igazán ma sem ismerjük az ostromot és a hozzá kapcsolódó hadműveleteket”[75] ennek a rajznak a segítségével sem tudjuk semmissé tenni, sőt magához az ostromhoz sem jutottunk közelebb általa, de elmondhatjuk, hogy nem csupán nyugati források, azaz Carl Joseph Juvigny, Giovanni Domenico Fontana, Louis Nicolas d’Hallart és Nicolao Marcel de la Vigne rajzai[76] alapján kaphatunk képet az 1684 és 1686-os ostromokról és Buda állapotáról, hanem eme egyedinek mondható ábrázolás segítségével is, amely híven tükrözi, hogy a 17. század második felében maguk a törökök milyennek látták legnyugatibb tartományuk büszkeségét, Budát.

[74] Az Alsóváros dzsámijai jobbról balra haladva a következők: Oszmán bej (avagy Szu vagy Horosz) dzsámi, Szokollu Musztafa dzsámi, Hadzsi Szefer dzsámi, az Orta Hiszár és Ics Kale, vagyis a Középső és Belső vár dzsámijai jobbról balra haladva: Szaat dzsámi, Büjük (Szultán Szulejmán) dzsámi, Orta dzsámi, Pasa dzsámi (vagy Szeráj dzsámi). Az azonosításhoz l. Fekete, 1944.

[75] Kőszeghy, 1998, 16. [76] Majdnem az összes, a bibliográfiában megtalálható, a korral foglalkozó monográfiában megjelenik ezekből egy-egy kép, legteljesebben l. Rózsa, 1963.

5.2.3. A budai mufti könyvtárának rekonstrukciója

A budai mufti, állítólagosan Marsigli által zsákmányolt könyvtárának rekonstrukciójára tesz kísérletet egy tanulmányában Kovács Zsuzsa[77], aki abból indul ki, hogy 1689-ben Marsigli haza akarta szállíttatni Bécsből Bolognába a birtokában levő keleti könyveket, de mivel ezek 'eretnek' könyvek voltak, hazahozataluk előtt az inkvizíciónak be kellett nyújtania egy listát ezekről a kéziratokról és engedélyt kellett kérni a szállításukhoz. De mivel az arab betűs írást az inkvizíció nem tudta volna elolvasni, egy latin könyvjegyzék készült[78], ami azonban nem a könyvek eredeti címeit tartalmazza, csupán rövid címüket, vagy tartalmi meghatározásukat (pl. *Grammatica Arabica,* vagy *Logicarum Dissertationum Regulae,* vagy *Mahometanae Legis doctrina* stb.) Ezt a latin nyelvű változatot Bolognában őrzik, a Tallman-féle nyomtatott katalógus elejére behelyezve, az inkvizíció 1689. augusztus 3-i engedélyével[79] együtt, mely előírja, hogy a kéziratokat megfelelő módon elzárva őrizzék, hogy mások ne tanulmányozhassák ezeket a könyveket és nyomtatott katalógus készüljön róluk.[80] A könyvjegyzék belső címe: *Catalogus Librorum Orientalium in folio. Illustrissimi D. Comitis Marsilij* és az egészet két külön listából, egy hosszabból és egy rövidebből állították össze. Nem tudjuk, ki készítette el a listát, de feltételezhető, hogy a bécsi udvar keleti nyelvekben járatos tolmácsai közül valaki.

Az első lista 339 darab kéziratot tartalmaz, míg a második, újrakezdődő számozással 74 kéziratot sorol fel. A könyvjegyzék első részében a kéziratok méret szerint vannak csoportosítva (az első 45 tétel még ezek szerint se, csak némelyiküknél van utalás formára, pl. no. 44. *Collectanea Turcica forma oblonga*); bennük téma vagy nyelv szerinti beosztás nem található. Azt viszont majdnem mindig feltünteti a lista készítője, hogy a kézirat nyelve arab, perzsa vagy török-e. (Kivétel például, amikor csupán olyan meghatározással él, mint a no. 233.-nál: *Miscellanea,* vagy például no. 297. *Liber Iuridicus*). A kéziratok legnagyobb része Korán és Korán-magyarázat, illetve teológiai és jogi jellegű munka, de több

[77]Kovács, 2012.

[78]Az egész könyvlistát egészében közli *Uo.,* 67–79.

[79]*Feria 4.a die 3 Augusti 1689. In Generali Congregatione Sanctae Reverendissimae et Universalis Inquisitionis habita in Conventu Sanctae Mariae supra Minervam coram Excellentissimis et Reverendissimis Dominis Sanctae Romanae Ecclesiae Cardinalibus in tot Republica rerum haereticarum pravitate Generalibus Inquisitionis a Sancta Sede Apostolica specialiter. Deputatis. Lecto super memorabilis D. Comitis Aloysii Ferdinandi et D. Antonii Felicis de Marsiliis. Clarissimi et Reverendissimi Domini Carsinales Generales Inquisitores praefatos Libros, in Loco particulari clausos, eorumque Indicem Imprimendi, cum prohibitione eos non comunicandi aliis Personis, nisi ostenderint expressam licentiam Sanctae Ecclesiae Congregationis. Alexander Speronus Sanctae Romanae et Universalis Inquisitioinis Notarius. Die 12 Augusti 1689. Praedicta licentia presentata visa et registrata fuit in Sancto Offitio in libro, ubi solent registrati dictae licentiae fol.62. Joseph Anth. Rempionesius Cancellarius subscriptus Sanctis Offitiis Bononiensibus.* (BUB 595, Y, 3, ff.1r-9v.)

[80]Kovács, 2012, 57.

szótár, nyelvtankönyv, versgyűjtemény, retorikai írásmű, és néhány orvosi, illetve asztrológiai könyvecske is található köztük. Bizonyos arab, illetve perzsa kéziratok mellé pedig török fordítást, vagy kommentárt helyeztek *(cum explicatione Turca),* ez alapján vonja le Kovács azt a következtetést, hogy a többségük mecsetiskolákból kerülhetett ki. Ezen kívül sok esetben van utalás arra, hogy a kézirat csonka, rongált, égésnyomok láthatók rajta.

Többször előfordul továbbá, hogy egy szám alatt több hasonló mű vagy ugyanannak a műnek több példánya szerepel (pl. no. 30. *Aliquot capita Alcorani, et fine figura, seu Amuletum circulare cum explicatione Turca, et similes 15 libros sub eodem no. 30 reperiens*). Így végül nem 339, hanem valójában hozzávetőlegesen 500 darab kéziratról van szó.

A második lista rögtön az első folytatásaként következik, ugyanattól a kéztől, de a számozás újraindul egytől egészen hetvennégyig. Minden szám egy kéziratot jelöl, melyek mind épek és a méretük nincs megjelölve, de tematikus csoportok szerint követik egymást. Grammatikával kezdődik (1–12), azután a szótárak következnek (13–18), logikai munkák (19–20), jogi munkák (21–22), erkölcstan (24–29), orvosi könyvek (30–32), muszlim teológia, Korán, Korán-magyarázatok, szentek élete, szentenciák (33–67) és végül az irodalmi művek (68–74). Kovács Zsuzsa feltételezése szerint ez a második lista lenne a budai mufti könyvtárjegyzékének a másolata.[81] Marsigli, a Giovanni Battista Donadónak Bécsből 1688. május 14-én keltezett leveléhez, mellékelni akart egy könyvlistát, melyben a címe alapján a budai muftitól zsákmányolt könyvek nagy része szerepelt volna *(Indice della maggior parte della Biblioteca… Effendi Muftì di Buda).* A levél szövegében többször is történik utalás erre a katalógusra[82] amit Marsigli el akart küldeni Donadónak. Ezekből az utalásokból arra lehet következtetni, hogy a mellékelt könyvjegyzékben sok teológiai, nyelvtani-retorikai és szépirodalmi mű

[81] *Uo.,* 57, 66–67.

[82] „La Theologia la trovai benché con falsi principii ad ogni modo scolasticamente, e con molto ordine, e subdivisioni trattata, e pubblicamente insegnata alla gioventù in private, e publiche scuole mantenute per lo più dalle prencipali Moschee, e frequentate come fra noi l'Università, dovendo da questa non solo apprendere la loro falsa religione, ma ancora li fondamenti, e codici d'administrare la giustizia ne'Tribunali non essendovi fra loro distinzione di temporale, e spirituale e la multiplicità de'libri vergenti a questa parte di studio veddrà nel qui anesso Cattalogo, servirà con le di lei tante altre notizie a dimostrare l'applicazione, che li Turchi hanno alla Teologia il di cui merito per tante interpretazioni del'Alcorano può esser noto a ciasched'uno. (BUB FM 81. 84r-v.); L'arte di purgatamente parlare, et elegante scrivere fra'Turchi vien trattata con ogni esato metodo, et appresa alla gioventù con un non ordinario studio, mentre per essere fra loro un bon compositore è necessario sappere promiscuamente servirsi delle lingue Araba, Turca, e Persiana; per facilitare di tutto ciò hanno composti dizionarii, Gramatiche, alcune delle quali veddrà Vostra Eccellenza nel'anesso Cattalogo. (uo. 85v.); la Poesia da'Turchi esercitate con metodo, e diletazione cossì grande, mentre non dubbito havrà notizie maggiori di quello mi trovi io, che in ora gl'espongo a Vostra Eccellenza non solo con l'escibirli nel Cattalogo qualche poema, ma ancora nel comunicarli tre sorte di versi stimate de'più eleganti." *Uo.*

szerepelhetett, ami, mint láthattuk, igaz a Kovács Zsuzsa által megjelentetett második lista 74 tételére is. Megerősíti továbbá a budai mufti könyvtárának elkészült és kinyomtatott jegyzékéről szóló feltételezést, hogy a keleti gyűjtemény néhány kéziratánál a kötéstábla belső oldalán egy nyomtatványból kivágott és beragasztott cédula szerepel számmal és rövid leírással. Ezek a számok és leírások megegyeznek az inkvizíciós könyvjegyzék második listájának számaival és címleírásaival. Kovács Zsuzsa, Piemontese katalógusa alapján, a következő két példát hozza erre vonatkozóan: a ms. 3014-es jelzetű *Mukaddimat al-adab* című perzsa–arab szótár 13. századi másolatát tartalmazó kódexbe a *14. Arabicum Dictionarium Turcici explicatum* szövegű cédula van ragasztva, ami megegyezik az inkvizíciónak benyújtott könyvjegyzékben szereplővel. Ugyanígy Piemontese alapján[83] megállapítja, hogy a ms. 3301 jelzetű vegyes nyelvű és tartalmú kéziratthoz is tartozik több, pontatlan címleírást tartalmazó latin nyelvű, nyomtatott cédula is. A bolognai Fondo Marsigliben folytatott kutatásaink során sikerült megvizsgálnunk a szóban forgó kötetet, s így pontosíthatjuk a fenti információt azzal, hogy két cédula szerepel a kötéstábla belső felén: 1. *13. Lugat. Dictionarium Persico-Turcicum;* és 2. *Mohammedije. 34. Origo & Vita Mahometis versibus descripta. Autore, Jaʃligi Mohammet Ogly.* Ezek közül a második cédula rossz helyre került, az első nagyjából megfeleltethető ennek a vegyes tartalmú kéziratnak. Óvatosan a cédulák mögé lesve pedig biztosan megállapítható a tény, hogy ezek a papírdarabok egy kétoldalas kiadványból lettek kivágva és felragasztva, hiszen a hátuljukon is szerepelnek nyomtatott szövegek. Megállapítható továbbá, hogy a Kovács Zsuzsa által közölt listával megegyező szám és leírás mellett *(13. Dictionarium Persico-Turcicum.; 34. Origo, et Vita Mahometis versibus descripta.)* szerepel két további szó is, ami tematikus besorolásukat adja, ráadásul nem is latinul! *Lugat,* vagyis 'szótár', *Mohammedije,* vagyis 'teológia', ráadásul a második cédula még a szerző nevét is közli olaszul. Ezek az információk pedig még inkább árnyalják, de tovább is bonyolítják a keleti kéziratok körüli képet. A keleti gyűjtemény magyar vonatkozásai után kutatva, éppen ennek a 3301-es kéziratnak a kapcsán érdemes továbbá megemlítenünk, hogy a 73r oldalon van egy török nyelvű feljegyzés Thököly Imréről: „A Tūkūlī Imre nevezetű katonai vezető (kuruc szerdár) 1093 rabī' al-ākhar hónapjának utolsó napján Buda várához érkezett, hogy egyesüljön a tiszteletreméltó Ibrahim Pasával. Kelt 1093 rabī' al-ākhar 30/1682. július 5-én."

Ezek után megvizsgáltunk több más keleti kéziratot is és összevetettük a bennük található cédulát a Kovács Zsuzsa által közölt, a Tallman-katalógus elején található inkvizíciós listával. A 3622-es jelzetű az 1500-as évek második feléből származó kézirat cédulája megfelel a lista 49. számú tételének *(49. Mahometis Uita Carmine descripta),* azzal a kitétellel, hogy a szám és a címleírás elé ide is

[83] Piemontese, 1989, 27–28.

idekerült a besorolás a beragasztott cédulán: *Mohammedije.* Ugyanezt láthatjuk a 3576-os jelzetű, a 16. század 2. felére datálható kötetnél, mely a lista 35. számának felel meg *(35. Alla pars Originis, et Uitae Mahometis),* itt is idekerült a besorolás a beragasztott cédulán: *Mohammedije.* A 3582-es számú kézirat cédulájának vizsgálata még érdekesebb meglepetést hoz: a listán a 38. számmal *(38. Historicum de rebus gestis Mahometis Carmen Turcicum)* szereplő munka beragasztott céduláján a szám és a címleírás ismét megegyezik a listáéval, de ez a meghatározás került eléje: *4. Hikrajat.* A *hikrahat* szó minden valószínűséggel a *hikaye* ('elbeszélés, történet, történelem') besorolás lenne törökül, itt érdekes még a szám megjelölése, ami a tematikusan csoportosított anyag 4. eleme lehetett. Érdekes azonban megfigyelni, hogy 3602-es jelzetű arab orvosi traktátus, mely a 30-as számon szerepel a listán *(30. Medicinalium Secretorum Arabicus Tractatus),* valamint a 3310-es jelzetnek megfelelő 45-ös számnál *(45. De Mahometis Natiuitate Poema),* vagy a 46-os számú 3168-as jelzetű kötetnél *(46. Uigesimus secundus de Mahometana Lege Libellus),* illetve a 42-es számú 3627-es jelzetű kéziratnál *(42. Mahometis Uita Turcico Carmine)* nincs semmiféle eltérés a listán szereplő leírás és a cédulák adatai közt.

Mindezek után azonban azt tartjuk inkább valószínűnek – ahogy ezt alább részletesen kifejtjük –, hogy a Donadónak ígért nyomtatvány mégsem készült el, hanem talán éppen ennek a Kovács által felfedezett inkvizíciós listának a céduláit, vagy még inkább ennek egy tovább javított változatát ragasztgathatták be a kötetek Bolognába érkezése után az egyes vonatkozó kéziratokba. Az azonban mégsem zárható ki, hogy ez a második, 1–74-ig sorszámmal ellátott könyvjegyzék lenne a budai mufti könyvtárának a listája, hiszen az a Donadóval folytatott levelezésből világosan kitűnik, hogy létezett egy ilyen katalógus, vagy legalábbis a szándéka, tehát ezeket a könyveket Marsigli valamiképpen mégiscsak külön kezelhette a többi könyvszerzeménytől és hadizsákmánytól.

Hatodik fejezet

Marsigli oszmánokról szóló fő műve, a *Stato militare dell'Impero Ottomano…*

Európai és ezen belül is olasz származású írók tollából nagyszámú és sokféle leírás (útleírások, követjelentések, krónikák) készült az Oszmán Birodalomról[1], hiszen annak birodalommá növekedése és a keresztény Európa életébe való drasztikus belépése az olaszokat is, a magyarokhoz hasonlóan, közelről érintette. A törökök hadszervezetéről azonban, annak ellenére, hogy ez alaposabb megismerésük és Európából való kiszorításuk egyik alapfeltétele lett volna, a temérdek forráshoz képest igen kevés összefoglaló jellegű (hadtörténeti, hadelméleti) munka készült. Ennek okát elsősorban abban kereshetjük, hogy az Oszmán Birodalomban járt utazók[2] többsége másfajta tapasztalatokat gyűjtött, az ellenük harcoló katonák pedig, hiába rendelkeztek akár messze menő tapasztalatokkal a törökök harcmodorát illetően, többnyire nem voltak egyben hadi írók is.[3]

Ezért aztán Marsiglinek az oszmánokról és a török hadszervezetről írott legteljesebb munkája alapvető fontosságú volt nemcsak a korban, hanem a mai történészek és az oszmán hadtörténet iránt érdeklődők számára ma is kikerülhetetlen alapmű. Az olasz és francia nyelven (kéthasábos formában) Hollandiában két évvel a szerző halála után, 1732-ben megjelentetett munka a *Stato militare dell'Impero Ottomano, incremento e decremento del medesimo* címet viseli. Marsigli a *Stato militare* megírását igen korán elhatározta, s a könyv alapjait már első, fiatalkori konstantinápolyi útja során összegyűjtötte.[4] Ennek egyik bizonyítéka

[1] Çırakman, 2001, 49–68. [2] Yerasimos, 1991.

[3] Ez alól kivételt képez, mint láttuk, Raimondo Montecuccoli, akinek munkáit Marsigli is nagy mértékben felhasználta törökökről szóló fő műve elkészítéséhez.

[4] Magnani, 2010; F. Molnár, 2012.

STATO
MILITARE
DELL'
IMPERIO OTTOMANNO,
INCREMENTO E DECREMENTO
DEL
MEDESIMO.
DEL SIGNORE CONTE DI MARSIGLI
DELL' ACADEMIA REALE DELLE SCIENZE
DI PARIGI, E DI MONPELIERI,
E DELLA SOCIETA REALE DI LONDRA,
E
FONDATORE DELL' INSTITUTO DI BOLOGNA.
Opera Ornata di Tavole tagliate in rame.
PARTE SECONDA.
IN HAYA,
Appresso { PIETRO GOSSE, e GIOVAN NEAULME,
PIETRO DE HONDT,
ADRIANO MOETJENS.
IN AMSTERDAMO,
Appresso { HERM. UYTWERF,
FRANC. CHANGUION.
M. D. C. C. XXXII.

A *Stato militare…* második könyvének címlapja

a két kézirat (BUB FM 1 51. és Ms. 52.), melyet ott jegyzetelt le és gyűjtött össze, s amely alapjaiban tartalmazza a *Stato militare* számos későbbi információját, valamint az az I. Lipót császárhoz írott levele[5] mely *Luigi Ferdinando Marsigli tapasztalatai a török hadsereg és Buda állapotáról 1683-ban* címmel magyarul is megjelent.[6] A mű elkészülte után annak kiadását a súlyos háború okozta izgalmakkal igazolta.[7] Végül, mivel I. Lipót megtiltotta, a török elleni háború végeztével, 1699 után sem adathatta ki munkáját. A császár ugyanis nem akarta megtörni a törökökkel fennálló békét. És mivel minden próbálkozása ellenére oly sokáig

[5]Eredetije megtalálható az OSZK kézirattárában az Oct. ital. 2-es szám alatt *Narrationes historicae, politicae… Relazione del generale Luigi Ferdinando Marsigli all'Imperatore Leopoldo I sullo svolgimento della guerra contro il Turco* címmel, illetve az Oct. ital. 3-es szám alatt *Bella copia della precedente relazione …firmata Luigi conte Marsigli, a Venezia il 28 giugno 1634* (sic!) [Helyesen 1684.],
[6]Szakály, 1986a, 61–89. [7]BUB FM Ms. 81. *Minuta di lettera… (14 maggio 1688)* f. 87v.

nem nyomtathatta ki ezt a művet – s az végül szellemi utódai és családja segítségével, mint láttuk, csak halála után jelenhetett meg –, elveszítette ugyan eredeti célját, vagyis a török gyengeségeinek bemutatásával azok kiűzésének gyakorlati előmozdítását, de ily módon számos elemmel kiegészült és végleges formájában felöleli az egész magyarországi visszafoglaló hadjárat történetét. Luigi Ferdinando Marsigli a keleti kéziratok katalógusához írt előszavában kifejti, hogy azért kezdett el érdeklődni az oszmán világ iránt, mert érdekelte, hogy hogyan lehetséges az, hogy a keresztény hatalmak annyira tartanak az oszmánoktól, hogy még győzelem esetén is hajlandóak számukra előnytelen békét kötni velük,[8] vagyis annyira félnek tőlük, hogy inkább hatalmas adókkal és „ajándékokkal" vásárolják meg a nyugalmukat ahelyett, hogy összefognának ellene. Pedig Marsigli már fiatal korában, mint láthattuk, a történelmi tényeket megvizsgálva arra jutott, hogy a törökök nem olyan erősek, mint amennyire félelmetesnek tűnnek.[9] Tapasztalatainak sokféleségét, melyet részletesen láthattunk, maga Marsigli már műve bevezetőjében, majd a későbbiek folyamán többször is hangsúlyosan kiemeli. Így mintegy magyarázatot adva munkája keletkezésére, ő maga hívja fel figyelmünket annak értékére:

> Mindezek a körülmények, melyek így együtt ritkán adódnak egy ember életében, és a szándék, hogy ennek valahol nyoma maradjon, bírtak rá, hogy megírjam ezt a traktátust.[10]

Ahogy Philip Mansel megállapítja, ez lett az oszmánok államszervezetét, fegyvereit, hadműveleteit és tengeri hadászatát bemutató legteljesebb nyugat-európai munka.[11] A *Stato militare* értékeit, gyakorlati felhasználását a kortársak is hamar felismerték: megjelenése után öt évvel Szentpétervárott publikálták orosz fordítását,[12] s így a Habsburgok helyett immár az oroszok török elleni küzdelmének lett hasznos segédeszköze. Az oroszok ugyanis már a Szent Ligával együtt részt vettek az oszmánok elleni küzdelemben[13], de a 18. században a törökök – a korábban a Velencei Köztársaság és a Habsburgok ellen vívott – háborúinak súlypontja fokozatosan áthelyeződött az erősödő és növekvő északi szomszéd Oroszországra. Következő fordítása csak a 20. század harmincas éveiben készült török nyelven és Ankarában jelent meg.[14] Ezt követi 1972-ben egy ausztriai kiadás, mely nem fordítás, hanem reprint edíció, de ez az első olyan kiadvány, amelyhez

[8] Például a győztes szentgotthárdi csata után megkötött vasvári béke (1664) is ilyen jellegű volt.

[9] „Non tosto cominciai a discernere il ben dal male, che ebbi per naturale impulso una somma curiosità di comprendere che cosa fosse l'Impero Ottomano, e d'onde mai poteva nascere quel decantato valore della Nazione Turca contro della Cristiana, quale anche fra qualche Vittoria che alle volte riportava contro d'essa, le pareva un gran premio de'essa, l'acquistar la Pace anche con perdita." Sorbelli, 1930, 175.

[10] Marsigli, 2007, 4. [11] Mansel, 1997, 204. [12] Marsigli, 1737. [13] Gebei, 2001. [14] Marsigli, 1934.

bevezető tanulmány, bibliográfia, valamint névmutató is készült.[15] Utolsóként pedig a szerző tollából elkészült a munka magyar fordítása is, szintén bevezető tanulmánnyal, mutatókkal és glosszáriummal.[16]

A kéthasábos, egyszerre olasz nyelven és francia fordításban megjelent *Stato militare* egy nagyméretű, vaskos kötetben került kinyomtatásra, de két jól elkülöníthető részre oszlik: az első könyv 84, míg a második 27 fejezetből áll.[17] Az első rész deklarált célja az, hogy alapvető információkkal szolgáljon az Oszmán Birodalomról, hadszervezetének felépítéséről, törvényeiről és rendjéről. Ennek megfelelően ez az első könyv egy *kanunnamé*n, vagyis a török világi törvények és szabályozások gyűjteményének egyikén alapul, amit Marsigli még első konstantinápolyi útja során szerzett meg és fordíttatott le. Az Oszmán Birodalomban sokfajta, kánunnáménak nevezett központi és helyi jogi szabályozás létezett. Marsigli ezek közül a fentebb már többször említett Hezarfen Efendi *Telhis ülbeyan fi Kavanin-i Al-i Osman* című 1669-es munkáját használhatta.[18] Ő maga így nyilatkozik erről:

> Sikerült megszereznem, jóllehet drága pénzért, a kánunnáme azon részeit, amelyek a birodalom bevételeit, a csapatok felosztását, s az igazgatásukhoz szükséges törvényeket tartalmazzák. Ezt azután, késlekedés nélkül, egy helyben talált olasz tolmáccsal lefordíttattam magamnak.[19]

Ebből, mint részletesen látni fogjuk, elsősorban a különböző csapattestekre vonatkozó törvényeket használta fel Marsigli és innen származnak a birodalom bevételeit és kiadásait részletesen bemutató táblázatok is. A 11. fejezettől kezdődik a birodalom katonai erőinek általános bemutatása: felosztásuk, az oszmánok szárazföldi gyalogos és lovas csapatainak bemutatása, alosztályaik, tisztjeik, kötelezettségeik és javadalmazásuk leírásával. Az első könyv utolsó részét a tengeri flotta általános felosztása, az itt szolgáló tisztek, tüzérek, matrózok, valamint a hajógyár, a különböző hajófajták, vásznak és kötelek részletes leírása teszi ki. A kánunnáme fordítása elé Marsigli az érthetőség megkönnyítése végett beillesztett még néhány fejezetet: részletesen beszél az Oszmán Birodalom eredetéről, a régi és a mai törökök közti különbségekről, általános képet ad a birodalom jogi, gazdasági helyzetéről, a birodalomban létező nyelvekről és vallásokról, valamint a török pénzekről, mértékegységekről és végül a törökök kereskedelméről.

A második részben Marsigli jórészt saját tapasztalataiból származó, fontosnak tartott információkat ír le: így külön fejezetet szentel a janicsárok fizetésé-

[15] Marsigli, 1972. [16] Marsigli, 2007. [17] Ezek egyenként 151 és 199 oldalból állnak.
[18] Hüseyn Hezarfen, 1998, 20–29. [19] Marsigli, 2007, 3.

nek és megfogyatkozásának, a *serhadkulu*[20] gyalogságnak és bizonyos lovas csapatoknak is. Majd a török kézifegyverek (szúró-, vágó- és tűzfegyverek), ágyúk, valamint az általuk használt mesterséges tüzek, aknák ábrákkal gazdagon illusztrált leírása következik. Ugyanígy, részletes ismertetést ad a törökök által használt lovakról, zászlókról, katonai hangszerekről, sátrakról, szekerekről, valamint a menetfelszerelésről és az élelmezésről. Ezek után a hadműveleteket veszi sorra: elsőként a táborozást, majd a hadsereg felvonulását, a nyílt színi csatát, a törökök ostromtechnikáit és végül a várvédelmet írja le és elemzi részletesen egy-egy fejezetben, gyakran a magyarországi visszafoglaló háborúból vett példákkal illusztrálva mondanivalóját. A zárszót megelőző részben – az első könyv szerkezetéhez hasonlóan – először a tengeri, majd a dunai hajóhadnak szentel egy-egy fejezetet. A könyvet egy összefoglaló jellegű epilógus zárja.

A könyv eredeti célját pedig, miszerint

> mindebből remélem, hogy sikerül világosan megismertetnem az Oszmán Birodalom katonai állapotát és minden kétséget kizáróan bebizonyítani, hogy mennyire meggyengültek és kimerültek azok az erők, melyeket eddig oly félelmetesnek hittünk,[21]

a szerzőnek a tárgyilagos bemutatáson és a rengeteg felhozott példán keresztül sikerül megvalósítania.

6.1. A *Stato militare...* forrásai

A Marsigli által felhasznált forrásokat tekintve rögtön le kell szögeznünk, hogy igen széles körű forrásanyaggal dolgozott, a messzemenőkig felhasználta a törököktől szerzett adatokat. Így a könyvek, térképek és azok fordításai, valamint a mindenfelé összegyűjtött kisebb írott török források mellett hallomásból és tapasztalatból szerzett értesülései is igen fontos szerepet játszanak a műben. A források tekintetében Marsigli meglehetős bizonytalanságban tartja olvasóit: csupán két felhasznált művet, illetve szerzőt nevez meg ő maga. Lássuk tehát először ezeket.

6.1.1. A *kánunnáme*

Marsigli elsődleges forrása, mint fentebb említettük, az általa is igen sokszor említett, *canon-namé*nak nevezett törvénygyűjtemény. Marsigli azt ugyan érdemesnek tartja többször megjegyezni, hogy művének első könyve ennek az Isztam-

[20] A központ zsoldosaival szemben, akiket a porta szolgáinak *(kapıkulu)* neveztek, a *végvidéki szolgák,* vagyis a birodalom végváraiban állomásozó helyőrségek katonaságának elnevezése.

[21] Marsigli, 2007, 4.

bulban szerzett kéziratnak a fordítása, de annak szerzőjét – jóllehet személyesen is jól ismerték egymást[22] – a *Stato militaré*ban nem nevezi meg.

A kérdés tehát az, hogy Marsigli az Oszmán Birodalomban keletkezett több száz kánunnáme közül vajon melyiket szerezte meg és használta fel művében. A kánunnámék tömege az élet nagyon sokféle szintjét szabályozta, a Marsigli által megvásárolt könyvről azonban – a benne foglaltak témáit és szabályozásrendszerét tekintve – megállapíthatjuk, hogy egészen bizonyosan nem egy helyi, hanem központi, az egész birodalomra vonatkozó törvénygyűjteményről van szó, melynek jellege, mint ő maga mondja a következőkben áll:

> Ahogy mind jobban megismertem ennek a könyvnek a tartalmát, úgy vált egyre világosabbá számomra, hogy ezek a törvények inkább csak a kormányzás módját írják le, s nem a katonai gyakorlatra vonatkoznak.[23]

A birodalomban keletkezett törvénygyűjtemények közül a létező legrégebbi, ami a rendelkezésünkre áll, II. Hódító Mehmed (1451–1481) idejéből való.[24] Ezután mind jogi szabályozások, mind pedig hivatalos rendeletek egész sora látott napvilágot, melyek közül megemlíthetjük 'Kánuni' Szulejmán (1520–1566), II. Szelim (1566–1574), I. Ahmet (1603–1617) és IV. Murád (1623–1640) gyűjteményeit.[25]

A szakirodalom a Marsigli által kánunnámeként emlegetett művet egyértelműen Hüseyn Hezarfen *Telhisü'l-beyan fi Kavanin-i Al-i Osman* című művével azonosítja. Míg Ettore Rossi csak valószínűsíti ezt a tényt[26], addig Louis Bazin már egyértelműen állítja, hogy Marsigli, az Oszmán Birodalom katonai állapotáról szóló traktátus szerzője, Hezarfen fent említett munkájából dolgozott.[27] Heidrun Wurm 1971-ben Freiburgban megjelent disszertációjában Huseyn b. Caferről, vagyis Hezarfenről mint oszmán krónikásról és a 17. század második felének isztambuli társadalmáról értekezett. Ebben a munkájában Wurm részletesen feltérképezte Hezarfen nyugati és egyéb kapcsolatait, köztük természetesen Marsiglivel való viszonyát. Majd ezek után a Grazban 1972-ben újra kiadott *Stato militaré*ról készített részletes és számunkra igen fontos recenziót. Wurm ugyanis korábbi munkájában csupán Marsiglinak az életrajzában elejtett megjegyzéseiből valószínűsíti, hogy művének alapja a *Telhis* lehetett és ugyanígy ennek alapján feltételezi, hogy a bolognai gróf által említett „tudós török", aki az Oszmán Birodalom kialakulásáról és a törökök származásáról olvasott neki, Hezarfennel azonos.[28] Az említett recenzióban pedig már egyértelműen kimondja, hogy

[22] Wurm, 1971. [23] Marsigli, 2007, 3. [24] Akgündüz, 1996[9].

[25] İnalcik, 1955; Anhegger–İnalcik, 1956.

[26] „É da credere che, invece di un semplice qanun-nameh „regolamento", Husein Hezarfen abbia dato al Marsigli il suo telkhis menzionato…" Rossi, 1931, 416.

[27] „… Marsigli, autore di un trattato sullo stato militare dell'impero ottomano che é tratto da un'opera di Hezarfenn, *Talhis*…" Mantran, szerk., 1999, 761.

[28] Wurm, 1971.

a Marsigli által emlegetett forrás Hezarfen műve volt.[29] Ezután egy orosz kutató, Petrosyan írt tanulmányt a kérdésről, s itt néhány pontban illusztrál egyezéseket Hezarfen és Marsigli munkája között.[30]

Marsigli *Stato militaré*ja első részének deklarált célja az, hogy mindenkit tájékoztasson az Oszmán Birodalom katonai állapotáról és ismertesse annak szerkezetét, felépítését, törvényeit és rendjét. Mint ahogy maga említi:

> Az első könyv tárgya a kánunnáme kivonata, azoké a részeké, amelyek a birodalom pénzforrásainak jegyzékét és a hadsereget alkotó különböző féle-fajta csapatokat, illetve az ezek kormányzására szolgáló törvényeket mutatják be.[31]

Ezeket a részeket mindvégig, számos ponton kétséget kizáró módon kimutathatóan Hezarfen *Telhis*e alapján írta. A Hezarfentől átvett részleteket az első könyv 11. fejezetétől kezdődően lehet szövegszerűen kimutatni. Itt Marsigli, mint ahogy a bevezetőben azt már jelezte, leírja a birodalom bevételeit, majd kiadásait. A birodalom bevételeit hat kasszára osztva ismerteti, ezeket részletesen meg is magyarázza. Az első kasszát, a főkincstár bevételeit Hezarfennél[32] és Marsiglinál is megtaláljuk. Az ez utóbbi által követett sorrend többé-kevésbé megegyezik az oszmán szerzőjével, az olasz hadmérnök azonban, mint láthatjuk, a török műből hiányzó magyarázatokat is fűzött az egyes elnevezések után, melyeket fordítója, vagy török barátai segítségével illeszthetett be, máskülönben a török elnevezéseket és azok jelentőségét nyugati olvasói egyáltalán nem tudták volna értelmezni.[33]

Ebben az első összehasonlító táblázatban tehát azt szeretnénk bemutatni, hogy a Főkincstár bevételei hogyan oszlanak meg, melyik tisztviselőhöz, mekkora összeg folyik be, s hogy milyen egyezések és eltérések találhatók a két szerző munkája között.

Hezarfen	Kise (zsák)	Akça (akcse)	**Marsigli**	Borse (zsák)	Aspri (akcse)
Muhasebe-i Evvel	3108,5	4660	Muhasebisi-Evel	33010,5	4666
Muhasebe-i Cizye-i Gebran	2793	3469	Karag-muhasebisi	2793	3769

[29] „Wahrscheinlich handelt es sich dabei um Hezarfens eigenes Werk „Telhis"…" Wurm, 1973. november, 144.

[30] Петросян, 1985. [31] Marsigli, 2007, 4.

[32] Hüseyn Hezarfen, 1998, 87–88.: *Fi'l-asl Irad-ı Hazine-i Amire Emval-i Mukarrere-i Mezkurin Ber-mucib-i Icmal-i Defatir-i Divan-ı Hümayun.*

[33] Marsigli, 2007, 46–47.

Hezarfen	Kise (zsák)	Akça (akcse)	**Marsigli**	Borse (zsák)	Aspri (akcse)
Muhasebe-i Haremeynü'-ş Şerifeyn	371,5	9503			
Mukata'a-i Haremeynü'ş-Şerifeyn	350,5	537			
Mevkufat	2757,5	9764	Mengufat	2757,5	-
Mukata'a-i evvel	1073	1551	Mucatasi-evel	1073	1551
Mukata'a-i Ma'den	1655,5	4920	Maden-Mucatasy	1655,5	4920
Mukata'a-i Bursa	304,5	13279	Brussa-mucatasy	304,5	13279
Mukata'a-i Mensuh	440,5	4508	Menzuk-Mucatasy	444,5	4509
Mukata'a-i Istanbul	517,5	14780	Stambol-mucatasy	517,5	14780
Mukata'a-i Avlonya	259	15890	Aulonia-mucatasy	259	15890
Mukata'a-i Egriboz	54	1334	Egripos-mucatasy	54	1334
Mukata'a-i Haslar	326,5	11750	Kislar-mucatasy	326,5	11750
Mukata'a-i Kefe	170,5	18599	Gieffe-mucatasy	170,5	18599
Muhasebe-i Anadolu	2,5	150	Anadoly-Muacebesy	2,5	150
Mukata'a-i Cedide-i Ula	67	14232	Gedideula– Mucatasy	67	14232
Mukata'a-i Ağnam	-	2096	Cuin-Mucatasy	295	2096
			Passa di Bassora	700	-
Yekun	14.531,5	10.000	Totale	14.731	11.229

Mint a táblázatban látható, a Marsigli által használt számadatok, néhány eltérés kivételével, megegyeznek a Hezarfen által közöltekkel és a végösszeg is nagyságrendileg azonos. Az eltérések magyarázatát a figyelmetlenségek, vagy akár az eltérő kéziratok használatában feltételezhetjük.

Jóllehet a második kassza, – melyet a szultán edirnei tartózkodására fordított összegeket tartalmazza – bevételei között is vannak apróbb eltérések, a végösszeg itt is nagyságrendileg megegyező: Hezarfennél[34] 2101, Marsiglinál 2139,5 *kise* (zsák).

A harmadik kassza Kairó, Ragúza, az adófizető államok, vagyis Erdély, Havasalföld, Moldva adóját veszi számba, de mivel, mint Marsigli maga is írja, ezek nem állandó, biztos bevételek, csak egy körülbelüli összeget közöl.[35]

A negyedik kasszába teszi a Hezarfennél a fent említett táblázatba vett Mekkára vonatkozó adatokat:[36]

	Borse (zsák)	Aspri (akcse)
Aremein-Muasebisi	370,5	9537
Aremein-Mucatesi	850.5	537
In tutto (Összesen)	821	10.074

Az első oszlopban Marsigli 850.5-ös számadata egészen biztosan elírás, mivel a helyes 450.5-ös összeggel összeadva, pontosan 821 jön ki, az akcséra vonatkozó számsornál azonban már előbb keletkezhetett a hiba, mert a végösszeg itt úgy jön ki, ha a hibás értéket adjuk hozzá az 537-hez.

Az ötödik kasszára vonatkozó adatokat a különböző szandzsákoknál adja össze. Végül az utolsó, hatodik kasszánál a nem számszerű, hanem dologi beszolgáltatásokat sorolja fel: először a hajógyárét, melyet Hezarfennél a VIII., a hajógyárat ismertető fejezetben találunk[37]; majd a szerájnak beszolgáltatandó dolgokat sorolja fel, amit Hezarfen előbb, a III. fejezetben ismertet.[38]

A bevételek után, a XII. fejezetben Marsigli rátér a hidzsra szerinti 1071-es (1680) esztendő kiadásainak felsorolásszerű ismertetésére, amit Hezarfennél *Zikr Olunan Emval-i Mukarrereden Mesarif ve Mevacibat ve Gayriyi Beyan Eder*[39] címmel találunk meg. Marsigli itt a forrásból veszi az adatokat, az előzőekhez hasonlóan számszerűsítve táblázatba rendezi, jórészt követve a Hezarfen-féle sorrendet, bár igen lerövidíti azt. A hidzsra szerinti 1070–1071-es év büdzséjével részletesen foglalkozott Ömer Lütfi Barkan is, aki értékes megállapításokat fűz a Hezarfen adataihoz.[40]

A birodalom anyagi helyzetének ismertetése után Marsigli rátér annak általános katonai felosztására. A rövid kis XIII. fejezetben, mely ennek a résznek a bevezetőjeként szolgál, a következőket írja: „Most, hogy elmondtam az általános tudnivalókat, amelyek a birodalom katonai erejének a megismeréséhez szüksé-

[34] Hüseyn Hezarfen, 1998, 101–102.

[35] „Questi saranno la somma in circa di…, di certo entra in questa la somma di…" Marsigli, 1732, I.55.

[36] *Uo.* [37] Hüseyn Hezarfen, 1998, 166–167. [38] *Uo.,* 66–70. [39] *Uo.,* 90–99. [40] Barkan, 1955.

gesek, ideje, hogy rátérjek a részletekre. Nem teszek mást, csak azt rendezem el és írom le, ami a kánunnámében található."[41]

A következő oldalon a rendszerezést megkezdve egy saját maga által összeállított nagyszabású ábrát közöl az egész török hadszervezetről, melyen szemléletes módon láthatók és áttekinthetők az összes gyalogos – szárazföldi és tengeri – és lovas alakulatok. Ezt az ábrát Marsigli minden bizonnyal az olvasók helyzetének megkönnyítésére, a rendelkezésére álló adatok alapján maga készítette el. Rögtön az összefoglaló ábra után, még mielőtt rátérne a különböző seregtestek részletes ismertetésére, egy másik ábrát illeszt be, *A kapikulu egységek által viselt különböző turbánokról és fejfedőkről* címmel és azok magyarázatával.[42] Ez a kép, mint fentebb láthattuk, megtalálható a Marsigli tulajdonában levő török iratok között, s abból a turbánokat és egyéb fejfedőket ábrázoló kéziratból származik, amelyet keleti gyűjteményének egyik legeredetibb darabjaként aposztrofálnak.[43]

A *Stato militare* első részének XIV. fejezetétől kezdi Marsigli a szárazföldi gyalogság leírását. Elsőként egy általános leírást ad, a gyalogság kisebb egységeinek elnevezését sorolja fel, mely részek Hezarfen VII., a *kapikulu*król és a katonaság különböző osztályairól szóló fejezetének első részében találhatók.[44] A Hezarfennél megtalálható részeket Marsigli ismét megváltoztatott sorrendben, magyarázatokkal ellátva közli: megmagyarázza például a *kapikulu* fogalmát, mondván, hogy az a 'kapu' szóból ered. Majd magyarázatként hozzáteszi, hogy a birodalom kimutatásai a *kapikulu*k alá az egész szeráj népességét besorolják, (vagyis például a *bosztandzsi*kat is) mivel ezek is kardot kötnek, ha a szultán hadjáratra indul, de ezekkel nem foglalkozik, mert csak a katonákat kívánja leírni és ezek az udvari szolgák inkább csak az uralkodó fényűzését szolgálják. Marsigli tehát a következő fejezetekben csak a janicsárokról, *adzsemioglan*okról, *topcsi*król, *dzsebedzsi*kről és *szaká*król szól részletesen.

A XV. fejezet a janicsárok eredetéről és törvényeiről[45] szól és ez többé-kevésbé egybevág Hezarfennek a janicsárokról szóló fejezetével.[46] Marsigli igyekszik ismét önmaga és olvasói számára átláthatóbbá rendezni a török szöveget, de elkövet néhány szembetűnő hibát. Rögtön az első mondatok összehasonlításából kitűnik, hogy Marsigli több dolgot, nevezetesen helység- és személyneveket összemos.[47]

[41] Marsigli, 2007, 53. [42] *Uo.,* 56–57.

[43] A 3359-es számú kéziratáról van szó, mely 218 képet tartalmaz a török társadalom különböző rétegeinek turbánjairól, illetve hajviseletéről.

[44] Hüseyn Hezarfen, 1998, 143. [45] *A janicsárok törvényei,* 1989.

[46] *Fi Ahval-i Kapukulu ve Kavanin-i Ocak ve Ibtida-i Zuhur-ı Yeniçeryan-ı Dergah-ı Ali.* Hüseyn Hezarfen, 1998, 143–144.

[47] Marsigli, 1732, 67.

Hezarfen	**Marsigli**
Bunların asıl zuhuru yedi yüz yirmi üçde Sultan Murad-ı Evvel Edirne'yi feth ettikden sonra, Lala, Şahin, Zağra ve Filibe canibine gönderdikden akın edüp, çok esirler getürdi ve Evranos Beğ'i Ibsala canibin feth edüp…	Il felice successo che sperimentò SULTAN AMURAT nelle scorriere comesse à Passa LALA, SAIM, ed AURANOS contra la Tracia, e parte della Macedonia, fu l'origine della Milizia de' Jenizeri, … riuscì loro fare un numero infinito di schiavi d'ogni età…

Ez vagy fordítói hiba, vagy a szerző figyelmetlenségének a számlájára írható. E kérdést nehéz lenne e helyütt eldöntenünk.

A következőkben Marsigli a janicsárok számát és rendjét ismerteti. Marsigli állítása szerint az 1680-as esztendőben összesített számuk: 54.222 volt és ez megegyezik Hezarfen adatával.[48] Ezután három fő elnevezésüket: Yayabeg (avagy *korucu*), Bölük (avagy *oturak*) és Szeimen (avagy *fodula-haran*) írja le, majd az *odá*kat ismerteti, belső berendezéseikkel, amit minden bizonnyal saját szemével is láthatott. Az egyes janicsár-odák számát és leírását (XIX. fejezet), azok tisztjeit stb. is mind-mind megtaláljuk Hezarfennél.[49]

A XXI., vagyis a janicsárok fegyvereiről szóló fejezet[50] nem lelhető fel a török forrásban, azt az olasz szerző minden bizonnyal saját tapasztalatait összegezve írta meg. A következő, a végeken szolgáló janicsárokat tárgyaló fejezetnél azonban ismét visszatér forrásához, bár jócskán lerövidíti azt. Míg Hezarfen váranként felsorolja ugyanis az ott állomásozó odák és katonák számát, Marsigli csupán összesített számukat közli (21.426), amely adat két főnyi eltéréssel megegyezik Hezarfenével.[51] Ide azonban mellékletként egy térképet is beilleszt azokról a határ menti erődítményekről, melyekben janicsárok állomásoznak. Ez a térkép azonos Marsigli 46. számú kéziratának 7. számú térképével: *Mappa delle Fortezze di Frontieri con presidii Gianizeri guarnite* címmel.

Találhatók olyan részek is a *Stato militaré*ban[52], melyek csaknem szó szerinti egyezést mutatnak Hezarfen művével[53], ilyen például a janicsárok büntetésére vonatkozó rész:

[48]Hüseyn Hezarfen, 1998, 152; Marsigli, 1732, 68.

[49]Hüseyn Hezarfen, 1998, 145–146. A *Fi Kavanin-i Yeniçeriyan-ı Dergah-ı Ali ma'a-zabitan ve Zümre-i Mezbure ve Solakan ve Zaharciyan ve Gayrihüm* című részben.

[50]Marsigli, 2007, 61. [51]Marsigli, 1732, 74; Hüseyn Hezarfen, 1998, 150–152.

[52]Marsigli, 1732, I.75. [53]Hüseyn Hezarfen, 1998, 153.

Kısas-ı Yeniçeriyân

Eğer Yeniçeri katle müstahak olsa, orta-çavuşun habsine verüp esâmisini çalarlar. Ba'dehu ases-başıya verüp, Baba Ca'fer Zindanı'na götürüler.

Katli ferâm olundukda işâ' namazından sonra cellâd boğar.

Ve bir kayığa koyup Kurşunlu Mahzen'in önüne vardıkda boğazına bir taş bağlayup denize atarlar.

Selefde i'lâm içün bir tob atarlardı.

El'ân top atılmak memnu'dur.

La sentenza di morte, prima che si eseguisca, si rihciede dalla sua Compagnia, ed anche da tutto il Corpo della Milizia, che il condannato resti privo del carattere di Jenizero, perció si cancella dal ruolo il suo nome, volendosi che mora come uomo ordinario, e non come qualificato coll'onore di una tal Soldatesca, che pretende di essere immune dall'ignominia del patibolo. Indi dal Tenente vien consegnato all'ORTA CHIAUS, affinché eserciti la sua autoritá nell'invigilare alla sentenza, facendolo per le mani dell'ALSAJE-BASCY passare ad un carcere detto BABAGIAFER, nel quale a mezz'ora di notte, il Carnefice lo strangola, e legandoli al collo una pietra, lo chiude in un sacco, e lo sommerge in mare a CURSCIUM MAHALASSI, ceremonia privata per non dare al Publico un cosi mesto spettacolo, essendoci percio disusato il palesare l'esecuzione di queste sentenze con lo sparo di un de Cannoni del Serraglio.

E részben Marsigli a Hezarfen-féle mű szó szerinti fordítását közli, de terjedelme itt kissé meghaladja az eredeti forrásét. Ennek oka pedig az, hogy Marsigli a közölt információkhoz még saját megjegyzéseket is fűz. Ezek a megjegyzések magyarázó jellegűek, s minden valószínűség szerint saját gondolatai. Ilyen például az idézett szövegben az a rész, ahol a janicsárnak a listáról való törlésekor megemlíti, hogy ezt azért teszik, hogy az elítélt közönséges emberként halhasson meg, ne mint kiemelt katona és így ne mentesülhessen a vérpad szégyenétől.

Összegezve tehát elmondhatjuk, hogy ha részletesen végigtekintjük a hadseregről szóló részeket, néhány szakasztól eltekintve valóban Hezarfen Hüseyn efendi munkájának fordítását, annak átvételét tisztelhetjük benne.

[54] *Der-beyan-i mühimmat ve ahval-i zabitan-i tersane-i amire* címet viselő fejezetében.

De ugyanezt tapasztalhatjuk akkor is, ha megvizsgáljuk a haditengerészetről szóló fejezeteket. Marsigli első könyvének utolsó nagy fejezete ugyanis, amelyben 9 oldalon keresztül, 21 fejezetre bontva tárgyalja a haditengerészetet, szintén Hezarfen *Telhis*éből való. Hüseyn efendi a VIII. fejezetben[54] értekezett erről a kérdésről.[55] Hezarfen elsőként a tengeri hajóhad fontosságát emeli ki: „…a hódítás és annak megtartásának kérdése a tenger birtoklásától függ,… fontossága miatt mindent meg kell tenni érte", majd rátér a szultáni hajógyár alapításának és építésének történetére *(Fasil: Tersane-i Amire beyanindadir)*. Marsigli a tengerészetről szóló rész első fejezeteként egy rövid bevezetést ad a szultáni hajóhad keletkezéséről, ahol a Hezarfen által említett I. Szelim szultán és nagyvezére, Piri Mehmed pasa mellett – itt számszerűen megegyezik az újonnan alapított flotta hajóinak száma is: 500 – ő említést tesz II. Mehmedről is, kiemelve a hódításokban és a flotta megalakításában játszott szerepét.[56] Ezek az adatok teljesen hiányoznak Hezarfennél. Marsigli a következő, szintén rövid, bevezető jellegű fejezetben leírja a tengeri hajóhad általános felosztását: hajók és a flotta körül szolgáló emberekre osztva őket és röviden felsorolja mindkét csoport alosztályait is. Marsigli e fejezetet minden valószínűség szerint saját kútfőből írta, mintegy az elkövetkező fejezetek összefoglalásául, hogy átláthatóvá tegye a közölni kívánt információkat. Az olasz gróf e bevezető fejezetek után tér csak rá a hajógyár ismertetésére, ahol a Hezarfentől vett adatok mellé a saját szemével látott dolgokat is leírja. Így megemlíti a Hezarfen által közölt muszlim temetőt és annak elköltöztetését, aminek a helyére azután a hajógyár kerülhetett. E mellett részletesen ismerteti a hajógyár környékét és felépítését is, úgy, hogy azt az Isztambult nem ismerők is megérthessék, leírva továbbá az ott található épületeket is, mely részletek a török forrásból szintén hiányoznak. Hezarfen a következő fejezetben a flotta körül szolgálatot teljesítő tisztekről és közkatonákról számol be, hozzáillesztve a fejezethez egy *tenbih*et (figyelmeztetés), mely a főtisztek különleges feladatairól értekezik *(Fi Ahval-i Meratib-i Zabitan-i Tersane ve Azeban)*. Marsigli itt sem követi forrása sorrendiségét, hanem előreveszi a hajófajtákat és az azokhoz tartozó fejezeteket – mint azt rövid bevezetőjében már előrevetítette –, és csak ezután beszél, három fejezetre bontva, a hajógyárban szolgáló emberekről. Ezek közül az elsőben a hajógyárban szolgálókról és azok különleges fizetéséről, majd az *azab*ok tisztjeiről, végezetül pedig a hajógyárat igazgató tisztekről számol be. Külön három fejezetet szentel továbbá a hajókon szolgáló személyzetnek és tisztjeiknek. Hezarfen csak a következő részben sorolja fel az udvari hajóhad hajóinak fajtáit: nevük, ülésszámuk, hosszúságuk és egyéb jellemzőik feltüntetésével *(Donanma-yi Hümayun Gemileri Enva'indadir)*. A negyedik fejezetben a szultáni hajógyár részére átadandó dolgok törvényeit sorolja fel *(Fi Kavanin-i Mühimmat-i Tersane-i Amire),* majd a többi átadandó

[55] Marsigli, 1732, 138–147; Hüseyn Hezarfen, 1998, 157–168. [56] Marsigli, 1732, I. 138.

dolog felsorolásába kezd *(Ocaklik-i Tersane-i Ma'mure Gayrez-Teslimat-i Nukud),* végül az utolsó fejezetben a szultáni hajógyárban szolgálatot teljesítők bérezését elemzi (*Mesarif-i tersane-i Amire Gayr ez-Ocaklik).*[57] Ezeket a fejezeteket Marsiglinél is megtaláljuk külön anyagokra lebontva: vas, kötelek, vásznak, szövetek, hajólámpák, zászlók, világítóeszközök.

Marsigli és Hezarfen művének néhány részletét felvillantva, összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy Marsigli alapvető forrását a janicsárság és az egyéb gyalogos *kapikulu* egységek leírásánál, valamint a lovasságot tárgyaló fejezeteknél, a timárosokról, a különböző katonai vezetőkről és a hajóhadról írt részeknél valóban Hezarfen *Telhis*e képezi. Marsigli azonban sok helyütt megváltoztatja a Hezarfen által követett sorrendet, darabjaira szedi szét az egyes adatokat, fejezeteket, bizonyos helyeken lerövidíti Hezarfen mondanivalóját, máshol pedig saját magyarázatait, tapasztalatait, illetve máshonnan szerzett információit illeszti be a fordításba.

A szöveges részek vizsgálata után röviden térjünk rá a Marsigli által közölt számadatok, ezen belül is a különböző vilájetek és szandzsákok számsorainak és azok forrásértékének a vizsgálatára, azok felhasználhatóságára a további kutatásokhoz. Itt többféle összehasonlítást végeztünk a nem pontosan egyező szandzsákelnevezések és számadatok átvizsgálásával, hogy – ahol lehet – megállapíthassuk az eltérések okát. Ezért belevettük az összehasonlításba Marsigli nyomtatott művén kívül annak eredeti kéziratát is, valamint Hezarfen mellett Ayn Ali adatait is, mivel Hezarfen ebben a fejezetében az ő számsoraival dolgozott.

Kezdjük a sanserifi, vagyis damaszkuszi vilájet névanyagának összehasonlításával.

Marsigli kézirata BUB FM 51. f. 688.	**Stato militare, p. 114.**
Sanserif	Siam-scerif
	Tedmir
	Saida
	Perut
	Cerec
Cugiu Serif	Cogiuc-sery
Aglun	Aglun
Sefet	Sefet
Gaize	Gaze
Mabulú	Nabril
Lerun	Lesrin
Asna	Asna-tefterdar

[57] Hüseyn Hezarfen, 1998, 161–169.

Defter chiaiassi	Tefterdar-chiajassy
Timar defterdar	Timar-tefterdar

Mint a fenti táblázatból kitűnik, a kéziratból hiányzik a műben feltüntetett első négy helységnév. Marsigli a táblázat feletti részen azonban megmagyarázza, hogy ezeknek a bégségeknek egy része hászbirtok, vagyis szultáni kezelésben maradó birtok *(Kas),* másik fele azonban éves fizetséggel bír *(Saliane)* és az első négy helyre ezek kerültek. Ugyanitt teszi hozzá magyarázatképpen, hogy ez a damaszkuszi körzet, mely magában foglalja az egész Szentföldet is.

Ha ehhez hozzávesszük Hezarfen munkáját, érdekes következtetésekre juthatunk:

Marsigli kézirata, BUB FM 51. f.688.	**Bevételek/ Ziámetek/ Timárosok**	Stato militare p. 114.	**Bevételek/ Ziámetek/ Timárosok**	Hezarfen p. 137.	**Bevételek/ Ziámetek/ Timárosok**
Sanserif	**…/../332**	Siam-scerif	**10.000/87/ 772**	**Şam–ı Şerif**	**10.000/87/ 332**
		Tedmir		**Tedmur**	
		Saida		**Sayda**	
		Perut		**Beyrut**	
		Cerec		**Kerek**	
Cugiu Serif		Cogiuc-sery	**2500/9/ 161**	**Kudüs-ı Şerif**	**252.000/9/ 161**
Aglun	**2610/…/…**	Aglun	**2600/1/61**	**Aclun**	**261.000/4/ 61**
Sefet		Sefet	**3738/5/123**	**Safed**	**373.000/5/ 123**
Gaize	**…/7/…**	Gaze	**5083/6/108**	**Gazze**	**508.338/7/ 108**
Mabulú		Nabril	**2965/-/-**	**Nablus**	**296.450/–**
Lerun		Lesrin	**2000/9/39**	**Leccun**	**200.000/9/ 39**
Asna defterdar		Asna-tefterdar	**1300**	**Hass-ı defter-i hazine-i Şam**	**130.000**

Marsigli kézirata, BUB FM 51. f.688.	**Bevételek/ Ziámetek/ Timárosok**	Stato militare p. 114.	**Bevételek/ Ziámetek/ Timárosok**	Hezarfen p. 137.	**Bevételek/ Ziámetek/ Timárosok**
Defter chiaiassi		Tefterdar-chiajassy	**1300**	**Ze'amet-i Kethüdayı defterdarı Şam**	**130.000**
Timar defterdar	**290**	Timar-tefterdar	**340**	**Ze'amet-i defterdarı timarı Şam**	**70.000**

A három táblázat összehasonlításából immár világosan kitűnik, hogy ott, ahol az eredeti kézirat és a nyomtatott szöveg között valamiféle kis eltérés van, ott minden esetben a kézirat számadatai egyeznek meg a török forrással, Hezarfen *Telhis*ének számsoraival. Itt rögtön adódik a feltételezés, hogy nyomdai hibáról lehet szó, de ez azért nem állja meg a helyét, mert ha összeadjuk és átszámoljuk a Marsigli által minden táblázat végén gondosan elkészített összegzéseket, azonnal feltűnik, hogy a szerző ugyanazokkal a számokkal dolgozott, amelyek a kész, nyomtatott szövegben is megjelennek. Például a ziámetek számának összeadásánál az általa citált 6-os értékkel jön ki a végső 120-as szám, nem pedig a Hezarfennél és a kéziratban szereplő 7-es számadattal, valamint ugyanezt tapasztalhatjuk a 772-es szám elírása során is.

Marsigli tehát a hosszú ideig tartó, minden bizonnyal több átdolgozást is megélt munka készítése során az utolsó változatnál, az idő közben történt figyelmetlenségek következtében gyakran hibás adatokat közöl. De nem csupán a török forrásból szerzett és lejegyzetelt adatok átvételénél történtek figyelmetlenségek. Marsigli ugyanis a vilájetek adatait közlő táblázatok végén mindig összesítéseket készített – minden bizonnyal a számadatok könnyebb kezelése, átláthatósága végett –, de ezeknél is nem ritkán tapasztalhatók matematikai pontatlanságok. Így például a timárosok bevételeit a megadott számadatokból számolja ki egy szorzó segítségével (41,66 körüli értékkel) és itt az agluni timárosok felszorzásánál – minden bizonnyal tévedésből – 2541 helyett csak 1541-et ír. Ugyanennek a sornak összegzésekor pedig az 51.765-ös érték helyett csak 51.665-öt számol.

Ha pedig a fenti vilájet legvégső összefoglaló táblázatát tekintjük, a bevételek összege megegyezik ugyan a bégek, ziámetek és timárosoknál a szorzó segítségével kiszámolt számadatok összességével, de az végképp furcsának tűnik, hogyan jöhetett ki a katonák számára a 2208 helyett 3606 darab katona.

Nézzük most meg erre vonatkozóan a szivaszi vilájet példáját.

Marsigli kézirata BUB FM 51. f. 692.	Ziámet/ Timár	**Stato militare p.108.**	Ziámet/ Timár
Sivas	48/..	Sitas	493/953
Emagie		Emage	19/429
Giorum		Ciurum	16/310
Bosve		Bosuc	15/730
Divrighi		Dimighy	1/310
Gianich		Giane	7/344
Arabgir	../153	Alargil	2/133
Defterchiaiassi		Tefter-chioja	
Timar defterdar		Timar-tefterdar	

A számokban csupán három kisebb elírás történt: a szivaszi ziámetek száma a Marsigli-féle kéziratban 48[58], a *Stato militaré*ban 493 s ez utóbbiban ennek alapján számolta Marsigli a ziámetek számát, így itt igen nagy lett a tévedés; valamint az arabgiri timárosok száma 153, a *Stato militaré*ban 133, de ez utóbbi elírás nem okoz fennakadást, mert ugyanott a katonák számát már a nyomtatott szöveg is 153-nak tünteti fel, ami mindig megegyezik a timárosok számával.

A különböző helységnevek vizsgálatánál pedig ugyanarra a következtetésre juthatunk, mint a damaszkuszi vilájet esetében, vagyis a kéziratból jelentős torzulásokkal kerültek át a nyomtatott munkába.

A budai vilájet összehasonlító táblázatának áttanulmányozása során ismét több megválaszolandó kérdés merülhet fel.

	MARSIGLI, p. 130.	**HEZARFEN, p. 119–120.**	**AYN ALI, p. 43.**
Budai vilayet	Beylerbato di Buda		
Beglerbég	1 Buda. Bevétel:10.012 tallér Katona.280	801.000 Hass-i mir-i miran	
Pasa	Kanizsa (Canissa)		
	Eger (Agrie)		
Bég v. szandzsák Akcse (katona)	Semendria 545.260 (109)	Semendire 540.260	Semendire 540.270

[58] *Uo.*, 126. Itt is a 48-as szám szerepel a Sivas-i ziámetekre.

	MARSIGLI, p. 130.	**HEZARFEN, p. 119–120.**	**AYN ALI, p. 43.**
	Oechioi 40.000 (8)	Pecuy 400.000	Pecuy 400.000
	Ostun Beligrad 360.000 (92)	Istolni-Belgrad 400.000	Istolni belgrad 360.000
	Ostrugun 210.000 (42)	Üstürgon 360.000	Estergon 210.000
	Sighidin 540.000 (108)	Segedin 210.000	Segedin 340.000
	Siren 425.665 (85)	Sirem 340.175	Sirem 425.675
	Agran 289.665 (57)	Hatvan 425.675	Hatvan 289.660
	Sementurna 240.000 (48)	Simontorna 289.675	Simontorna 240.000
	Cupan 240.000 (48)	Kopan 240.000	Kopan 240.000
	Telic 300.000 (60)	Fülek 300.000	Filek 300.00
	Vivar 234.656 (46)	Seksar 234.656	Seksar 234.650
			Sigetvar 616.233
	Sician 240.260 (48)	Secen 240.260	Secan 240.260
	Novograd 233.949 (46)	Novigrad 233.949	Novigrad 233.949
	Sultu 400.000 (80)	Solnok 400.000	Solnok 400.000
	Moaccia 292.000 (58)	Mohac 292.000	Mohac 292.000
			Hass-i Defterdar-i Budin 105.220
		Liva-yi mir-i Liva-i Hazine-i Budin 105.220	Zeamet-i kethüda-i defter-i 103.240

	MARSIGLI, p. 130.	HEZARFEN, p. 119–120.	AYN ALI, p. 43.
	Tefter-chiajassy 103.240	Zeamet-i kethüda-i defter-i 103.240	Zeamet-i defterdar-i timarhay-i Budin 71.869
	Timar-teftardar 71.869	Zeamet-i defterdar-timarhay-i Budin 71.869	
	Összesen 4.766.564 akcse 44.058 tallér (1249/1269 sold)	Összesen mahsulat 64.45.807	

Mint ebből a táblázatból kitűnik, a Marsigli által közölt adatok nagy része megegyezik Hezarfen számsoraival, de érdekes, hogy ahol eltérést tapasztalhatunk a két irat között, ott inkább a harmadikként közölt forrás, Ayn Ali adatai egyeznek meg a Marsigli által közölt számokkal. Ennek a jelenségnek az lehet a magyarázata, hogy Ayn Ali efendi említett munkája Hezarfen egyik alapvető forrása volt és a VI. fejezetben szereplő adatok talán Hezarfen modern kiadásában nem lettek pontosan feltüntetve.[59] A különböző pontatlanságok pedig itt már a másolók, a különböző kéziratok és megjelentetői okozta hiányosságokból eredhetnek. Az adatok valódi dátuma nem ismeretes, valószínűsíthetően ezek nem 17., hanem 16. század végi összeírásokból származnak, ennek felfedése további kutatásokra vár.

Összegzésképpen tehát megállapíthatjuk, hogy a Marsigli által a *Stato militaré*ban közölt adatok pontatlanságából eredően azokat csupán a szerző eredeti céljának megfelelően, tájékozódás jelleggel, az arányok körülbelüli érzékeltetéséhez használhatjuk, hadügyi, illetve pénzügyi számításokra csupán forráskritikával és összehasonlítással alkalmasak.

6.1.2. A *Stato militare*... egyéb forrásai

Másik forrásaként Marsigli az általa Abubekir efendinek nevezett földrajztudóst nevezi meg, akitől a *Stato militaré*ban felhasznált térképeket sikerült beszerez-

[59] „kendisinin coğu yerlerde aynen kopya ettiği kaynağıdır." *Uo.,* 25.

nie. Ebu Bekir bin Behrám ed-Dimaski[60] Marsiglivel, az olasz gróf állítása szerint, Hezarfenhez hasonlóan, szintén Isztambulban ismerkedett meg.[61] Dimaski legjelentősebb műve Wilhelm és Joan Blaeu (apa és fia) *Atlas Maior sive cosmographia Blaviana qua solum salum Coelum accuratissime describuntur* című művének törökre fordítása. Ezt a grandiózus világtérkép-sorozatot a holland követ, Justinus Colyer 1668-ban az Edirnében időző IV. Mehmednek ajándékozta és így került az Oszmán Birodalomba. A szultán annak lefordítását először a portai főtolmácsra, Alessandro Maurocordatóra bízta, de végül Ebu Bekir kapta meg a megbízatást (1675).[62] A török földrajztudós tíz éven keresztül dolgozott a hat, illetve más kiadásban kilenc kötetes művön. Végül a fordításon kívül az iszlám országokra és elsősorban az oszmánok által birtokolt területekre vonatkozó igen jelentős kiegészítésekkel adta át művét[63] a szultánnak. De mivel a szerzőnnél így nem maradt példány, ezért magának, saját használatra, egy rövidített változatot készített. Ezt a változatot, az Oszmán Birodalom országaira vonatkozó, saját adataival kiegészített két kötetet sokszorosíttatta.[64] Ezt a térképsorozatot sikerült Marsiglinek második konstantinápolyi tartózkodása alatt (1691) drága pénzen megszereznie a fent már említett livornói renegáttól, Musztafától, aki a császári pénzverde vezetője volt.[65] Innen való tehát az a hét darab térképe, amelyek azután a bolognai Marsigli gyűjtemény 46. számú, térképeket tartalmazó kéziratai közt találhatók és ezek kerültek felhasználásra a *Stato militare* illusztrációiként. Marsigli a fent említett és a könyvhöz mellékelt térképek alapján illusztrálja a birodalom nagyságát. Eredeti, törökök által készített térképei segítségével igyekszik hiteles képet adni a birodalomról, amit ő maga is külön kihangsúlyoz, mondván,

> az arab nemzetiségű Abubekir efendi […] megmutatta nekem a töménytelen mennyiségű hibát, ami a mi Ázsia-térképeinken található, úgy a helységek elhelyezésére, mint elnevezésére nézve […] így megkértem, hogy helyezze el nekem az Oszmán Birodalom összes beglerbégségét és szandzsákát, ami a török hadseregről szóló műben lesz látható…[66]

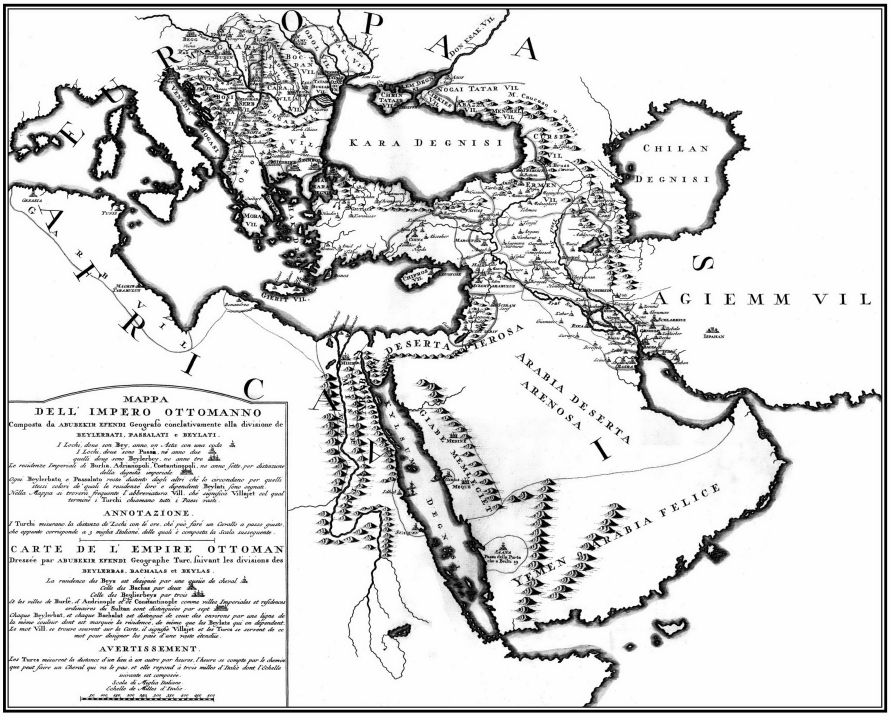
Marsigli, a törökökkel történő érintkezés során, mint említettük, sok érdekes anyagot összegyűjtött, számos olyan autentikus anyaghoz hozzájutott, amiket azután beépített róluk szóló művébe. Az említett két forrás mellett ennek egyik

[60] A damaszkuszi születésű tudós tanulmányait szülővárosában végezte, majd – a később nagyvezírré is kinevezett - Köprülüzade Fazil Ahmed pasa szolgálatába állott. Az ulemák közé kerülve tanítással foglalkozott. 1691 márciusában érte a halál. Adivar, 1970², 137–138.

[61] Lovarini, szerk., 1930, 19–20. [62] Adivar, 1970², 137–138. [63] *Nusretü'l-Islam ve's sürur fi tahriri Atlas Mayor* [64] Saricaoğlu, 1991, 129–130. [65] Sorbelli, 1930, 183.

[66] BUB FM 81. *Marsili Miscellanea. (c.83–90): Minuta di lettera del Co. Marsili a Gio. Batt. Donato sopra la letteratura de'Turchi. (14 maggio 1688)* f.87v.

szép példája egy várrajz-sorozat, amiről ő maga mondja el, hogy azt első törökországi útja során szerezte. A törökök ezeket a rajzokat a Dnyeper szige-

Az Oszmán Birodalom térképe

teiről készítették, hogy az annak alapján épült várak segítségével megfékezzék a Fekete-tengeren kalózkodó kozákokat. A rajzokról egyébként látszik, hogy a műben szereplő egyéb ábrától eltérő stílusban készültek. Másik érdekes szerzeménye egy parancslevél, aminek a fordítását a törökök meneteléséről szóló rész végéhez csatolta. Erről ő maga a következőket mondja:

> Konstantinápolyban nekem is birtokomba jutott egyszer egy ilyen utasítás, ugyanannak a személynek a kezétől, aki Szulejmán nagyvezér táboráról is beszámolt nekem. Jelen cédula is éppen azé a Szulejmáné volt, aki az eddigi legnagyobb ármádát vezette, amelyet a törökök Bécs után Magyarország ellen küldtek. Ennek a török hadsereg csapatmozgásáról készült cédulának az olasz fordítását, amelyet eredetileg a nagyvezér mellett állomásozó kancellár írt, jelen fejezet végén közlöm a célból, hogy a nagyvezér parancsait olvasva megismerhessük nem csupán a törökök menetelésének

[67] Marsigli, 2007, 112.

a Szulejmán által gyakorolt rendjét, hanem nagyrészt megértsük az egész rendszer működését, még akkor is, ha – mint el fogom a továbbiakban még mondani – nem mindig ugyanilyen rend szerint vonulnak fel.[67]

A várrajzokhoz és a parancslevélhez hasonlóan török forrásból való az a sátrak leírását közlő rész után beillesztett öt oldalnyi illusztráció is, mely állítása szerint a sátrak tetején található egyes janicsár csapattestek zászlajait ábrázolja. Itt megemlíti ugyan, hogy ezeket szerencsétlen kimenetelű hadjárataik során rendszerint hátra szokták hagyni, de az ábrák forrása mégsem ez, hanem minden valószínűség szerint Marsigli 170 kötetet tartalmazó keleti gyűjteményének, az erről részletesen szóló részben már említett 3358. számú kézirata lehetett. Ez ugyanis egy, a janicsárok 163 zászlaját ábrázoló színes katalógus.

Marsigli ezeken a felhasznált török forrásokon túl, elsősorban műve második, gyakorlatibb jellegű részében, nagy hadiírói elődeinek, elsősorban Raimondo Montecuccolinak, módszertani nyomdokain haladva leginkább saját tapasztalatainak rendszerezésére törekedett.

Hetedik fejezet

Utószó

Végezetül érdemes néhány szót szólnunk I. Lipót ezen olasz származású tisztjeinek identitásáról, hiszen ezek a hadvezérek, mint láthattuk, jelentős mértékben hozzájárultak a magyarországi török uralom felszámolásához. Az olasz származású, hazájukból elsősorban anyagi létük biztosítása végett eltávozott és császári szolgálatba lépett, itáliai kultúrával és műveltséggel felvértezett nemes ifjak – nézetünk szerint – jelentős kisebbrendűségi és egyben felsőbbségi érzéssel a lelkükben élték életüket és teljesítették szolgálatukat hazájuktól távol, idegen földön. Az olaszoknak nagy vonzerőt jelentett, hogy katonai pályafutásuk magában rejtette annak lehetőségét, hogy elérjék a bécsi udvarban elérhető legmagasabb pozíciókat is. Ennek az volt az egyik fő oka, hogy a Habsburg uralkodók mindenképpen el szerették volna kerülni azt, hogy a legmagasabb állami tisztségek, pozíciók öröklődök legyenek és ezzel együtt megtarthassák maguknak a mindenkori döntési jogot ebben a kérdésben. A császár a *meritokrácia* elvének alkalmazásával arra törekedett, hogy itáliai szakembereket tegyen a birodalom katonai irányító szervezetének legfőbb pozícióiba, hiszen őket egyszerűbb volt meggyőznie politikai nézeteiről. Nekik ugyanis nem voltak – legalábbis egy ideig – komolyabb politikai kapcsolataik, érdekeik nem fonódtak össze a helyi (osztrák) nemességgel és gyökértelennek érezték magukat Bécsben. Ez a tény, vagyis az, hogy egyedül a császárhoz, mint uralkodóhoz kötődtek, még az érdemeiknél is nagyobb súllyal esett latba kiválasztásuknál. A feltétlen lojalitás volt ugyanis az az alapvető kritérium, aminek mentén a császár meg kívánta alkotni az új, hozzá kétséget kizáróan hűséges birodalmi elitet, jóllehet tudta, hogy ezzel alapjaiban sértette meg és *de facto* vette semmibe a *jus publicum Romanorum Germanicum* által megfogalmazott jogokat és – ha burkoltan is, de – tette vita tárgyává a német nemesség számára oly fontos szabadságjogokat *(libertates)*.[1] Az már a harmincéves háború különösen nehéz időszakában is rendkívül logikus

[1] Martelli, 2010, 68.

és kézzelfogható döntésnek bizonyult, hogy olasz zsoldos katonákat választott ki és helyezett a császári hadsereg élére, mivel ők mind gazdaságilag, mind pedig társadalmilag függetlenek voltak az osztrák-német régió nemességétől.

A császári szolgálatba állt itáliai hadvezérek az uralkodó törekvéseinek végrehajtásában remek partnernek bizonyultak, elég ha megnézzük, hogyan vélekedett erről a kérdésről például Montecuccoli[2] vagy Marsigli, akik számára az '*amor principis*' egyértelműen egyet jelentett az '*amor Dei*' fogalmával.[3] Montecuccoli és az őt követő 17. századi itáliai hadvezérek számára ugyanis a Habsburg Birodalom volt a megélhetés forrása. Anyagi érdekeiken kívül „egyedül a dinasztia iránti kétségtelen lojalitás" fűzte őket Lipót császár udvarához és politikai világnézetüket ennek megfelelően nem a vérségi, érzelmi, és kulturális hovatartozás határozta meg, hanem a gyakorlati, vagyis katonai, szakmai, technikai szempontok. Így lettek ezek a katonaemberek az abszolutizmus feltétlen hívei, hiszen mind egyetértettek azzal a nézettel, hogy a hatékony hadakozás előfeltételeinek megteremtését csupán egy, a rendi anarchiát megszüntető erős központi kormányzat képes biztosítani.

A 17. század második felében Habsburg szolgálatba álló olaszok gyakorlati tapasztalataikat, a francia mellett, leginkább a magyar hadszíntéren szerezhették meg, amely Fabio Martelli szavai szerint „valójában egy hatalmas és valóságos 'mészárszék' volt mind a törököknek, mind a császáriaknak."[4] Elméleteik gyakorlatba ültetése közben, mint láthattuk, számos gyakorlati problémával kellett szembesülniük: súlyos logisztikai nehézségeket kellett megoldaniuk (miközben az oszmán seregnek több állandó, csak a logisztikai kérdések megoldására specializálódott egysége volt), szinte folyamatosan fennálló gazdasági gondok adódtak (az Udvar nem tudta rendszeresen fizetni a végvári katonaság és a hadsereg zsoldját), valamint azzal is meg kellett küzdeniük, hogy nem állt rendelkezésre megfelelő számú jól képzett tiszt és ennek megfelelően hiányzott a professzionális jól képzett hadsereg is. E problémák, konfliktusok illusztrálására a legismertebb példa Montecuccoli magyarországi tevékenysége, de ezek a nehézségek, az egész magyarországi visszafoglaló háború során mindvégig fennálltak. A központi kormányzat fokozatosan egyre erősebb ellenőrzést gyakorolt a toborzás, finanszírozás és támogatás terén, és a Habsburg parancsnokok egyre jobban tudták irányítani csapataikat, amelyeket az oszmán hadseregénél kisebb, mozgékonyabb egységekre osztottak.[5]

A bécsi udvar politikájára hatást gyakorló itáliai hadvezérek segítségével sikerült megerősíteni a császári hadsereget úgy, hogy míg az 1660-as években alig húszezer főnyi sereggel rendelkeztek, addig 1700-ban már száztizenhatezer ka-

[2] Martelli, 1990. [3] Gherardi, 1980.

[4] „oggettivamente una vera e propria immensa 'macelleria' di turchi e di imperiali" Martelli, 2010, 80.

[5] Ágoston, 2011, 95–96.

tonájuk harcolt, majd 1703-ban, a spanyol örökösödési háborúban száznegyvenezer katonát tudtak csatarendbe állítani.[6] Ugyanakkor a korszerűség és az abszolutisztikus kormányzás jegyében a magyarországi katonai berendezkedést is jelentősen átalakították.[7]

Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy mindkét fél (a Habsburg uralkodó és a szolgálatában álló itáliai származású katonák) részéről egy erős és kölcsönös érdekközösség állt fenn. És tagadhatatlan, hogy az olaszok, akik közül részletesen szóltunk a modenai Raimondo Montecuccoliról, tanítványáról, a nápolyi Antonio Caraffáról és a bolognai Luigi Ferdinando Marsigli tevékenységéről, mind gyakorlati tevékenységük, mind pedig elméleti írásaik által igen jelentős mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy az európai politika sakktábláján közepes hatalomnak számító birodalomnak I. Lipót uralkodásának a végére[8] – katonai sikereinek, a török kiűzésének és ezzel együtt a monarchia jelentős expanziójának köszönhetően – sikerült konszolidálnia az egész régiót és Bécsből irányított birodalomként igazi nagyhatalommá nőtte ki magát.[9]

Ennek a magyarországi török hódoltság 17. század végi történetének alakulása szempontjából oly fontos folyamatnak éppen ezek az úgymond „gyökértelen, hazátlan", de nagy hatású itáliai hadvezérek voltak az előmozdítói. Ők képviselték a császárvárosban a török kiűzésének szükségességét, propagálták írásban és szóban a török hatalmának végleges megtörésére irányuló nagy háború gondolatát. Elsők között természetesen Raimondo Montecuccoli, aki így indokolta a háború és az oszmánok legyőzésének szükségességét:

> A halálnál is nehezebb elviselni a török zsarnokságát […] A leigázottak példája fájdalommal tölti el az ember szívét és könnyeket fakaszt. Felülni az édesen hangzó ígéreteknek és engedni elámítani magunkat, hogy csak enyhe adó fizetéséről van szó, nem más, mint nyitott szemmel aludni. Itt csak győzni lehet, vagy nyakunkat igába hajtani, középút nincs. Ezért jobb méltón ellenállni és egyenlő hadsereggel szembeszállni, mint megadni magunkat.[10]

Míg azonban Montecuccoli valamivel kevesebb tapasztalattal rendelkezett, és inkább elméleti szinten alapozta meg a török kiűzéséhez szükséges ismereteket, a jövőbeni császári hadsereg felépítését és a birodalom centralizációjának érdekében folytatandó politikát, addig az Antonio Caraffa közvetítésével, hatékony politikai és gyakorlati munkásságával felvértezett tudós-katona Luigi Ferdinando Marsigli már a törökökkel kapcsolatos sokrétű tapasztalatai birtokában tudta

[6] Bérenger, 1975, 22. [7] Czigány, 2003. [8] Goloubeva, 2000.

[9] Olyannyira, hogy a 19. századi romantikus osztrák történetírás visszatekintve ezt az időszakot egyenesen „hősi korszak"-nak nevezte el.

[10] Montecuccoli, 2002, Lib. III., Cap. XXV.

hatékonyan elősegíteni a török kiűzését Magyarországról. Marsigli a török fogságban, ellenük harcolva, diplomáciai küldetéseket teljesítve és a Habsburg és az Oszmán Birodalom határának, a karlócai békét (1699) követő kijelölését célzó missziójának lezárultával, törökökről szóló fő művében, a *Stato militaré*ban így összegzi a keresztény uralkodók és az oszmánok közti konfliktus lényegét és vonja le a megfelelő következtetést:

> Ha egy keresztény uralkodónak nézeteltérése támad a törökökkel, azok sohasem törölik ki azt emlékezetükből, hanem jól megőrzik, hogy majd a maga idején, ürügyként, előhozakodhassanak vele. Végül azt kell mondanom, hogy szerencsétlen annak a keresztény uralkodónak a megbízottja, akinek a törökkel kell tárgyalnia, hacsak nincs olyan erős serege, amely már többször is legyőzte őket.[11]

[11] Marsigli, 2007, 38–39.

Nyolcadik fejezet

Mellékletek

8.1. Raimondo Montecuccoli levelei Mattia de' Medicinek

Archivio di Stato di Firenze, Mediceo, Mediceo del Principato, 5480 – corrispondenza del Principe Mattias (F 64 2da). Lettere di diversi del 1664 e 1665.

f. 42. A Légrád és Kotoriba közti táborból, 1664. jún. 16.

> Montecuccoli előző nap érkezett meg hadserege után, amit igen gyengének és kimerültnek talált. Ezek után várja az erősítést Mosonmagyaróvárról. Az ellenség a Mura folyó bal oldalán vert tábort, ahonnan egy magaslatról uralják azt a részt, ahol a császáriak vannak. Az ellenség minden erejével Zrínyiújvár[1] ellen fordult, amit ők védelmeznek.

Dal Campo fra Legrad e Cotoriba.16 Giugno 1664.[2]

Giunsi hieri qua all'esercito che trovo assai consumato, e debole, ne aspetto con desiderio il rinforzo delli reggimenti che sono in marcia e che vengono da Ungarischen Altenburg. L'inimico è accampato su la ripa sinistra della Mura che per le sue eminente domina alla destra, dove siamo, et altava con approcci, et con ogni sforzo il forte Zrin che noi diffendiamo.

[1] Ezt az erődítményt Zrínyi Miklós horvát bán 1661-ben építtette fel egy holland hadmérnökkel a Mura mellett, hogy védelmezze vele a területet. Lerombolását nem csupán a törökök (mivel az elzárta a Velence felé vezető utat), hanem az osztrákok is követelték. Hausner–Padányi, szerk., 2012.

[2] Az olasz nyelvű szövegek közlésének kritériumai: a rövidítések feloldása gömbölyű zárójelben, modern központozás és ékezetek, valamint kisbetű-nagybetű és szóelválasztás modernizálása.

f. 126. Győr, 1664. ápr. 8.

A császári és a birodalmi sereg, (Mosonmagyar)Óvárnál fog összegyülekezni május közepéig. Közben a kanizsai vállalkozás folytatódik, hogy megakadályozzák, hogy az ellenség folytathassa a hadjáratot.

Ser(enissi)mo Principe mio Sig(no)re P(ad)ron Cole(ndissi)mo,

L'essercito di S(ua) M(aes)tà e dell'Imperio si ritroveranno insieme alla Piazza d'Armi in Ungheria ad Altenburg verso la metà di magio prossimo, piacendo a Dio. Intanto si tenerà l'impresa di Canisia per prevenire l'uscita dell'inimico in campagna.

Ratisbona, 8 Aprile 1664.

f. 127. Bécs, 1664. ápr. 19.

Montecuccoli Győrből jön visszafelé, ahová a tervek szerint máj. 5-én Őfelsége is elindul. 16-áig itt van kijelölve a császári sereg számára a magyarországi katonai gyakorlótér. Kanizsa ostroma megkezdődött Hollach[3], Zrínyi és Strozzi grófok vezetése alatt, akik parancsot kaptak rá, hogy egymással jó viszonyban, együtt cselekedjenek.

Ser(enissi)mo Principe mio Sig(no)re P(ad)ron Cole(ndissi)mo,

Sono di ritorno da Ratisbona, di dove S(ua) M(aes)tà ha stabilita la sua partenza per li 5 di Maggio prossimo venturo. Sicome anche per li 16, resta appuntata la Piazza d'Arme in Ungheria, per l'Armata Capitale. L'attacco di Canisa s'è cominciato sotto la condotta de' Conti Hollach, Zrin, e Strozzi, e hanno ordine di passar insieme di buona corrispondenza. Dio Signore conceda loro buona fortuna; e mentre a V(ostra) A(ltezza) Ser(enissi)ma rendo gratie per l'onore della sua benignissima de' 22 Marzo, inchinandomele resto

A V(ostra) A(ltezza) Ser(enissi)ma
Umilissimo, divotissimo servitore
Montecuccoli
Vienna, 19 Aprile 1664.

f. 128. Bécs, 1664. ápr. 26.

Holnapután megkezdődik Kanizsa ostroma. Közben folytatódik Nyitra ostroma is, ami március 19-én vette kezdetét. Őfelsége úgy tervezi, hogy jövő hónap 5-én indul Győrből. A császári és a birodalmi csapatok összevonását 25-ére rendelték el.

[3]Wolfgang von Hohenlohe vezette a rajnai csapatokat, Strozzi az osztrák és bajor seregeket, míg Zrínyi a magyar-horvát csapatokat.

Ser(enissi)mo Principe mio Sig(no)re P(ad)ron Cole(ndissi)mo,

Postdimani si darà principio all'attacco di Canisia. In tanto si proseguisce anche l'attacco di Nitria, il quale fu principiato alli 19 del cadente. S(ua) M(aes)tà ha stabilita la sua partenza da Ratisbona per li 5 del prossimo venturo. Il Rendezvous dell'Armata Capitale di S(ua) M(aes)tà, e di quella dell'Imperio resta aggiustato per li 25. E senza più faccio umilissima riverenza a V(ostra) A(ltezza) Ser(enissi)ma alla questa lettera sua avuto la ricevuta della benignissima sua de 5 Aprile cadente.

Vienna, 26 Aprile 1664.

Umilissimo, divotissimo servitore

Montecuccoli

f. 146. Bécs, 1664. máj. 8.

A császár most tér vissza a birodalomból Linzbe, ahol nagyon reménykednek benne, hogy a birodalmi csapatok is végre megérkeznek. A császári sereg csapatösszevonása megtörtént Óvár környékén és a vezérkar egy csapattestet igyekszik belőle kialakítani, hogy megfigyelés alatt tarthassa az ellenség mozgását, mely elkezdett gyülekezni Buda és Esztergom környékén. Kanizsa ostroma mindeközben tovább folyik. Léva ostroma, amire de Souchés tábornoknak kellett volna vállalkoznia[4], még nem kezdődött el.

Ser(enissi)mo Principe mio Sig(no)re P(ad)ron Cole(ndissi)mo,

S(ua) M(aes)tà è di ritorno dall'Imperio a Lintz, onde tutti questi stati si riempiono di buona speranza, massime che le truppe dell'Imperio comincian elle ancora a comparire: Il rendezvous delle nostre è già intorno a Ungerisch Altenburg, e si cercherà di formar corpo, per invigilare a gli andamento dell'inimico, il quale comincia a mettersi insieme intorno a Buda e Strigonia. L'assedio di Caniscia continua tuttavia: quello di Leweny, che dovea esser'intrapreso dal General de Souchés, non è ancor cominciato. Si dice di nuovo, che il Burco abbia determinato l'assedio di Saurino. Il tempo si chiarirà presto. Vera(men)te m'imaginavo che S(ua) A(ltezza) Ser(enissi)ma non avrebbe avuto di bisogno del Serg(en)te di Battaglia già accennatomi da V(ostra) A(ltezza) Ser(enissi)ma nulladimeno se mi capiterà persona adatta ne avviserò V(ostra) A(ltezza) con appunto mi notifica la benig(nissi)ma sua de 12 Aprile, rendendo a V(ostra) A(ltezza) Ser(enissi)ma fratanto umilissime gratitudine e facendola umil(issi)mo river(enz)a

Montecuccoli

Vienna, 8 Maggio 1664.

[4]Jean-Louis Raduit de Souches (1608–1682), francia származású császári tábornok. Souches, mi-

f. 147. Bécs, 1664. máj. 24.

> Mivel szent kötelességének érzi, hogy kövesse Mattia de'Medici parancsait, ezért mindent meg fog tenni, hogy Altovitinek[5] szolgálatára legyen: odafigyel rá, hogy minden rendben legyen.

Ser(enissi)mo Principe mio Sig(no)re P(ad)ron Cole(ndissi)mo,

Avendo per inviolabil legge l'osservanza de benignissimi commandi di V(ostra) A(ltezza) Ser(enissi)ma abbraccierò perciò quello di servire di tutto spirito al Sig(nor) Conte Altoviti, per acudir al suo accomodam(en)to et adempir in parte à quel molto, che deve la mia devotissima servitù alla sublime qualità dell' A(ltezza) V(ostra) Ser(enissi)ma assicurandola, che maggiori gradi non potrò ricevere, che quelle de'frequenti suoi cenni, per potermi rimostrar facendole umilissima riverenza che sono

Dell' A(ltezza) V(ostra) Ser(enissi)ma
Umilissimo devotissimo servitore
Montecuccoli
Vienna, 24 Maggio 1664.

f. 148. Bécs, 1664. máj. 25.

> Kanizsa ostroma nehezebbnek ígérkezik, mint amire számítottak, úgy tűnik, nem sikerült rendesen kiismerni az erősséget és rosszul mérték fel azt; de a reményt még nem adják fel, hogy az ostrom végül sikerrel járhat. A nagyvezír Eszékre érkezett, oda, ahol a török sereg gyülekezik, és a hidat újjáépítették, még erősebbre, mint előtte volt. Montecuccoliék seregeinek egy része már egyesült Óvárnál, míg a birodalmi csapatok az előző napon kezdtek megérkezni.

L'assedio di Canisia riesce più difficile di quello si era presupposto, e si trova che il luogo è stato molto mal riconosciuto, e che le misure sono state mal prese: non si lascia però di sperarne ancora buon'essito. Il Gran Vizir è giunto a Ossech, là dove l'essercito Turchesco si mette insieme, et il ponte è rifato meglio di prima. Una parte del nostro Essercito è già unito appresso Altenburg, e quell dell'Imperio cominciò jeri ad arrivar qua. Avuto la ricevuta della benig(nissi)ma Ser(enissi)ma di V(ostra) A(ltezza) Ser(enissi)ma de 19 d'Aprile e se ne rendo grazie infinite.

Vienna 25 Maggio 1664.

után Kücsük Mehmed váradi pasa serege visszavonulás közben utolérte, a zsarnócai csatában (ma Žarnovica, Szlovákia) végül győzelmet aratott a török felett (1664. máj. 16).

[5]Mattia de Medici ágense.

f. 149. Bécs, 1664. jún. 7.

> Kanizsa ostromát június 1-jén éjszaka végül feladták[6], mivel megérkezett a török felmentő sereg, mely most éppen Zrínyi új várát ostromolja, ahonnan a császári csapatok visszavonultak. Őfelsége azt parancsolta, hogy Montecuccoli küldjön oda néhány ezredet erősítésnek és hogy ő maga is menjen oda a postával, hogy el tudja látni a csapatokat parancsokkal. A birodalmi emberek gyülekeznek Óvárnál és a bádeni őrgróf – akinek a parancsnoksága alatt állnak – is megérkezett Bécsbe.

Ser(enissi)mo Principe Sig(no)re mio, e P(ad)ron Col(endissi)mo,

Resto sommam(en)te tenuto a V(ostra) A(ltezza) Ser(enissi)ma per le benig-(namen)te sue de 10 e 14, e massime per le nuove che la di lei somma bontà si degna participarmi. L'assedio di Canisia fu levato al primo di questo sul far della notte, essendo sopragiunto il soccorso del Turco, il quale attacca presentemente il nuovo forte del Zrin, dove i nostri si sono ritirati. S(ua) M(aes)tà mi commanda di far marciar collà qualch'regg(imen)ti di rinforzo, e d'avvanzarmici su le poste per dare ordine a quelle cose. La gente dell'Imperio si và ragunando a Ungerisch Altenburg, et il Mar(chese) di Baden che la commanda, è già arrivato qua et io faccio umilissima riverenza all' V(ostra) A(ltezza) Ser(enissi)ma

presentandomi di V(ostra) A(ltezza) Ser(enissi)ma umilissimo divotissimo serv(itore)

Montecuccoli

Vienna, 7 Giugno 1664.

f. 151. Neckenmarkt (Sopronnyék),[7] 1664. aug. 21.

> Montecuccoli elnézést kér, hogy rég nem válaszolt a leveleire, de a sok menetelés és az azzal járó fáradság megakadályozták benne. A nagyherceg által küldött puskapor éppen a legjobbkor érkezett

[6] „*Strozzi* június 1-jén tényleg megkezdte a visszavonulást, mi a táborban roppant mozgalmat keltett. A magyar urak az ostrom folytatását sürgették s kérésükre, főleg *Zrínyi* rábeszélésére, *Strozzi* megváltoztatta szándékát, sőt kezét adta, hogy állandóan a magyarokkal marad. *Zrínyi* ennek megfelelően tette meg intézkedéseit. Még aznap csapatokat küldött szerteszét, melyek szétugrasztották az itt-ott gyülekezni kezdő törököt. Babocsa, Berzence és Segesd őrségét magához vonta s ezzel is szaporította a főseregét. Mindez azonban nem hatott a németekre. *Strozzi* meggondolta magát s a magyarok kérése és adott szava ellenére hadaival eltávozott, mire *Batthány, Eszterházy,* a győri püspök és *Nádasdy* is hazatértek s csak *Hohenlohe* és *Zrínyi* maradtak Kanizsa alatt. Ők azonban elégtelenek voltak az ostrom folytatására s pünkösd hétfőjén szintén eltávoztak." Egykorú jelentés. I-r, 1893, 134–136.

[7] Montecuccoli csapatai nem üldözték a szentgotthárdi csatából visszavonuló törököket, hanem a Rába folyó vonalától északnak Szombathely, majd Sopron felé vonultak el.

meg. Most, az immár egyesült csapatokkal van rá remény, hogy annyira megerősödnek, hogy győzedelmeskedhessenek a barbárokon. (oldalt: Az ellenség Székesfehérvár környékén táborozott le, holnapután a császáriak is oda vonulnak.)

Ser(enissi)mo Principe mio Sig(no)re P(ad)ron Cole(ndissi)mo

Tempo fa con mie lettere non ho riverito V(ostra) A(ltezza) Ser(enissi)ma ma a causa delle marcie, e fatiche continue, ora, come mio obbligo lo faccio con ogni maggior ossequio, accusando insieme la ricevuta benignissima di V(ostra) A(ltezza) Ser(enissi)ma, che sono in data de 28 Giugno, e 26 Luglio passato, confessandole per presente e per le nuove, che si degna parteciparmi infinite obbligazioni. La polvera mandata dal Ser(enissi)mo Gran Duca non poteva arrivar in miglior congiuntura di quella, che capitò, onde ora con altre, le truppe congregate si spera rinforzar d'avvantaggio l'orgoglio del barbaro nimico. E infine faccio a V(ostra) A(ltezza) Ser(enissi)ma umilissima riverenza.

Di Echer Mark 21 Agosto 1664.

8.2. Giovanni Poggi Collesi levele Mattia de' Medicinek. Bécs, 1664. szeptember 29.

Archivio di Stato di Firenze, Mediceo, Mediceo del Principato, 5480 – corrispondenza del Principe Mattias (F 64 2da). Lettere di diversi del 1664 e 1665. f. 416.

Most érkezett Komáromon keresztül a hír az udvarba, hogy, nagy örömünkre, megkötötték a békét[8] a császár és a török között. A török táborban már ünnepélyesen ki is hirdették, s nemsokára megérkezik ide is a futár az aláírt okmányokkal. A következő pontokban állapodtak meg: Erdély marad régi határai közt, Apafi fejedelemmel együtt. Várad a törököké, míg Szabolcs és Szatmár a császáriaké lett. Székelyhidat lerombolják, mert arról sem az egyik, sem a másik fél nem akart lemondani. Érsekújvár török kézen marad, míg a császáriak megerősíthetik Nyitrát és Gutát.[9]

Ill(ustrissi)mo Sig(no)re mio P(ad)rone Col(endissi)mo

Con l'Ord(inar)io d'hieri l'altro diedi a V(ostra) Ill(ustrissi)ma buona speranza d'un accomodam(en)to col Turco, et hora recandogli l'avviso giocond(issi)mo della stabilita pace fra quello e la M(aes)tà dell'Impero tengo insieme a rallegrarmene quanto più posso con V(ostra) Ill(ustrissi)ma. Tal notizia giunse hier

[8] A vasvári békét 1664. augusztus 10-én kötötték meg.

[9] Guta a Vág vonalában fekszik, az 1663-ban elveszített Érsekújvárral szemben.

mattina alla corte per via di Comorra la dove il Residente Cesareo l'inviò segretamente, e nel campo turchesco, avendosi pubblicata con ogni solennità, poco può tardar a capitar qui il corriero con l'Instrumento firmato.

Le condizioni dicesi, esser le seguenti, cioè,

Che la Transilvania resti nelli suoi antichi termini sotto il comando del Prenc(ipe) Abaffi.

Che Varadino sia de Turchi: e viceversa dell'Imper(ia)le Zattmar e Tabol.

Che si demolisca Zecclid, giachè né l'una, né l'altra parte vuol cederlo.

Che li turchi ritenghino Nayheisel, et li Cesarini possino fortificar Gutta e Nitria per assicurarsi da ogni molestia che potrebbe fargli quel presidio. Altro per ora non si sente, et humilissimam(en)te la Rev(eren)za

Di V(ostra) Ill(ustrissi)ma

Vienna, 29 settembre 1664.

Si attende ad ogni ora il Seg(reta)rio del Resid(en)te Ces(are)o insieme con Chiaus da quali si riceverà la specificazione di tutti li punti tra tanto si è mandati ordine al Montecuccoli andando nel Campo li Segni d'allegrezza che nel loro hanno dato li Turchi, rilascino nel med(esi)mo tempo li prig(ionie)ri fatti doppo la Battaglia del Rab.

Hum(ilissi)mo S(ervitor)e

Gio(vanni) Poggi Collesi

29 settembre 1664.

8.3. Zrínyi Péter levele Mattia de' Medicinek Zrínyi Miklós haláláról. Csáktornya, 1664. december 3.

Archivio di Stato di Firenze, Mediceo, Mediceo del Principato, 5480 – corrispondenza del Principe Mattias (F 64 2da). Lettere di diversi del 1664 e 1665., f. 772.

> Zrínyi Péter közli Mattia de' Medicivel testvére december 18-án bekövetkezett halálának hírét, aki mindig igaz hódolattal és buzgó szolgálattal viseltetett a herceg iránt. Ezért kéri a herceget, hogy ő is viseltessen a továbbiakban is jóakarattal őiránta és családja iránt és magukat a továbbiakban is a herceg kegyelmébe és védelmébe ajánlják, amelyben már testvérét is részesítette.

Serenissima Altezza

In riguardo de'grandi favori che V(ostra) A(ltezza) sempre faceva al mio fratello il Conte Nicolò de Zrin et considerando la suscierata divozione e vera servitù che lui portava alla A(ltezza) V(ostra) non ho voluto trascurare il mio obligo di dare parte alla Altezza V(ostra) della sciagurata e insperata sua morte a 18 del passato, pregandola humilisimam(en)te di volere continuare verso di me e la casa

nostra le medesime gratie e protettione con le quali veniva honorato di V(ostra) A(ltezza) il detto mio fratello, che non puotendo i miei meriti corrispondere a tanti favori, sacrificarò la mia debolezza per sodisfare a tanto debito, et augurando dal Cielo a V(ostra) Altezza colmo di felicità le baccio humilisima(men)te le mani.

Ciaccaturno 8. Dicembre 1664.

Di V(ostra) A(altezza) Humilis(si)mo Serv(ito)re

Pietro de Zrin

8.4. Caraffa olasz nyelvű levele Alessandro Maurocordatóhoz. Belgrád, 1686. október 30.

Archivio di Stato di Napoli. Museo. Miscellanea di scritture. Stanza 147. Numero busta 99 B 146., f. 13.

> Caraffa tájékoztatja Maurocordatót, hogy november 30-i levelét megkapta, és közli, hogy a nagyvezér igazságtalanul vádolja őt, de ő minden vádpontra meg tud felelni, s nem érzi magát hibásnak abban, hogy folyik a háborúskodás. Mindazonáltal sajnálatát fejezi ki, hogy nem találták meg a békekötéshez szükséges eszközöket. Kéri továbbá, hogy próbálja kiszabadítani a nagyvezér fogságából barátját, Santinit és az igazságtalanul fogva tartott Mahmud agát. Ráadásul még az átkozott Thökölyt is elküldhetné vele, aki minden bajnak okozója.

Molto Ill(ustr)e Sig(nor)e Oss(ervantissim)o

Ho ricevuto la sua lettera di Belgrado a 30 del passato Novembre data, ed intesone, di quanto si contro di me immeritamente lamenti l'Ecc(ellentissi)mo Suo Sig(nor)e Gran Visire; ma si come ad esso, distesam(en)te a tutti i suoi Capitoli scrittimi, con buon fondamento rispondo, così mi rimetto alla copia gionta della med(esi)ma e son sicuro, che dalla prudenza d'ogni huomo savo non che di V(ostra) S(erenissima) restarò pienam(en)te discolpato di quanto mi s'era indebitamente addossato, restando rispondere avanti il trono di Dio della Pace malam(en)te rotta, della Guerra in propria difesa intrapresa, ed inseguita, com'anco del sangue già sparso ed inanzi ancora spargendo, a che pare ne veram(en)te pentirsi della già rotta, né per ritrovarla applicha a mezzi giusti e dovuti, come V(ostra) S(erenissima) potrà veder il tutto alla copia sud(et)ta quale prego voler conservar il concetto, fattosi dell'ingenuità del mio animo, al quale la realtà delle mie azzioni sarà sempre conforme, ed io resto.

P.S. Ho aviso ritrovarsi Priggione un tal Santini appo il S. Gran Vizir, et essendo il sudetto Santini mio amico, V(ostra) S(erenissima) mi obbligherebbe molto,

se lo facesse liberare, e farlo capitare qua da me. Spero dunque dalla sua innata cortesia, che non solo mi farà questo favore, mà'nche lo manderà accompagnato in quell'Infame del Tekeli, unica causa di tante rovine. Li raccomando ancora il Mahmud Agà, havendolo fatto porre in prigione innocentemente il S(erenissimo) Gran Visire.

8.5. Caraffa olasz nyelvű jelentése a császárnak. 1686. október 30.

Archivio di Stato di Napoli. Museo. Miscellanea di scritture. Stanza 147. Numero busta 99 B 146., f. 11–12.

> Caraffa jelenti a császárnak, hogy a nagyvezér korábban elküldte hozzá Mahmud agát. A váradi pasán keresztül megérkezett Mehmed aga, aki levelet hozott egyrészt Maurocordatótól (amit csatol), másrészt a nagyvezértől. A Caraffának írott levélben arra tesznek panaszt, hogy nem engedte Mahmud agát a császárhoz menni és hogy nem hisz annak, amit az aga szóban elmondott neki, ezért írásban kéri Caraffa válaszát. A mostani agának nincs meghatalmazása, s szóban semmit sem akar hallani, hanem írást kér, amit elvihet a nagyvezérhez, ráadásul sürgősen. Caraffa véleménye szerint a törökök valóban békét akarnak kötni. De mivel a szó elszáll, az írás megmarad, s nem szeretne hibát elkövetni, kéri a császárt, hogy gyorsan írjon, hogy ő milyen választ adhat Maurocordatónak és a nagyvezérnek a következő kérdésekre, aki amúgy szeretne a Bádeni Lajosnak küldött levelére is választ kapni: miért nem engedte Mahmud agát a császárhoz; van-e felhatalmazása a tárgyalások lefolytatására; miért tartotta fel a küldöncöt; kell-e írásban keresnie Thökölyt, ha egyszer nem hittek annak, amit Mahmud aga szóban elmondott.

Sacra, Ces(are)a e Real M(aest)à

V(ostra) M(aes)tà si degnerà clementem(en)te rivendicarsi come con ogni humiltà li rappresentai, che fu da me Mahmud Agà speditomi dal Gran Visire, et il discorso hebbi emesso. Hor da quel tempo non ho havuto più altra nuova del sud(et)to Agà. Ma giorni sono scrisse il Bassà di Varadino, che era ivi capitato Mehemet Agà con l(ette)re del Gran Visire à me dirette. E mi pregava li dovessi mandare un passo, e convoglio, acciò potesse sicuram(en)te venir da me, et raccondocelo mandato. Capitò e mi presentò l'inclusa l(ette)ra del Gran Visire con la tradotione in latino, et anche uno dell'interprete Alessandro Maurocordato, quale trasmetto in originale humilm(en)te alla M(aestà) V(ostra)e da esse si degnerà benignam(en)te vedrà si lamentano.

1.che non habbia fatto passare alla sua Corte Mahmud Agà, e

2.non l'habbia disposto quella volta dandomi ad intendere nella sua l(ette)ra come V(ostra) M(aestà) vedrà quasi che non crede à quello, li hà riferito Mahmud Agà in mio nome, e perciò vuole li scriva la mia intentione. E quest'inviato non ha plenipotenza ne vuol sentir cosa alcuna a bocca, dice non sapere la volontà del Gran Visire. [oldalt: Soggiongendomi non devo dubitare desiderino la pace: poichè non vi è essempio che la potenza ottomana si sia humiliata a cercarla; o non haverebbono mandato di nuovo se non la volessero] Ma che cose vederò dalla sua l(ette)ra pertanto mi prega a darla risposta in scritto, si che mi vedo inhabilitato di poterli proporre cos'alcuna come da me senza impegno della M(aestà) V(ostra) Ces(are)a ne meno farmi confidente con esso: anzi mi ha esposto a vederlo subito sbrigare, havendo ordine del Gran Visire di ritornar da lui fra due N(ovemb)re.

Havendo dunque considerato esser quest' un'affare d'un'importanza tanto delicato, ho stimato bene risponderli, che se bene V(ostra) M(aestà) Ces(are)a mi haveva clementemente dato il commando in queste parti: con tutto ciò la mia obbligat(io)ne vedeva, quando mi si presentavano simili cose di chiamar da me li G(ene)rali, per sentir il lor parere: per il che l'escitavo a trattenersi sin tanto fossero venuti i sud(ddett)i G(ene)rali p(er) conferir con essi. Questo l'ho fatto p(er) haver tempo di spedire alla M(aestà) V(ostra) un espresso e sentire i suoi Ces(are)i Commandi come devo regolarmi: p(er) tanto la supplico humilmente a rispedirlo presto, et a degnarsi di far riflessione,

1.o) Al punto che dice di voler haver la risposta della sua l(ette)ra mandata al March(es)e di Baden.

2.o) Che devo sol risponderli nel non haver permesso quella volta, che Mahmud Agà passasse alla sua Ces(are)a Corte.

3.o) Sul punto, che vuol sapere se V(ostra) M(aestà) mi ha dato facoltà di trattar con esso e Lei deve mandare ablegati con plenipotenza di trattare.

4.o) Che scusa devo adurre p(er) haver trattenuto quest'ablegato.

5.o) Se devo in scritto cercar il Tekeli, mentre dicono non han creduto a quel, le ha detto il Mahmud Agà.

[Oldalt: E V(ostra) M(aestà) mi creda, che questa saria un gran colpo haver quest'huomo: mentre secco non rimani che quest'hungari hanno la speranza di lui come gl'hebrei nel Messia]

Il mio humilis(si)mo parere sarebbe, che la M(aestà) V(ostra) si degnasse clementem(en)te mandarmi il concetto della l(ette)ra devo mandare in risposta al Visire, et anche quella l'interprete Maurocordato sud(ett)o perché essendo un'affare si grande et 'littera manent', non vorrei incorrere in qualch'errore.

Resti V(ostra) M(aestà) Ces(are)a informata, che de prigg(ionie)ri, et perciò ho stimato bene scriver l'annessa in Alemano, quale V(ostra) M(aestà) commanderà, la potrà mandare al Convegno di Guerra poiché non è possibile che uno

o l'altro (?) esser da me li sud(dett)i Turchi. Con che pregando S(ua) Divina M(aestà) per la conservatione longa serie d'anni della M(aestà) V(ostra)

Resto a piedi

8.6. Alessandro Maurocordato olasz nyelvű levele Caraffához. Belgrád, 1686. november 20.

Archivio di Stato di Napoli. Museo. Miscellanea di scritture. Stanza 147. Numero busta 99 B 146., f. 4. (copia)

> Maurocordato számon kérően kérdezi Caraffától, hogy miért tartotta vissza a császári udvarhoz indult futárt, hiszen ennek valami komoly oka lehet, amit Caraffa nem árult el nekik. Jelezte is ezt a dolgot a főminiszternek, aki azt válaszolta, hogy ilyen kicsinység miatt nem kívánja megakasztani a békefolyamatot, mely a népeknek végre nyugalmat hozhat és ismét írni fog majd ez ügyben Caraffának.

Ill(ustrissi)mo et Ecc(elentissi)mo Si(gno)re P(ad)ron Col(endissi)mo

Essendo li giorni passati ritornato al campo Mahmud Agà senza risposta della lettera dell'Eccelso Supremo Veziro mio S(ignore) quale doveva portare a Vienna e di là cercare la risposta, quest'atto di trattenere la l(ette)ra, e non permettere il passo al Latore, massimam(en)te in affare appartenente al ben comune, parve all' Altezza Sua contrario all'antico costume, e le dispiacque, che permettendosi libero transito al campo, et alle città di qualsivoglia ordinaria posta dell'essercito cesareo dal quale per la ricuperatione del prezzo delli priggioni molti sono venuti qua, e da canto loro dimostrandosi simile mansuetudine, V(ostra) E(ccellenza) habbia negato il passo ad un inviato, che portava pubblica lettera, anzi meravigliandosi soggionse che tali atti sono simili al procedere del suo antecessore, e pure ne anco da lui furono mai respinti senza la dovuta risposta li Cesarei inviati nondimeno la buona fama delle singolari prerogative di V(ostra) E(ccellenza) essendo a me nota, non ho mancato di rappresentare al Supremo Ministro, che forse è intervenuta in qualche caggione a noi non manisfesta, che però così nudam(en)te appresa quest'attione non poteva mai provenire da personaggio di quelle stimatiss(i)me qualità che resero al mondo conspicua, e degna dell'Imperiale dignità V(ostra) E(ccellenza). E così il Supremo Ministro appagatosi non udendo troncare il filo d'un negotio di quest'importanza per lieve causa, essendo d'anima inclinato alla quiete delli sudditi di ambe le parti, si è rissoluto di scrivere anco a V(ostra) E(ccellenza) come dall'istessa lettera potrà intendere ed applicarsi all'avanzamento di un affare, che renderà la quiete alli Popoli, e gloria a V(ostra) E(ccellenza). Resta l'occasione di risparmiare il sangue humano è bella avanti che si resti l'Imperio Ottomano, e che proveda al suo male. Mentre è ben manifesto

che la potenza non Le manca: alla mente di V(ostra) E(ccellenza) è nota la qualità de gl'Imperii, delli esserciti, delli tempi, il mettersi al securo in tempo favorevole, forze sarà stimato raggionevole, con che mi raffermo di V(ostra) E(ccellenza)

Divotissimo, Humilissimo Servitore

Alessandro Maurocordato

Da Belgrado, li 20 N(ovem)bre (1)686.

8.7. Alessandro Maurocordato olasz nyelvű levele Caraffához. Belgrád, 1687. február 15/25.

Archivio di Stato di Napoli. Museo. Miscellanea di scritture. Stanza 147. Numero busta 99 B 146., f. 21. *Copia di l(etter)a scritta al C(onte) Antonio Carafa*

> A nagyvezér megkapta Caraffa január 25-i levelét és válaszul küldi neki és Bádeni Lajos őrgrófnak a következőket. A nagyra becsült Mehmed aga visszatért a nagyvezérhez a császárnak, a Haditanács elnökének és Caraffának a válaszlevelével és sikeres küldetése jutalmaképpen kinevezték a magas *kapidzsibasi* tisztségbe. A követi feladatot a nagyvezér levelének továbbításával a továbbiakban is ő fogja ellátni.

Ill(ustrissi)mo, et Ecc(ellentissi)mo Sig(no)re, Sig(no)re e P(adr)one Mio Col(endissi)mo

Col dovuto honore ho ricevuto la l(ette)ra di V(ost)ra Ecc(ellen)za delli 25 del passato Genaro. L'Eccelso Primo Vesiro mio sig(no)re havendo letta l'interpretatione delle lettere a lui trasmesse, ha ricevuto piena cognitione di tutto il contenuto, et hora con proprie lettere rispondendo tanto al Presidente del Consiglio di Guerra di sua Augustissima Maestà, il Sig(nor)e Marchese di Baden, quanto a V(ost)ra Ecc(ellen)za adempire picciola parte del mio desiderio nel suo servitio, le mando l'interpretazione dell'una e dell'altra. Prego la Divina Maestà che per opra di V(ost)ra Ecc(ellen)za si possa perfettionare un' affare di tanta importanza per li popoli d'ambedue l'imperii. Veramente il Supremo Vesiro, mio sig(no)re ha gran concetto delle singolari prime sue qualità, et havendo minutamente interrogato l'honorato Mehmed Agà, ne fa molta stima e specialmente per la sua buona intentione. Il suddetto Mehmed Agà, essendo familiare del Supremo Vesiro, mio p(ad)rone, e nella sua corte molto stimato, et havendo portate le l(ette)re del Presidente del Consiglio di Guerra, di sua C(esare) M(aestà) e di V(ost)ra Ecc(ellen)za, e dato distinto ragguaglio con sua lode fu promosso alla dignità d'imperiale Capigi bassi, che in questo imperio è molto rilevato, e di nuovo portando le risposte del suo sig(no)re viene impiegato in questo importantissimo affare. In riguardo al di lei attestato Mahmud Agà fu di nuovo ammesso al suo posto con esser ben

veduto et accolto vedendo l'Ecc(ellentissimo) Supremo Vesiro darne indici della stima che fa di V(ost)ra Ecc(ellen)za. L'ha restituito al primo luogo e mi ha commandato di darle l'aviso e di notificarle la sua cordiale affetione, la quale con reciproca satisfattione anderà crescendo, se con la gratia di Dio le hostilità si convertiranno in amicitia. La prego conservarmi nella sua gratia,

mentre sono

Di V(ost)ra Ecc(ellen)za
Humilis(sim)o Ser(vito)re
Alessandro Maurocordato

Di Belgrado a dì 15. di Febraro del 1687.

8.8. Caraffa válaszlevele Alessandro Maurocordatónak. É. n.

Archivio di Stato di Napoli. Museo. Miscellanea di scritture. Stanza 147. Numero busta 99 B 146., f. 25.

> Caraffa megkapta február 15-i, Belgrádból küldött levelét, s örömét fejezi ki az agák visszatérése és kinevezése miatt, de sajnálkozik, amiért nem vették figyelembe a javaslatát, miszerint küldjön a Porta a császári udvarba egy olyan béketervet, ami a császáriak, szövetségeseik és a törökök mostani állapotának is megfelel. Mehmed aga ugyanis eddig csak általánosságokat mondott, ami csak arra jó, hogy a keresztény hatalmak egymás közti bizalmatlanságát felkeltse, gyanakvást ébresszen a szövetségesekben és a császáriak ellenségeit a közeli béke reményével kecsegtesse, de arra nem, hogy valódi béke születhessen. Küldjenek tehát mindenekelőtt konkrét javaslatokat, különben sosem ül össze a békekonferencia. Ha nem, Caraffa nem hajlandó többé ezzel a reménytelen üggyel foglalkozni, annál is inkább, mivel a császáriak szövetségesei inkább bíznak a fegyverek erejében, mint a tárgyalásokban.

Molto Ill(ustr)e Sig(nor)e Osserv(atissi)mo

Ho ricevuto la lettera di V(ostra) S(ignoria) de' 15 febraro di Belgrado data, et si come, d'una parte mi rallegro per l'esaltazione e rinteram(en)to de gl'honorati Mehmed Aga, e Mahmud Aga, così dall'altro canto mi duole, sia stata ricevuta con indifferenza, et trattata con trascuragine l'industriosa et sincera mia suggestione che feci tanto all'Eccell(entissi)mo Gran Vesire, quanto a V(ostra) S(ignoria) di venire a propositioni di pace determinate et qualificate al presente stato tanto dell'Aug(ustissi)mo Cesare sig(no)re mio clement(issi)mo et de'suoi alleati, quanto a quello, in cui presentem(en)te si trova la Porta ottomana. Ma perché detto Mehmed Aga sinhora non ha fatto veruna propositione di questo sorte, ma

semplicemente con termini generali rinovate l'istanza per il bramato congresso, dubito veramente, se il Gran Vesiere non miri piùtosto a ordire coll'apparenza di questo desiderato congresso gelosie et diffidenze fra gli christiani, et animare colla speranza di prossima pace i popoli nostri nemici, che a pacificarsi sinceramente con noi.

Ma so di sicuro, come s'è già più volte scritto, che senza prima mandare propositioni, come di sopra qualificate, per l'Aug(ustissi)mo Cesare a suoi alleati, non si verrà mai al congresso et a trattare della pace, quando non comple alla parte nostra d'impegnarsi, mentre le conditioni dell'accomodamento non siino prima sbozzate e ridotte a segno, se ne possa sperare certa conclusione in apparenze di congresso, capaci a disseminare sospetti fra gl'alleati, i quali vi si'oppongono di tutto lor sforzo, sperando di profitarsi assai più per via dell'armi, che per i trattati; onde vorria, o si risolvesse il Gran Vesiere a mandare propositioni come di sopra accennate, o io fossi dispensato di questo inutil commercio, dal quale so non nascerà mai il frutto dell'intenzionata pacificatione delle parti guerregianti: et perché mi pare esser tutto uno, o'l fare nulla, o non far bene ciò che si ha da fare, così V(ostra) Sig(no)ria colla sua solita prudenza saprà tutto ciò rappresentare ove bisogna, assieme colla necessità di maneggiare il vero tempo di fare le dette propositioni, in che consiste assai, perché fatte le spese e principiate le operationi della Campagna, s'applica più toglierne il progiettato frutto, che a troncare per l'aggiustamento il corso degli sperati successi.

Nel resto mi rimetto alla lettura gionta per il Gran Vesiere, et resto.

8.9. A váradi pasa magyar nyelvű levele Caraffának. 1688. febr. 14.

Archivio di Stato di Napoli. Museo. Miscellanea di scritture. Stanza 147. Numero busta 99 B 146., f. 50.

> (51v. Címzés: Az Felseghiös Romaiy Császár Magjar es Cseh Orszaghok Koronás Kiralja Hadii Generallissanak Groff Anton Karaffa szomszed Vitéz Ury Baratunknak)

Hozzank illendő joakaratunk ajjanlasval Istenteöl jokot kevanunk meghadatni KKnek

Negjedik February Kolozsvarol iratot KKmöd levelet elvöttük az Szoljay kapitanj altal mitirjon KKmöd ertjuk. Ennek elötte Hadsy Ibrahim altalvalo izenetit es irot levelit meghertöttük s ugjanak az mingjart KKmöd izenetit az my mostany Hatalmas Csaszarunknak s Fető Vezer Baratunknak meghirtuk es KKmöd levelelevel egjüt Hatalmas Csaszarunkhoz es Fető Vizir Úr Baratunkhoz kültük mindenoraba varjuk az valaszt myvalaszunk jeöjeön az My Hatalmas Csaszarunktol es Fető Vezer Úr Baratunktol voltakepen mindenekrol tudosittani KKdet

el nem mulatjuk csakhogy annak utannais nemölj dolghokrol Uri levelem kültem vala KKnek azon dolghok feleöl semmit nem irsz szomszed Vitez Ury Baratunk az bekesegh dolgha penigh nem jatek. Az ket hatalmas Csaszarok közöt Birdacs Ibrahim Pahsa is azon dologh veghet hala meg. Egyszoval olj erőségből es elhihetendő levelet kevanunk ezön dologhrol hogmind Hatalmas Csaszarom eleöt es Fő Veser Úr Baratunk eleőt orszapirulasunk es szegjen vallasunk[10] ne legjeön az Keszmezerő hire feleöl töb tarsayval egjüt mitirjon KKmöd ertjük, de lasunk mostani Uj Csaszarunk s Fő Visir Úri Baratunk oltalma hala veszije partfogoja leszene Isten, KKmöd által s mijaltalunk az szent Bekesegh dolghat jokarban hozza. Az kit hatalmas Csaszarok közöt nincsen anal könnjeb dologh mint azon hevenek elvesztesenek veghbenvitele. Ezel Istenek ajalom KKdet.

Datum Varad 14 February Anno 1688
KKmöd szomszed joakaroja Varadon
Vezer Mehmet Pahsa

8.10. A váradi pasa magyar nyelvű levele Caraffának. Várad, 1688. március 4.

Archivio di Stato di Napoli. Museo. Miscellanea di scritture. Stanza 147. Numero busta 99 B 146., f. 55.

Hozzank illendő szomszedsaghbely jaoakaratunk ajallasa utan mentül jokat kevanunk KKnek mint Szomszed Vitez Ury Baratunknak

Ez alkalmatossaghal kelletek KKdet ezen levelünk altal meghtanalny mivel Karaffa hös embörünk akarjuk küldeny leveleket bizonjos dolghoknak okajert. Ezen dologh keshetetlen es elmulhatatlan dologh. Csakhog my Karaffa Ury Vitez Baratunk honletet nemtugjuk azert es KKtöl Ury hütlevelet kevanunk postan hogkülgjön Ury pöcseti alat hogmind Nemeöt es Magjor vitezlö Rendeökteöl egsoval mind azoktol valakik az Romay Csaszar Magjar es Cseh Orszaghok Koronas Kiralja Birodalma alatlevöktöl semi banttosa nem leszön odamönendö Embörunknak mind odamönttiben, mind visszajeöveteliben. Embört adjan KKmöd melleje. Leveleinkre bizonjos valaszt is hozat es küld ezeön Embörünk altal ugkevanjuk KKtöl az hütlevelet. Ezel Isten sokaigh eltese KKdet ez Romay Csaszar es Magjar Orszaghy es Cseh Orszaghy Koronas Kiralj hasznos zolghalatjara.

Data Varad dy 4 Marty Anno 1688
KKmöd szomszed Vitez joakaroja
Hatalmas Teöreök Csaszarunk Varadi
Veghvaranak föghond viseleöje
Vezer Mehemet Pahsa

[10] Szégyenvallásunk.

8.11. Olasz nyelvű jelentés Thökölyről és az ellene végrehajtott akciókról. É. n. [1688?]

Archivio di Stato di Napoli. Museo. Miscellanea di scritture. Stanza 147. Numero busta 99 B 146., f. 86–87.

> 1687-ben Thökölynek volt egy jó haditerve, amit a gyulai, jenői és pétervárad pasákkal egyeztetett. Nekik tetszett az ötlet, jelentették a nagyvezérnek, aki azonban egymaga akarta legyőzni az ellenséget, Thököly segítsége nélkül, ezért nem adta meg neki a kért katonai kontingenst. A kuruc vezér – a nagyvezér azon érve ellenére, hogy nem akarja kettéosztani a török sereget, mert veszélyesnek találja –, tovább kérlelte, hogy csapatokat adjanak mellé, akikkel átkelhet a Dunán és megtámadhatja Pozsonyt, sőt még Bécset is. Mikor Thököly visszatért Gyulára, megérkezett hozzá és az említett három pasához az erdélyi fejedelem segélykérő levele. De nem tudnak neki küldeni csapatokat küldeni, csak azt javasolták, vonuljon biztonságba. Heissler tábornok egy éjszakai rajtaütéssel majdnem foglyul ejtette Thökölyt[11], de egy áruló magyar, aki a császári tábornok bizalmi emberei közé tartozott, elárulta a tervet és Thököly így megmenekült. Zrínyi Ilona levelet küldött férjének, melyben Eger felől kérdezte, s erre azt a választ kapta, hogy segítenének a törökök a váron, de nemigen tudnak, ezért értékes holmijait és pénzét menekítse ki Lengyelországba. A Porta engedélyével Thököly levelet írt a francia királynak pénzbeli segítséget, esetlegesen csapatokat kérve tőle. A francia király azonban a császáriakkal kötött békére és a pápának tett ígéretére hivatkozva megüzente, hogy most nem tud segíteni sem a töröknek, sem neki. Azt javasolja Thökölynek, hogy érje el, hogy a Porta kössön békét a keresztényekkel, amilyen feltételekkel tud, de ne több, mint négy vagy hat évre, utána segít a háborúban és még visszaszerezhetik az elveszett területeket.

Nell'anno trascorso 1687 si tenne nel castello di Ghiula una conferenza tra il Pascià di detto luogo, chiamato Alli, e quelli di Janova, e Peter Varadin, il p(ri)mo nominato Ahiain Mehemet e Giurgi Mehemet il secondo coll'intervento anche del Theökeöly, e Petrozzi[12]. Consiglio esso Theökeöly alli sudetti Pascià (atteso le certe notizie aveva, che i Tedeschi volessero andare di bel nuovo quel'anno a Ossech, e passata dindi la Sava portarsi a Belgrado) il dover scrivere al Gran Visire

[11] Ez azonban majd éppen fordítva fog megtörténni: a zernyesti csatában Thököly emberei fogják el az értékes császári tábornokot, akire 1692 januárjában kicserélte feleségét, az 1688 januárja óta házi őrizetben tartott Zrínyi Ilonát.

[12] Petrőczi István, Thököly Imre unokatestvére, tábornoka, diplomatája.

pregandolo a conceder ad esso lui da 10 o 20 m(ila) Tartari, con 10 m(ila) turchi, con li quali quando li christiani averebbero passata la Drava, egli traghettarebbe il Danubio scorrendo dall'altra parte il Paese entrando nel Scit(?) averebbe fatta una diversione molto dannosa alli christiani, e profittendole a turchi. Tanto più si confidava porre assieme in puoco tempo da 10 m(ila) Ungari, avendone già in pronto da 5 m(ila), e con questi ponendosi dall'una, et altra parte del Danubio prohibire il passaggio delle Vettovaglie all'armata cesarea, e per tal conto sarebbe artata a perir di fame, opure tagliata a pezzi dall'armi numerose del sud(ett)o Gran Visire, senza che né pure persona fusse potuta scampare dalle loro mani. Per il che piacque il parere del Theökeöly alli sud(ett)i Bascià, e per espresso lo significorono al Gran Visire, che si ritrovava di già, con un buon corpo di gente a Peter Varadin, il quale inteso i sensi d'esso Theökeöly, gli mandò a dire venisse subito a Varadin per ricevere la Milizia, et ordini necessary per la consecuzione dell'intento. Ricevuto un tal comando il Theökeöly si condusse dal Gran Visire con aver prima commesso al Petrozzi scrivesse dà pertutto a gl'ungheri, acciò venissero dà lui quelli potevano venire, e gl'altri si ritrovassero pronti al di lui passaggio nel di loro paese. Gionto, che fu il Theökeöly dal Gran Visire per ottenerne il desiderato comando. Questi o per qualche diffidanza, o per non dar tanta gloria allo stesso, gli disse, ch'avendo maturatam(en)te considerati le di lui espositioni, le trovava non pratticabili, dovendosi piutosto tener unita l'armata e non dividerla; poiche essendo li Christiani molto forti, se fusse accaduta qualche disgratia ad esso Gran Visire gli altri, che seguissero esso Theökeöly sarebbero persi. E perciò riteneva meglio lo stare il campo unito per maggior cauzione. In tanto di già erano venuti dal Petrozzi in Ghiula più di 2 m(ila) Ungari per il soprad(et)to effetto. Doppo di questo quando li christiani si ritororono da Osech reciterò di nuovo le sue istanze il Theökeöly con Petrozzi appresso il Gran Visire pregandolo con ogni maggior efficaccia a dargli alcune migliaia de' turchi e tartari per passare essi il Danubio, con quali li prometteva voler scorrere sino a Posonio et a Vienna, aiutato di più dal soccorso che certo egli sperano di 10 m(ila) ungari. Il Gran Visire però con tutto che vedeva, che al Theökeöly sarebbe riuscita l'intento; non li volse concedere veruna milizia, volendo per esso tutta la gloria d'aver scacciato l'inimico, anzi diceva, esser gl'alemanni di già in fuga e volerli perseguitare sino a Buda, e d'indi assediare detta Piazza, imaginandosene la presa anche in quella Campagna; Ma doppo, che per la Dio gratia, restò il Turco battuto e disfatto, dispiacque molto a tutti di non aver dato al Theökeöly quelle genti che lui desiderava. E in tanto il Theökeöly tutto sdegnato andò verso Ghiula col Petrozzi et altri della sua comitiva.

Puoco doppo del suo arrivo al castello di Ghilua gli giunse un messo spedito dal prencipe di Transilvania sì al detto Theökeöly come alli prenominati tre Pascià pregandoli a mandarli un valido soccorso, per impedire a gl'alemanni l'entrata nel paese, dove presentiva volessero molti di loro acquartierare sopra

di che risposero, che per aver avuto il loro esercito alcun disturbo, per il quale se n'era fuggito il Gran Visire e Giannizzero Agha, e dietro li seguiva l'esercito verso Constantinopoli. Per la qual causa dubitavano potergli dare cosi presto il soccorso richiesto, che fusse a tempo ad impedire le resoluzioni alemane. E però li consigliavano a dar di quelli per hora il quartiere fuora delle fortezze, e che poi sarebbe stata loro cura di ben presto vergognosamente scacciarli di colà. Doppo un tal fatto scrisse il Theökeöly a diversi ungari padroni d'alcuni luoghi, e villaggi, significandoli, che di già erano quattro anni trascorsi, che non li mandavano le loro contribuzioni. E perciò se ben presto non avessero compito al proprio obligo, n'averebbe mandato a farne l'esecuzione, com'in effetto successe, avendo saccheggiati i luoghi Vasciaren, Thur, e Debrecino, et anche altri; che non si ricorda, chi le racconta. L'inverno passato si ritrovava il Theökeöly a Piscpech assieme colli suoi ungheri ribelli, al quale il S(igno)r G(enera)le Aiseler voleva una notte sorprendere, ma confidato l'intento dal s(uddet)to g(enera)le ad alcuni ungari suoi confidenti, ma secreti ribelli, poiché nella medema notte fu mandato al Theökeöly un ungaro travestito da villano e l'avisò, per il che si diede in fretta alla fuga senza ver potuto avisar la sua gente, e in tanto arrivò il S(igno)re G(enera)le Aiseler, e ebbe la fortuna di batterla, essendo già, come si disse, scampato il Theökeöly, il quale infallibilm(en)te sarebbe stato preso, se il maladetto ungaro non l'avesse avisato. l'huomo che raporta le presenti novelle dice, ch'ess'ungaro si chiama Ferenz del quale il S(igno)r G(enera)le Aiseler si fida assai et ha due segni nella faccia, cioè una ferita nella guancia dritta, l'altra nella manca verso le labra, e dice che se lo vedesse lo recognoscerebbbe bene. Racconta anche che il med(esi)mo S(igno)r G(enera)le Aiseler aveva mandato con finta d'esser da lui scampati alcuni ungari fedeli per ammazzare il Theökeöly e gli sarebbe ben riuscito, se il suddetto ungaro traditore Ferenz non l'avesse avisato della trama.

La moglie del Theökeöly scrisse l'anno passato al suo marito, ricercandolo dell'aviso, se i Turchi erano in stato di soccorrere Agria, poiche senza questa, era astata à rendersi alle buone in mano degl'imperiali, sopra di che gli rispose essere l'intentione della Porta il soccorrere detta Fortezza Agria, ma però con molta difficoltà potersi eseguire, e perciò ella p(er) maggior sicurezza mandasse il meglio delle sue robbe, e danaro in Polonia. E in fine si governasse colla di lei solita prudenza alla quale si rimetteva.

Dice il latore delle presenti novità ch'appresso l'Ecc(ellentissi)mi S(igno)ri G(enera)li Caraffa e Aiseler si trovavano sotto il manto di fedeli diversi ungari traditori che alle volte si portano stravestiti da villani al Theökeöly le nuove, che possono raccogliere dagl'andamenti delli su(ddett)i S(igno)ri G(enera)li, li quali il sud(det)to huomo li conoscie di vista assai bene. Con licenza della Porta scrisse il Theökeöly l'autunno passato al re di Francia, richiedendolo di qualche soccorso di danaro, e se fosse stato possibile anco di gente, overo di far qualche diversione

colle sue armi a gl'imperiali, acciò in tal maniera restasse a i Turchi, et ad esso qualche ristoro di quiete. Alle quali propositioni risposto il re che non poteva rompere la pace stabilita coll'imperatore, per il mantenim(en)to di cui, oltre il giuram(en)to aveva dato la parola al Pontefice, et altri prencipi christiani di non muoversi durante la Guerra col Turco; e perciò ch'esso Theökeöly procurasse la Porta ottomana, faccia la pace colli christiani a qualche condizione si possa, ma non per più tempo che 4 o 6 anni, che nel mentre esso intraprenderebbe la guerra contro l'imperiali, e fornito il loro termine della pattuita pace, potrebbero ancor loro rimpossessarsi del perduto. Toccante al danaro, dicono, che p(er) la parte di Constantinopoli gli né rimettesse una notabil somma.

Consiglio esso Theökely alli sudetti Pascià (:atteso le certe notizie aveva, che i Tedeschi volessero andare di bel nuovo quel'anno a Ossech, e passata dindi la Sava portarsi a Belgrado:) il dover scrivere al Gran Visire pregandolo a conceder ad esso lui dà X o 20 m(ila) Tartari, con X m(ila) Turchi, con li quali quando li Christiani averebbero passata la Drava, egli traghettarebbe il Danubio scorrendo dall'altra parte il Paese entrando nel Scit(?) averebbe fatta una diversione molto dannosa alli Christiani, e profittendole à Turchi. Tanto piu si confidava porre assieme in puoco tempo dà X m(ila) Ungari, avendone gia in pronto dà 5m, e con questi ponendosi dall'una, et altra parte del Danubio prohibire il passaggio delle Vettovaglie all'Armata Cesarea, e per tal conto sarebbe artata à perir di fame, ò pure tagliata à pezzi dall'Armi numerose del sud(ett)o Gran Visire, senza che né pure persona fusse potuta scampare dalle loro mani; Perilche piacque il parere del Theökeöly alli sud(ett)i Bascia, e per espresso lo significorono al Gran Visire, che si ritrovava di già, con un buon corpo di gente à Peter Varadin, il quale inteso i sensi d'esso Theökeöly, gli mandò à dire venisse subito à Varadin per ricevere la Milizia, et ordini necessary per la consecuzione dell'intento; Ricevuto un tal comando il Theökeöly si condusse dal Gran Visire con aver prima commesso al Petrozzi scrivesse dà pertutto à gl'Ungheri, acciò venissero dà lui quelli potevano venire, e gl'altri si ritrovassero pronti al di lui passaggio nel di loro paese; Gionto, che fu il Theökeöly dal Gran Visire per ottenerne il desiderato comando; Questi ò per qualche diffidanza, ò per non dar tanta gloria (86v) allo stesso, gli disse, ch'avendo maturatam(en)te considerati le di lui espositioni, le trovava non pratticabili, dovendosi piú tosto tener unita l'Armata, e non dividerla; poiche essendo li Christiani molto forti; se fusse accaduta qualche disgratia ad esso Gran Visire gli altri, che seguissero esso Theökeöly sarebbero persi; e percio riteneva meglio lo stare il Campo unito per maggio cauzione. In tanto di gia erano venuti dal Petrozzi in Ghiula piu di 2m Ungari per il soprad(et)to effetto. Doppo di questo quando li Christiani si ritororono da Osech reciterò di nuovo le sue istanze il Theökeöly con Petrozzi appresso il Gran Visire pregandolo con ogni maggior efficaccia à dargli alcune migliaia de'Turchi, e Tartari per passare essi il Danubio, con quali li prometteva voler scorrere sino à Posonio et à Vienna,

aiutato di piú dal soccorso che certo egli sperano di Xm Ungari; Il Gran Visire però con tutto, che vedeva, che al Theökeöly sarebbe riuscita l'intento; non li volse concedere veruna milizia, volendo per esso tutta la gloria d'aver scacciato l'Inimico, anzi diceva, esser gl'Alemanni di gia in fuga e volerli perseguitare sino à Buda, e d'indi assediare detta Piazza, imaginandosene la presa anche in quella Campagna; Mà doppo, che per la Dio gratia, restò il Turco battuto e disfatto, dispiacque molto à tutti di non aver dato al Theökeöly quelle genti, che lui desiderava; E in tanto il Theökeöly tutto sdegnato andò verso Ghiula col Petrozzi, et altri della sua Comitiva.

Puoco doppo del suo arrivo al Castello di Ghilua gli giunse un Messo spedito dal Prencipe di Transilvania si al detto Theökeöly come alli prenominati tre Pascia pregandoli à mandarli un valido soccorso, per impedire à gl'Alemanni l'entrata nel Paese, dove presentiva volessero molti di loro acquartierare sopra di che risposero, che per aver avuto il loro Esercito alcun disturbo, per il quale se n'era fuggito il Gran Visire e Giannizzero Agha (87r), e dietro li seguiva l'Esercito verso Constantinopoli; Per la qual causa dubitavano potergli dare cosi presto il soccorso richiesto, che fusse à tempo ad impedire le resoluzioni alemane; E però li consigliavano à dar di quelli per hora il quartiere fuora delle Fortezze, e che poi sarebbe stata loro cura di ben presto vergognosamente scacciarli di colà. Doppo un tal fatto scrisse il Theökeöly à diversi Ungari Padroni d'alcuni luoghi, e villaggi, significandoli, che di gia erano quattro Anni trascorsi, che non li mandavano le loro contribuzioni; E perciò se ben presto non avessero compito al proprio obligo, n'averebbe mandato à farne l'esecuzione, com'in effetto successe, avendo saccheggiati i luoghi Vasciaren, Thur, e Debrecino, et anche altri; che non si ricorda, chi le racconta. L'inverno passato si ritrovava il Theökeöly a Piscpech assieme colli suoi Ungheri Ribelli, al quale il S(igno)r G(enera)le Aiseler voleva una notte sorprendere, mà confidato l'intento dal s(uddet)to G(enera)le ad alcuni Ungari suoi confidenti, mà secreti ribelli, poiche nella medema notte fù mandato al Theökeöly un ungaro travestito dà Villano e l'avisò, per il che si diede in fretta alla fuga senza ver potuto avisar la sua gente, e in tanto arrivò il S(igno)re G(enera)le Aiseler, e ebbe la fortuna di batterla, essendo gia, come si disse, scampato il Theökeöly, il quale infallibilm(en)te sarebbe stato preso, se il maladetto Ungaro non l'avesse avisato. l'huomo che raporta le presenti novelle dice, ch'ess'Ungaro si chiama Ferenz del quale il S(igno)r G(enera)le Aiseler si fida assai et hà due segni nella faccia, cioè una ferita nella guancia dritta, l'altra nella manca verso le labra, e dice che se lo vedesse lo recognoscerebbbe bene. Racconta anche che il med(esi)mo S(igno)r G(enera)le Aiseler aveva mandato con finta d'esser dà lui scampati alcuni Ungari fedeli per ammazzare il (87v) Theökeöly e gli sarebbe ben riuscito, se il suddetto Ungaro Traditore Ferenz non l'avesse avisato della trama.

La moglie del Theökeöly scrisse l'anno passato al suo Marito, ricercandolo dell'aviso, se i Turchi erano in stato di soccorrere Agria, poiche senza questa, era astata à rendersi alle buone in mano degl'Imperiali, sopra di che gli rispose essere l'intentione della Porta il soccorrere detta Fortezza Agria, mà però con molta difficoltà potersi eseguire, e perciò ella p(er) maggior sicurezza mandasse il meglio delle sue robbe, e danaro in Polonia. E in fine si governasse colla di lei solita prudenza alla quale si rimetteva.

Dice il Latore delle presenti novità ch'appresso l'Ecc(ellentissi)mi S(igno)ri G(enera)li Caraffa e Aiseler si trovavano sotto il manto di fedeli diversi Ungari Traditori che alle volte si portano stravestiti dà Villani al Theökeöly le nuove, che possono raccogliere dà gl'andamenti delli su(ddett)i S(igno)ri G(enera)li, li quali il sud(det)to huomo li conoscie di vista assai bene. Con licenza della Porta scrisse il Theökeöly l'autunno passato al Re di Francia, richiedendolo di qualche soccorso di danaro, e se fosse stato possibile anco di gente, overo di far qualche diversione colle sue Armi a gl'Imperiali, acciò in tal maniera restasse à i Turchi, et ad esso qualche ristoro di quiete. Alle quali propositioni risposto il Re che non poteva rompere la Pace stabilita coll'Imperatore, per il mantenim(en)to di cui, oltre il giuram(en)to aveva dato la parola al Pontefice, et altri Prencipi Christiani di non muoversi durante la Guerra col Turco; e perciò ch'esso Theökeöly procurasse la Porta Ottomana, faccia la Pace colli Christiani à qualche condizione si possa, mà non per più tempo, che 4 o 6 Anni, che nel mentre esso intraprenderebbe la Guerra contro l'Imperiali, e fornito il loro termine della pattuita pace, potrebbero ancor loro rimpossessarsi del perduto. Toccante al danaro, dicono, che p(er) la parte di Constantinopoli gli nè rimettesse una notabil somma.

8.12. Marsigli 1689–1691-es útjához kapcsolódó dokumentumok

ÖstA HHStA, Wien /Staatskanzlei Türkei/Karton 160. f. 19–22.

> Kivonat. Marsigli jelentése az új nagyvezér alatt megindult tárgyalásokról, azok menetéről, az Oszmán Birodalom jelenlegi helyzetéről és eligazítás kérése az oszmán udvar állapotára való tekintettel.

Ristretto. D'interrotti punti per li quali si mostra la bastanza delli negotiati novamente incaminati sotto il moderno Vesir, e che ordine si potrebbe tenere per il proseguimento d'essi adattandosi alle congiunture presenti del tempo, e della Corte Ottomana.

L'arrivo dello dispatio sotto li 2 di marzo sei ore doppo la partenza del Guarienti a me diede il necessario materiale per formare la qui annessa scrittura A. al Sig(no)re di Colyers per la congiuntura di dover fare la speditione del di

lui Fratello in Adrianopoli a ralegrarsi col novo Vesir Ali Passà, e senza di questo dattomi appoggio delli risoluti ordini di non volere, che un congresso, e che mostrare potete in originale, mai si sarebbe potuto instradar di novo il negotiato.[13]

Andò il fratello di Colyers ambasciatore con l'interprete in Adrianopoli con una lettera del medemo Ambasciatore, che doppo le congratulazioni per la di lui promotione li facceva il racconto di tutti li passati negotiati sotto Kuiperli, et deposto Vesir, per tirarne risposte, che mostrassero li di lui sentimenti o per trattar la pace, o continuare assolutamente la guerra. Le risposte del Vesir invece furono susiegvate, altiere secondo l'uso solito, e rimissive alle più veteriosi havrebbe date per scritto doppo havere in divano consigliato il tutto. Il contenuto della lettera di risposta del medemo Vesir al'ambasciatore d'Olanda si potrà havere con la di lei traduttione dall'olandese essendo stato mandata all'Emskirchen, et il ristretto è col solito fasto, e riattaccamento a negotiatai però volendosi a tal'effetto incontrare da lui a Belgrado, il novo ambasciator d'Inghliterra harbordo, che dovrà dare la solida mossa a tutto quanto, e perciò degno delle più rilevanti considerationi adattate al tempo, e genio di quelle bestie.

A questa apertura del Vesir si aggiunsero le notitie extrainditiali havutosi, e che sempre indicano il genio alla pace, e che si potranno rilevare dalle risposte dell'Olandese alle mie petitioni, che sono in altro qui avesso quinternetto, et essendo ricercato di dire qualche mia debole opinione sopra le sudette risposte dell'olandese, non tralasciarò di farlo.

La necessità dell'Imperio Ottomano non conosciute dal Sultano per mancanza di cervello et al più delle volte coperteli dal privato interesse delli Vesiri, non ammettono maggiore dilatione alla pace, ò alla di lui tottale rovina, essendo maggiori di quello figurar si possa, e dal universale di turchi d'ogni grado esagerate col sospirare il fine di questa guerra.

L'ambas(ciatore) di Francia non havendo più credito di mantenersi con promesse per esser da molto tempo riuscite bugiarde getta in ora il ripiego della pace universale veleno composto di droghe di speranza grata a turchi, che si potrebbe fortemente introdurre nell'animo de' turchi.

Che il Vesir non habbi voluto subito ratificare la proposta d'uti possidetis del suo predecessore lo trovai raggionevole, mentre fuori di tempo, e loco havrebbe scoperto l'animo suo, e senza poter concludere, né risparmiare l'emminente sangue della corrente campagna. Da me consideratosi il negotiato rimesso totalmente sub Clipeo alli confini secondo il desiderio di Cesare, e che non potevo da Costantinopoli assistere in nulla a questo riattaccamento, e che per tante strade

[13] *Relation dess Quarient fiber seine Verrichtung in Türkhey, alwohin so von dent englischen Abgesanten und den hollandischen Pottschafften mit könig. Englischen Briefen geschikht worden,* Wien den 15te May, 1692. Dobrescu–Giurescu, 1907, 68–71.

mi sarebbe stato impedito di passare al campo ottomano, e che era di somma importanza, che il Gabinetto dell'Augustissimo Padrone fosse bene di tutte le cose informato su'questa nova riapertura per poi darne l'istruttioni al novo Ambas(ciatore) d'Inghilterra, mi dovessi risolvere a questo sollecito viaggio per dar la mano, che il negotio senza perdita di tempo andasse unito con l'armi.

Li sensi delli Turchi, che ho potuto scoprire, penetrare in essecutione delli mandatimi comandi per la parte delli cambi e demolitioni in ora che Varadino è caduto si riducono alla conservatione vorrebbero fare di Timisvar, e parte della Schiavonia affine d'assicurare, e dare aria alla Piazza di Belgrado unico sostegno loro in Europa e su ciò vertono le loro difficoltà, e contratti verterebbero di là del Marusio, e frà Dravo e Savo.

La Transilvania sta a cuore come cosa che anche sottomette la Walachia, e Moldavia, mà alla fine necessitosi di pace vengono anche li contrarii á tal questa cessione nel raggionevole, et un gran senso ne' turchi quando intesero stabilito un novo sistema di governo in quella provincia ad esclusione dell'Abaffi.

Per li polacchi da turchi tanto poco stimati si strapperà la dimolitione di Kaminiez qui per motivo di sollevare gl'aggravii ha l'erario per quella piazza, che per timore e rispetto a quel dominio. L'occupato in Moldavia mai si lascierà al Re di Polonia volendo quella Provincia che guarda gan tratto del Danubio netta di tutto quanto vi è d'ostile.

Per li Venetiani dirò che l'odio è grande del governo del popolo tutto per loro supposte raggioni, oltre che la Morea è una pezza che troppo li è sul naso della capitale di Costantinopoli, e questa parte de' veneziani è il scandalo maggiore, e la causa del ritardo e maggiore aversione dei turchi alla fine di tanta guerra.

Resta in Walachia quel Chiaus, che mi condusse d'ordine della Porta, aspettando li miei avvisi, o per ritornarsene, o per altra dispositione, e per questo desidero risolutione tanto per bene del negotio, che servitio dell'Ambas(ator) Colyers. Raccordo la chiamata fattami più volte dal Kaimekano oggi Gianizer Aga per mecco aboccarsi, e le raggioni mie d'astenermone furono per impedire le sospitioni di tanti, e per levare ogni minimo attacco a chiunque havesse volsuto credere, che la propositione fatta dall'Olandese al sudetto Kaimekano per il cambio della Morea con Candia fosse stata fatta per parte di Cesare alineatione che stimar adeguata al negoti, quanto secondo le mie istruttioni di stare lontano di dare sospetti a me degni.

In ogn'incontro tanto con olandesi, che inghlesi ho cercato ogni contrassegno di vero rispetto verso loro evidente anche dirò al mio privato essere. Ho dissimulati tutti li torti mi facevano e massime nelli speditioni delle lettere senza avisarmi, e prohibire à me di mai farne senza loro saputa, e che obbedivo, perche le cause urgenti al servitio dell'Augustissimo Padrone mancavano. Li miei corrispondenti mai venivano nella mia casa, perchè conosciutimi sarebbero stati levati. Quanto ho detto sempre per ordine, e merito del negotiato è stato in

scritto, come né ho i registri, e mai veruna petitione a me da essi, né risposta in tal solidità. In fine al fattibile, e posso dire di più si è fatto si nel facilitare tutto, come con le mie deboli fattiche dar mano a quanto occorreva, e quando solo mi sono dolso è stato in quelle congiunture vedevo appertamente pocca bona fede, e tutto ho avertito, come dovevo, e poi il credere, o non credere resta al altrui arbitrio, come era nel mio il dover havere a cuore l'honore, e servitio di S(acra) M(aestà) C(esarea), che a conoscerlo bene farà il di lui utile per altre conseguenze. L'ordine della continuatione del negotiato ora ripreso quale dovrebbe essere secondo le moderne constitutioni della Porta si potrà rilevare dal leggere le risposte del Colyers alli miei postulati, e guardessi bene di non negligere questo perchè confessione faranno a quella oppera l'olandese se tutto anderà lo sopra, e questo cenno basta.

ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 161. Konv. 4.[14]

> Mindenképpen el kell kerülni, hogy kiderüljön Marsigliról, hogy ő egy császári szolgálatban álló békeközvetítő, mivel ha ez kiderülne nem csupán a törököknek hozna nagy dicsőséget, hanem a szövetségeseinket is feleslegesen gyanúba kevernénk.

Ho smenticato dire ancora, doversi guardare Marsigli a non apparire alla Porta ottomana in figura di cesareo ministro, perchè quando ciò venisse scoperto da' turchi, non solo essi triomfarebbero della sua qualificata presenza, il che si pretende di scanzar' in ogni modo dalla parte nostra, ma di più questo potrebbe recare a gli alleati nostri molti et inconvenienti sospetti.

ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 163. Konv. 3. fol. 36r.

> Marsigli a császárnak, Konstantinápoly, 1692. április 14.
>
> Marsigli panaszkodik, amiért a francia követ mindenáron meg akarja akadályozni, hogy ő leveleket és jelentéseket küldhessen Bécsbe. Nem is jöhetnek a küldöncök a házába, mert rögtön elkapnák őket. A velenceiek is féltékenyek rá. Sokan sürgetik, hogy hagyja el a várost, és rá is ijesztettek, hogy nehogy többé visszatérjen.

…il francese sempre con l'arco teso contro mi levatomi il comercio di lettere per opra dei stipendiati di Cesare, come sentirà dal Quarienti, da tanti solecitata la mia partenza di qui per tante maniere si volse spaventarmi, perche non ritornassi più qui, li venetiani qui sono di me gelosi, Ragusa scala per le lettere del'

[14]Köszönet Kerekes Dórának, hogy felhívta a figyelmünket erre a szövegrészletre.

francese et venetiani, transylvani per chi vole et per me mai lettere, non posso permettere alli miei corrispondenti di mai venire in mia casa, perche subbito sarebbero levati.

ÖstA HHStA, Wien /Staatskanzlei Türkei/Karton 160. f.61–73.

Marsigli levele a császárnak, é. n.

Marsigli tájékoztatja a császárt, hogy Bádeni Lajos elküldte őt Bukovárból Belgrádba tárgyalni a defterdárral, vagyis a főkincstárnokkal. A Száván utazott oda néhány csaus kíséretében és többször is megbeszélést folytatott a defterdárral és tisztelettel bántak vele és jó bánásmódban részesítették. A nagyvezér csaus basája félrehívta, hogy megtudakolja tőle, hogy milyen híreket hozott, de ő közölte vele, hogy azt csak a nagyvezérnek mondhatja el.

Sa(cra) Rea(le) Ces(area) Maestà

La solecita speditione, che S(ignor) di Baden stimò bene fare a V(ostra) M(aestà) C(esarea) con l'aviso del mio arrivo a questo suo Imperial Esercito, non mi permise di potere all'ora subito dar conto di tutto, ma solo accennare di rimettermi a questo secondo straordinario, per il quale trasmetto diffusamente tutte le necessarie notitie.

Il Seren(issi)mo di Baden Plenipotentiario di V(ostra) M(aestà) C(esarea) per questa pace fra il di lei imperio, e l'ottomano da Bucovar dove stava all'hora con l'armata mi spedì con una Saika a Belgrado dove fui ricevuto dal tesoriere generale della Porta, detto Teuterdar Effendi, e condotto dal Savo con l'accompagnamento di più Chiaus ad una sontuosa tenda mio quartiere, e collocata fra quella del Vesir, e sudetto tesoriere. Più visite hebbi, et ogni maggiore dimostratione d'affetto, e bon trattamento. Il Chiaus Bassa del Vesir nel seguente giorno mi mandò a fare un complimento per il mio felice arrivo, e fattomi intendere che andassi a bevere da lui un caffè, che immediatamente seguii discorrendo meco al principio di cose indiferenti, fin tanto mi ritirò in un a tenda a parte e voleva scoprire qualche sensi portavo, a che con corte parole risposi dicendoli che il Vesir con la sua propria bocca mi haveva spedito, e che con le sue sole orecchie doveva anche intendere quello havevo da dire. […]

8.13. Luigi Ferdinando Marsigli: *Bevanda asiatica,* Vienna, 1685. (fordítás, részlet)

Ázsiai ital
a Császár Őfelségénél pápai nunciusként szolgáló Bonvisi Eminenciás uram egészségére.

Gróf Luigi Ferdinando Marsigli által megírva,
mely a Kávé Orvostörténetét beszéli el.
Bécs, Ausztriában
Giovanni van Ghelennél, 1685.

Eminenciás Uram,

Az idők során különbözőképpen használták fel az egyes italfajtákat. Ősapáink például, mivel még nem ismerték a természet ajándékait, a kutak és folyók vizeit hasznosították. És csak később, midőn a Föld megszabadult az Özönvíz okozta gyötrelmektől, Noé, a jó atya felismerte, hogy mily hasznos lehet a szőlőtőke termesztése és értett is hozzá, megérezvén, hogy az emberiség mily nagy hasznot hajt majd annak gyümölcséből. De egyben példát is mutatva az utókornak,[15] hogy milyen nagy bajjal jár, ha az ember túlzott módon kóstolgatja a belőle készült élvezetes italfajtát. Mindazonáltal ez a fajta növény nem terjedt el mindenhol általánosan, már csak azért sem, mert termesztésére nem alkalmas minden éghajlat, amint erre kiváló a mostani példánk, Németország esete, melynek sok részén nem megfelelő a klíma, s ezért ez arra kényszeríti az itt élő népeket, hogy olyan eljárásokat dolgozzanak ki, melyekkel különböző szeszes italokat állítanak elő, s legalább részben helyettesíteni tudják vele a bort.

A Zsidók különböző gyümölcsökből készült italfajtákat használnak, melyeket egy közös névvel, *aasis*nak hívnak. Ez azt jelenti, hogy lé, melyet mindig valamiféle nedves jellegű anyagból préselnek ki és alkalmas arra, hogy megigyák. Az *aasas* szó ugyanis azt jelenti, hogy összenyomni, préselni. A leggyakrabban használt gyümölcsök a búza, a körték stb.

Az Egyiptomiak, mivel országukban az éghajlat, vagy az agyagos talaj miatt a szőlőtőke nem tud gyökeret ereszteni, szintén arra kényszerültek, hogy más italfélével éljenek. Készítenek egy italfélét főképp árpából, s ez – véleményem szerint – nemigen különbözik a sörtől, mely pedig egy igen általánosan elterjedt innivaló. Mint már említettem, a Zsidók is élnek vele, úgy, hogy a mostanában az északi részeken olyannyira elterjedt sört igazából Keleten kezdték el felfedezni.

Sok nép azonban, így például a rómaiak is, nagyszerű italnak tartották a tiszta vizet, akár melegen, akár jól lehűtve, ahogy ezt több költő is kifejti munkáiban. Összevegyítették továbbá a vizet és a bort, majd később az egészet felhevítve belemártottak mirhát, masztixot, sáfrányt, balzsamot (illatos gyanta vagy kellemes illatú, többnyire gyógyító hatású olaj), amómumot (fűszercserje a gyömbérfélék családjából), fahéjat és más ehhez hasonló természetű aromákat. Mindezek nem is annyira az érzékek és az ízlelés gyönyörűségét, hanem inkább a testi és lelki képességek felébresztését szolgálták.

[15]Noé lerészegedésére utal a Bibliából. (Gen, 9,31–23)

Nem kételkedem benne, hogy Eminenciás Uram is azt a nézetet vallja, hogy mostanság az általunk fogyasztott italok íze igen sokat javult, ahogyan ez folyamatosan bizonyításra is kerül az Ön asztalánál, mivelhogy a különböző nemzetek, nemcsak a régiekkel, de egymás közt is versengve olyan csodálatos szeszes italokat *(liquori)* próbáltak alkotni, amilyeneket csak a hozzáférhető hozzávalókból és a saját szokásaikból lehetett.

Olaszországban, ahol a természet ajándékaként bőségesen el vannak látva borral, nem is igen foglalkoznak másfajta itallal, kivéve a borból származókkal, mint például a pálinka (borpárlat), és némelykor a boron kívül külföldi italokat is megisznak, de ezeket inkább a luxus miatt isszák, nem pedig azért, mert oly nagy örömüket lelik benne.

Franciaország szintén bővelkedik szőlőben, s annyira nagyra értékelik ennek gyümölcsét, hogy mellőznek minden más italfajtát. Ez alól csak a fiatal hajadonok nagy része képez kivételt, akik azért, hogy fennmaradjon orcájuk tisztasága, ugyanúgy, mint a szívüké is barátaik felé, megfosztják magukat ettől az élvezettől, tagadván az orvosi alapelvet.

Ugyanígy Normandia népe is almalevet fogyaszt, mivel azon a vidéken ez a fajta gyümölcs nagy bőségben terem.

Angliának – melyet a természet sok jó tulajdonsággal áldott meg – mindazonáltal a szőlő hiánya miatt meg kell elégednie a különféle sörökkel, mint saját itallal. Ezeket azonban nem mindennapi finomsággal készítik el.

Németország nagy részének is ugyanaz a problémája, mint Angliának, mivel a természet itt sem adta meg azokat a lehetőségeket, melyek szükségesek a szőlőtermesztéshez, így azután itt is kénytelenek sörrel oltani a szomjukat.

Magyarország úgy véli, hogy borok tekintetében a dicsőség őt illeti, mivel borai minden más nemzeténél ízletesebbek. Minden másnál jobban magasztalják, persze nem ok nélkül, a tokaji bort. A magyar nem ismer el más italt, csak a bort, amihez, hogy még erősebb és egészségesebbé tegyék, abszint főzetet használnak.

Lengyelországban sok bort fogyasztanak, amit azonban külföldről kell behozniuk. Saját italuknak a sört és a *miod*ot vagyis méhsört mondják.

Egy olyan meleg éghajlaton, mint amilyen Spanyolországban van, bőségben megterem a szőlő, melynek gyümölcse erős és ízes bort eredményez, amit nem csak maguk a spanyolok, de a külföldiek is nagyra értékelnek. Ugyanígy minden nemzetnél jobban tudnak különleges, kifinomult italokat összeállítani, s ezek közül is kiemelkedik a csokoládé.

[16] Vagyis maga az Oszmán Birodalom, melyet korabeli szóhasználat szerint is gyakran neveztek Törökországnak, vagyis a törökök országának. A keresztény források a népet egyértelműen töröknek mondják, nem oszmánoknak.

[17] Adófizetői.

Törökország[16], jóllehet bőségesen el van látva finom borokkal, amit a birodalom keresztény alattvalói[17] termelnek, de a törökök babonás muszlim törvényeik egyik parancsa értelmében, mely megtiltja nekik a bort, nem fogyaszthatják. Az Oszmán Birodalom sok részén ellentmondást nem tűrve betartják ezt a parancsot, sok más helyen azonban csak nevetnek rajta. Így az európai tartományokban élő törökök bőségesen isznak bort, míg az ázsiaiak éppen ellenkezőleg, nagyon is absztinensek. Éppen ezért ez utóbbiak fedezték fel a nagy részét azoknak az italfajtáknak, melyet manapság a törökök fogyasztanak, a bor és az általa okozott élvezet hiányának kompenzálására, hogy ne kelljen mindig a közönséges, ízetlen vizet inniuk.

A törökök italait, a rómaiak mintájára, meleg és hideg italokra oszthatjuk fel, s mindkét fajta fogyasztása mindennapos náluk. A hideg italok közt finomságban és könnyűségben az első hely, tegyük hozzá, joggal, a szorbetet illeti meg. Ez úgy készül, hogy jól fehérített cukorral összekevernek egy adagot valamely gyümölcsnek a levéből, majd az egészet ámbrával vagy pézsmával teszik illatossá. Isznak még ezen kívül olyan vizet is, melyben korábban szőlő esszenciát[18] vagy mazsolát vagy más szárított gyümölcsöt, például körtét, szilvát főztek. Ez a fajta ital inkább a szerbiai és a boszniai tartományokban ismert és használatos, amelyekben oly gazdagon terem a szilva. Ez a gyümölcs, anyagával és ízével, melyet a tűz és egy lepárló berendezés – melynek formája mindenben hasonlatos a pálinkafőzéshez használthoz – erejével nyernek ki belőle, felüdítette a fogság gyötrelmeitől megkínzott testemet, mert a rabság ezen a vidéken az étel és ital hiánya miatt rengeteg szenvedést okozott nekem. A törökök italként fogyasztják azt a különleges lehűtött és savanyított tejet is, melyet ők *yoghurt*nak neveznek. A köznépnek szokása továbbá egy kölesből préseléssel kinyert alkoholos italt is fogyasztani, mely valamelyest megfelel a sörnek és bozának nevezik.

Meleg italként fogyasztják az úgynevezett szalepet, melyet meleg vízzel, mézzel és porrá tört szömörcsöggyökérrel készítenek. Ez utóbbi növényt nagy szorgalommal gyűjtik az Olümposz hegyén, melynek lábánál Bursza városa található. Ez a város a régi időkben az oszmán császárok székhelye volt, de aztán, Adrianápoly és Konstantinápoly[19] elfoglalása után elhagyták. Minden más évszaknál inkább télen élnek vele, azt állítván, hogy ez megvédi őket a hidegtől és hogy meleg borogatásként kezeli egyéb decens vágyaikat is.[20]

Néhány, de valóban csak kevés nagyúr használja azt az italt, amit nálunk teának, náluk pedig *çay*nak[21] neveznek. De az összes fent említett innivalónál többet használja a török nemzet, sőt nélkülözhetetlen számára: a kávé. Ez az az ital, melyről úgy gondolom, hogy Eminenciás uramnak is az egészségére válna.

[18]Ez régi olaszul *cibibo,* ma *zibibbo* (az arab *zibib* szóból), édes, nagy szemű mazsolaszőlőből készült, lepasszírozott és hordóban érlelt, ritka és keresett édesség volt.

[19]Ma Edirne és Isztambul. [20]Marsigli itt gyomorerősítő és vágyfokozó hatására utal.

[21]Marsigli ezt olaszos kiejtés szerint *ciay*nak írja.

A kávé csak nemrégiben lett bevezetve itt nálunk, a kereszténység nagy részénél, vagy az oszmán udvarral fenntartott gyakori kereskedelem révén vagy a tengeren vagy szárazföldön szerzett hadizsákmány jótékony hozadékaként, mint az többször is megesett Őfelsége a Császár seregével, mely dicsőséges győzelmeit learatva nagy adag kávé készítéséhez szükséges kávészemhez jutott hozzá. Ezek úgy elkészítve, ahogyan azt Eminenciás uramnak el fogom mondani, az említett kávéitalt adják ki. Ez utóbbit köztünk, keresztények közt is elkezdték megízlelni és rászoktak gyakori használatára. Kivéve az Ön asztalánál, pedig az Ön egészségére gyakorolt jó hatása miatt igen sok okot tudnék mondani, hogy meggyőzzem Önt a fogyasztásáról. És nem fosztaná meg asztaltársaságát se az ital előnyeitől, melyeket mind megtudhatnak Őeminenciájával együtt mindabból, amit a fent említett Husszein efendi mond ezen gyümölcs eredetéről és erényeiről. Magyarázatában bemutatja az igazságot ennek a növénynek az eredetéről, összevetve azokkal a hazugságokkal, melyeket más törökök írtak róla, valamint sok kíváncsi keresztény is, akik csak azért beszéltek róla, hogy hírt adjanak, beszámoljanak róla. De ezek nem tudtak olyan érthető felvilágosítást adni, mint Husszein efendi, aki különböző közmegbízatásokkal tartózkodott Boldog Arábiában.[22] S hogy megmentsem magam azoknak a dühétől, akik ezeket a különböző beszámolókat nyomdába adták, odaadom ezeket is Őeminenciájának, hogy világosan felismerje ebben a kis irományban a fent említett török pontosságát, rendezettségét és tehetségét. Itt mellékelem tehát az Ön szemei elé azt az írást, melyet ő adott nekem török idiómában és csatolom az olasz fordítását is, azért, hogy akik jártasak a török nyelvben, össze tudják hasonlítani egyiket a másikkal. Azoknak pedig, akik híján vannak a török nyelv értésének, azt remélem, hogy elég lesz, ha tudják, hogy Meninski lovag úr[23], Ő Császári felsége keleti nyelvekben jártas főtolmácsa átvizsgálta a fordítást, és hitelesnek és pontosnak ismerte el.

> Husszein Efendi, akit másképpen Hezar Fen-nek, vagyis ezer erénynek, avagy tudománynak is neveznek, ekképpen beszél:

Arról, hogy az elmúlt évszázadokban felfedezték a kávét, egyetlen a gyógyfüveket és azok gyógyhatásait tárgyaló traktátusban sincs szó, ezek egyikében sem tesznek említést róla vagy mutatják be jellegzetességeit. És ezzel ellentétben igen sok modern szerző szónokolt a kávé minőségéről, hasznáról, káráról és természetéről, mindenféle szóbeszédet terjesztve róla.

[22]Boldog Arábia (lat. *Arabia Felix*) az Arab-félsziget DNy-i része; míg Arabia Deserta a közép-északi és a keleti rész, a harmadik pedig Arabia Petrea, a szír-palesztin vidéknek felel meg.

[23]Franz Meninski (1623–1698) a keleti nyelvek tudója nagy becsben állt a császárnál. Értékes nyelvtankönyvet és török–perzsa–arab szótárat állított össze (Meninski, Franz. 1680. *Linguarum Orientalium: Turcicae Arabicae Persicae.* Vienna: Tip. Iosephi Nobilis de Kurzböck.) A BUB FM

Sokan azt írják róla, hogy a levelei olyanok, mint a fügének, és amikor a termése még friss, a vörös vagy a fekete szőlőre hasonlít. Mások azt írták róla, hogy a babér magjára hasonlít, sőt sokan azt hitték, hogy azon vidékek babérfáján terem a kávé.

Itt volt például egy *Schaich Daud Miscerli*[24] vagyis kairói nevezetű szerző, aki azt állította, hogy március elején kezd el kihajtani és augusztusban szüretelik le, és hogy fája nem magasabb három arasznál és a törzse nem vastagabb 1 ujjnyinál[25], virága fehér, gyümölcse pedig mindenki előtt ismert. Ez utóbbit mikor szétvágjuk, tudnivaló, hogy a belsejében található egy mag, melyet másképpen a szívének is neveznek és ez két részből áll. És ebben a magban az a csodálatos, hogy az egyik darabja vagy fele fekete, a másik sárgába hajlik, a legjobb része pedig egyenesen sárga. Természete elsősorban meleg, másodsorban száraz (egyesek ugyan azt állították, hogy száraz és hideg, de ezek távol állnak az igazságtól), a gyümölcs héja meleg. Maga a kávécserje (a növény) hűvös, de hidegnek is mondhatnánk, és valóban hideg természetű tud lenni, vagyis egy kissé kesernyés, ez jelzi hűvös vérmérsékletet. Eddig tart *Davud Seyh* véleménye.

Mindazonáltal én, Huseyn, akit *Hezar Fen* (vagyis ezer tudomány/erény vagy tudás) névvel illetnek, azt mondom, hogy mivel több, mint két és fél évet töltöttem egyhuzamban Jemenben vagyis Boldog Arábiában, és bejártam az egész környező vidéket, földeket, hegyeket, erődített helységeket, én úgy találtam, hogy mindössze két *kádilik*ban, vagyis igazgatási körzetben található meg a növény, melyen a kávé terem. Az egyiket *Usab* körzetének hívják, ez magában foglalja azokat a hegyeket, melyek *Zubeit* körül találhatók egészen szemben a *Beitulfachié*nak nevezett hellyel. A másik területet *Nahari*inak hívják, ez a *Gezan Bender*rel szemközt található szoros közelében helyezkedik el.[26]

Az említett helyek levegője és vizei kifejezetten jók, és itt nagy számban vannak szőlős- és gyümölcsöskertek, és mivel a talaj kövér és kis időszakos vízfolyások barázdálják, adott helyenként peremeket csináltak, s ezek tetejére ültették egyenes sorban a fákat.

81. számú kéziratában Marsigli úgy emlékezik meg róla, mint a keleti metrika és költészet neves szakértőjéről.

[24]Misirli, vagyis egyiptomi.

[25]1 arasz = 23 cm, 1 ujj = kb. 2 cm.

[26]Marsigli, 1986a, 70. BUB FM 87. számú kódexe tartalmaz két ceruzával készült térképet az Arab-félszigetről, s ez bizonyítja, hogy Marsigli megpróbálta beazonosítani azokat a helyeket, melyeket Huseyn efendi említ a munkájában. A térkép alapján ez a két körzet a félsziget egész dél--nyugati csücskét foglalja el. Zubeit a mai San'a-tól nem messze van, Beitulfachié Hadramawt területén, Gezan Bender pedig Etiópiában, a Bab al-Mandab szoros mellett. Ennek ellenére ez nem tűnik meggyőzőnek, hiszen a kádik által irányított területek sokkal kisebb kiterjedésűeknek kellett lenniük. Beitulfachié azonos lehet a mai Bait al-Faqih-val (Jemen hagyományos kávétermelő és elosztó helyével), míg Gezan Bender Jizan kikötője lehet, mely a nyugati parton található a Farasan-szigeteki szorosnál.

A kávé fája mindenben hasonlít a cseresznye fájához, csak a levelei sötétebbek és egy kissé nagyobbak, mint a cseresznyefáé. Magassága nyolc és tíz rőf között van[27], és találhatók köztük húsz-, sőt harmincéves fák is. Virága fehér, virágkocsánya két- vagy három virágot egyesít egyszerre és hosszú, mint a cseresznyéé. És, mint mondtam, amúgy is mindenben a cseresznyére hasonlít.

Amikor a gyümölcse még zöld és az íze se nem keserű, se nem savanyú, akkor törökül *kekremsi*nek, vagyis fanyarnak mondják. Ezután a gyümölcse pirossá válik, ugyanúgy, mint a cseresznyéé, s egy kissé kesernyés ízű lesz. Miután teljesen beérik, sötétpiros lesz és olyan édes, mint a meggy. Ha ezt a gyümölcsöt szárával együtt szüretelnék le és összevegyítenék a mi (castellói) cseresznyénkkel, akkor ugyanúgy megehetnénk őket, mivel sem az illatuk, sem a két gyümölcsben található mag nem különbözik egymástól, sőt azt mondhatnánk, hogy a kávécserje gyümölcsének húsa még a cseresznyéénél is édesebb.

Amikor a gyümölcsök pirosodnak, leszedik és felviszik szárítani őket lapos tetős házaik tetején kialakított teraszaikra. Ezek a még nem teljesen érett gyümölcsök hamar kiszáradnak és megfeketednek, és az ezekből készült úgynevezett kávé[28] kesernyés, nyers és félresikerült *(malfatto)*. Amikor teljesen kiszárad, elviszik a malomba, hogy ott a héját összetörjék és leválasszák a magról. De ha hagyják rendesen beérni a fán, nincs szükség malomra, elég hozzá az emberi kéz: ha jól megnyomják a héját, kijön belőle a magja. Lényeg a lényeg, az összetört héjat eltávolítják és marad a puszta mag; és ez maga a kávé, amit az Oszmán Birodalom többi részeibe és egyéb helyekre is szállítanak.

Azokban az országokban, ahol a kávé készül, a száraz héjat mazsola gyanánt hasznosítják, és forró vízben megfőzik. Ezt a fajta italt nyáron isszák, a folyadék pótlására és frissítőként[29], de mivel rendkívül édes, mindenki, aki issza, azt hiszi, hogy cukor van benne. A mi országainkba nem küldenek belőle, mert nem fizetnék meg, úgy, ahogy a kávészemeket. Ez minden, amit elmondhatok a kávé formájáról, minőségéről és magáról a növényről az alapján, amit magam láttam, valamint a gyümölcs ízéről, melyet magam kóstoltam, és hasznosításáról.

Ami különleges tulajdonságait illeti, elmondhatom, a bölcsek tapasztalatai szerint a legjobb kávé nagy és zöldbe hajló, és ennek a héja elsősorban meleg és nedves. Azt állítják, hogyha valaki ennek csak a héjából készült italt issza, az felfrissíti a testét, oldja a stresszt és amint az ital gőze eljut az agyba, az felvidítja még a szívet is.

A kávé magjának a természete nedves és hideg, vagyis elsősorban hideg, de néhányan úgy vélik, hogy elsősorban száraz, s azt emelik ki legfőbb jellegze-

[27] A rőf régi mértékegység, ami kb. 60 cm-nek felel meg, tehát a fa magassága 5–6 méter lehet.

[28] A török *kahve* szót *cavè* formában írja át Marsigli, amiben már felismerhető az olasz *caffè* szó is.

[29] Ezt „szultána módra készült kávé"-nak *(caffé alla sultana)* nevezik. Színe a söréhez hasonlatos, s mivel jóval kevesebb benne a koffein, ezért kevésbé izgató hatású. A 17. század végén Antoine Galland francia orientalista az intrika kávéjának nevezte *(alcahouat alcashriat)*. Roventi, 1995, 49.

tességeként, hogy felerősíti a test elevenségét. S főképp télen nagyon hasznos az embernek, ha reggel kávét iszik, az nagyon jót tesz a gyomornak. Leginkább pedig azoknak üdvös, akiket legyűrt a részegség, de még jobban azoknak, akik szenvedélyes ópiumfüggők – ezeket törökül *tiraki*nak nevezik –, valamint az utazóknak, a nagyon fáradtaknak, kimerülteknek.

A héját, ugyanúgy, mint a magját, nem szabad túlságosan megpörkölni, mert ha megégetik, akkor ártalmassá válik. Mert mint minden égett dolognak, ennek is az lehet a hatása, hogy búskomorságra és egykedvűségre indítja az embert.

Ha étkezés után egy keveset iszunk belőle, nem okoz semmiféle problémát, de tényleg nem szabad belőle túl sokat fogyasztani, mert idővel akadályozhatja az emésztést. Egyébiránt a tapasztalat azt mutatja, hogy legjobb étkezés után egy órával inni, így segíti elő legjobban az emésztést, azáltal, hogy felszívja a nedvességet és a felesleget, ami a gyomorban még megtalálható. És ahogy az már köztudott, az is előnyös tulajdonsága, hogy elűzi az álmot, így nincs mit rajta csodálkozni, hogy ugyanolyan a természete, mint néhány meleg típusú orvosságnak, melyek képesek felvidítani és felizgatni a lelket, elűzni az álmosságot az emberből. Hatása azonban nagy mértékben függ az egyes ember természetétől. És még egyszer összefoglalóan megismétlem: a kávé legfőbb sajátossága, hogy elűzi az álmosságot, mivel vannak olyan részei, melyek szárazak és ezáltal egy az egyben megfelelnek más szárító jellegű gyógyszerek hatásának.

Az íze sokkal élvezetesebb lehet, ha belekeverünk egy kis sáfrányt, vagy pézsmát, vagy nyers ámbrát (borostyánkövet), vagy aloé fát, vagy szegfűszeget, s különösen a hideg évszakban nagyon javasolt, ugyanúgy, mint a nádcukor is. Ha hosszan főzik, az annak előnyös, aki vértódulásban szenved. Egészen bizonyos azonban, hogy ha valaki tíz, tizenkét kávét is megiszik naponta, az az ellenkező hatást éri el: álomittas és borongós lesz, míg éppen fordítva, ha valaki mértékkel fogyasztja, az sosem fogja tudni mi az a mélabú és mindig életvidámság lesz úrrá rajta.

[…]

8.14. A császári biztos Ibrahim efendinek 1700. november 1-én, a bisztrai táborból küldött válaszlevele

BUB FM 70. XIV. Lettere del Co. Luigi Ferdinando Marsili alli Bassa di Belgrado, e di Temeswar, ed all'Ibrahim efendi dalli 2 Settembre 1700, sino alli 27 Gennaro 1701.

> Hogy (Novi várának a kivételével) befejeződtek a Szalánkeméntől a horvátországi hármas határig tartó határszakasz kijelölésének munkálatai, ki lettek ürítve és át lettek adva a békeszerződés által előírt helyek, s mindez idejekorán megtörtént nem csupán a császár iránti tiszteletből, de Ibrahim pasának, a Porta bécsi követének sürge-

tésére. És mivel az említett pasa sürgette a távozást Horvátországból, Marsiglinek sikerült kevesebb, mint húsz napon belül a Maros menti Lippára érkeznie, hogy társával befejezhessék az erdélyi határszakaszt is. A faceti táborból kiindulva kijelölték a kezdőpontot, majd elvonultak, hogy megállapítsák a hármas határt is. Ide vele tartottak az erdélyi küldöttek is. De a havasalföldi vajda nem küldte el (még) a megbízottját, amit Marsigli a szultán iránti engedetlenség és tiszteletlenség jeleként értékel. Megállapítja továbbá, hogy ebben az oszmánok a hibásak, s ennek minden következményét ők kell, hogy vállalják. Határozottan tiltakozik az ellen, hogy a császárt megillető területeket még mindig a törökök tartsák uralmuk alatt és ők szedjék be az adót. Marsigli azzal zárja a levelét, hogy leszögezi, hogy ő és a sok idős erdélyi küldött – nagyon nehéz körülmények között, még az ismét egyre erősebben terjedő pestis veszélyét is felvállalva – mindent megtettek, hogy végre lehessen hajtani a határszakasz kijelölését, s ezért nagyon sajnálatosnak tartják a fent említett fejleményeket, melyek megakadályozzák a munka befejezését.

Ill(ustrissi)mo Sig(nore) Compagno

Sa V(ostra) E(ccellentissi)ma, che dopo furono fra noi i limiti cisdanubiali, cioè da Slankement sino al triplice confine in Croazia a riserva del vecchio Novi, furono anche evacuati e restituiti alla Fulgidissima Porta i luoghi prescritti nella pace, e prima del debito tempo, non solo per contrasegnare la sincera amicizia di S(acra) M(aestà) C(esarea), che per contentare le frequenti istanze fatte alla corte di Vienna dall'Ibrahim Pascia grande ambasciatore della Porta. E sa come io mentre il medesimo Ibrahim Pascia sollecitava pure la nostra partenza di Croazia, mi portai in termine di 20 giorni ed anche prima a Lippa appresso del fiume Marusio pronto a terminare quest'altra parte de'limiti di Transilvania.

Molte cose discorressimo a Lippa per arrivare a tale intento, si che finalmente concludessimo di dare principio a limiti al Marusio. Per essere più vicini a questo principio si portassimo unitamente a Facet, ed ivi posti i Campi si trattenessimo più giorni a prendere notizie ed informazioni dove precisamente doveva essere il sudetto principio de'confini. E finalmente fu trovato, che fosse il vero ed approvato all'una ed altra parte di noi la pietra detta Philippè. Dopo ciò convenessimo di avanzarci a quel luogo dove i confini della Transilvania e Banato di Temesvar devono concorrere con quelli della Wallachia. Si siamo dunque a questo fine inoltrati sino alle vicinanze di Karansebes, per più oltre avanzarci, ma a causa della frequenza delle pioggie, e della inondazione dei fiumi, da queste causate, e già della infirmità sopraggiunta a V(ostra) S(ignoria) M(edesi)ma ci convenne stare nel medemo luogo più giorni fermi. In questo mentre però avendo tenute fra noi diverse conferenze, sa ella, che la mia maggior premura fu sempre di persuaderla

a sollecitare al possibile l'intervento de'deputati del Prencipe di Wallachia. Cosa di che sempre con tutta franchezza me ne assicurò.

Ricuperata che ebbe V(ostra) S(ignoria) M(edesi)ma la salute, mi recerco a seco movermi verso Mejadia, affine di essere più vicini tanto a Wallachi, che al Monte Kraliova, sopra del quale appunto pretese, che si dovesse stabilire l'ultimo termine de'confini della Transilvania, e Banato verso la Wallachia. Condescesi io più di volentierei alla di lei ricerca, et sollecitato dalle promesse di V(ostra) S(ignoria) M(edesi)ma comparsi col mio piccolo campo a Mejadia, e meco pure vennero i vecchi Magnati dell'indito governo di Transilvania a ciò deputati, li quali non ostante oppressi dagli Anni si sono esposti agli'incomodi de'viaggi e mali tempi col buon vino di già presto avanzare la quiete a poveri sudditi dell'uno ed altro Imperio.

In somma dalla parte di Cesare non si è mancato di avere tutti i pensieri a tal fine con tenere pronti gli huomini necessari al travaglio della posizione de'limiti. A Mejadia dunque fermato il mio campo stavo aspettando di sentire l'arrivo de i Wallachi, ma sperimentai vane tutte le sicurezze datemi per loro in modo tale, che per il sommo rispetto e venerazione debita a due Imperatori temo a qui riferire la risposta del capitano di Zernitz che in nome del Vaivoda di Wallachia diede all'espresso di V(ostra) S(ignoria) M(edesi)ma, ed in effetti pare, che habbia volsuto sprezzare più il Sultano come di lui protettore, che il mio Potentissimo e Clementissimo Imperatore, che in mia persona era colà intervenuto, come ora il Sultano in quella di V(ostra) S(ignoria) M(edesi)ma si che il predetto vaivoda avendo perduto il rispetto e l'obbedienza ha impedita l'essecuzione de limiti della Transilvania col Banato di Temesvar. E benchè io prontissimo ad operare il negozio di questi limiti in qualunque modo possibile, invitato anche da V(ostra) S(ignoria) M(edesi)ma che mi pregò dell'assenso a farlo senza l'intervento de Wallachi, nientedimeno poi ella medesima se ne ritirò, asserendo di non potere fare cos'alcuna senza suo gran pericolo, non concorrendo i Reputati del Vaivoda di Wallachia. Hora siccome il Vaivoda predetto di Wallachia è feudatario della Fulgidissima Porta, cosi ancora per il suo non comparire, o sia stato per colpa propria, o per comando della Porta medema, tutti i danni che partorisce, e partorirà questa dilazione al presidio di Temesvar nelle presenti congiunture, tutti sono di attribuirsi alla stessa Porta ottomana, e non ad altri.

Tuttociò stante mi protesto solennemente di volere in nome del mio potentissimo Imperatore sostentare l'assoluto dominio di questi paesi, che sin ad hora ha giustamente havuto, tanto con esigere decime, contribuzioni, che inesercitare qualunque altro atto di possesso e dominio, come competerebbe il supremo Padrone, o come potrebbero esseguire il Generale Commandante dei Transilvania, suoi subordinati offiziali, e commissarii tanto della camera, che di guerra, e ciò non solo in aumento dell'erario cesareo, che per sostentamento della milizia, che fratanto guarda il paese da restituirsi, adempite che saranno le capitolazio-

ni al Sultano. Intanto però, che tanti miserabili huomini non possono godere la tranquillità della pace, la giustizia divina non lascierà, credo io, impunito chi n'è la causa.

E finalmente per concludere la presente sarà un eterno testimonio al mondo della costante osservanza del mio Imperatore Augustissimo al promesso nelle sacrosante capitolazioni, l'essere io con più vecchi deputati della Transilvania, e tutti gli altri in seguito avanzatomi qunque sono stato chiamato fra ornide speloche, sotto villani ingurii e fra tante incomodità della stagione, non ostante anche l'imminente pericolo della peste, che adesso più che mai va serpendo in paese, ed insomma nulla temuto per servire a due imperatori ed alla quiete de'sudditi. Dio è vendicatore giusto dell' ingiustizia, e quello deve temere che la commette

e resto di V(ostra) S(ignoria) M(edesi)ma

dal campo di Bistra a di 1. novembre 1700.

8.15. Marsiglinek az Ibrahim efendi levelére a lippai táborból 1700. szeptember 9-én Temesvárra küldött válasza

BUB FM 70. XIV. Lettere del Co. Luigi Ferdinando Marsili alli Bassa di Belgrado, e di Temeswar, ed all'Ibrahim efendi dalli 2 Settembre 1700, sino alli 27 Gennaro 1701.

> Marsigli megköszöni Ibrahim efendi levelét, s arra válaszolva közli, hogy meghívást kapott Dévára egy lakomára, de utána siet visszatérni, mert indulni kellene a dunai fejedelemségek felé való határszakaszhoz. Tájékoztatja továbbá kollégáját, hogy nincs elég szekere a munka folytatásához, ezért Erdélyből hozat kocsikat. Reményét fejezi ki, hogy vasárnap el tud indulni. Nem tudja, hogy Moldva és Havasalföld határához megérkeztek-e már az ottani fejedelmek által kiküldött emberek, de reméli, hogy igen, s nem várakoztatják meg őket télvíz idején a medvék és erdőségek közepette. Reméli továbbá, hogy Ibrahim efendi is megtette a szükséges rendelkezéseket, hogy felszerelésükkel együtt odaérkezzenek az emberei, ahol a békeszerződés értelmében az erődítményeket le kell rombolni, mivel több ezer emberre van szükség. Üdvözletét küldi a temesvári pasának és reményét fejezi ki, hogy mindenki lelkiismeretesen végzi majd a kötelességét ebben az ügyben, az alattvalók nyugalma és békéje érdekében.

Ill(ustrissi)mo Sig(nore) Compagno,

Dopo i soliti cordiali saluti ed essermi informato della sua salute le do avviso di essermi capitata la sua lettera alla quale per di lui espressso faccio risposta. In

questo punto presto per Deva dove tutti i grandi della Transilvania ed il Generale stesso mi vogliano fare un gran convitto, che sarà dopo dimani, e spero che vi sarà del buon vino, e quel giorno se avessimo da trattare insieme sarebbe facile, che ci rompessimo la testa e subito per la posta ritorno qui appresso del mio bagaglio, che non si muove per mancanza di carri, che tutti per forza si levano da V(ostra) S(ignoria) M(edesi)ma ed io per onestà, più che per debito lo devo ripermettere, facendo venire carri di Transilvania. Io crederei che domenica quasi si potessse cominciare a muoverle.

A confini di Wallachia e Moldavia non si sa, che per anche siano arrivati gli huomini di quei Prencipi che devono con noi rivedere gli antichi limiti e sarebbe ben vergognoso che due commissarii di due gran Imperatori dovessero aspettare di quelli di due Begh in una selva, in compagnia di orsi e tutta la colpa l'avrà V(ostra) S(ignoria) M(edesi)ma perché o cominciare per finire, o piuttosto lasciare, e se vorressimo fare il nostro dovere secondo la giustizia potremmo dal giorno del principio anche avanti le gran nevi avere tutto fornito, e dar pace a poveri sudditi. Non dubito che menerà seco i suoi lavoratori con zappe e badili, come l'avviso essere stato il mio comando per fare stare pronti più mila huomini, che alla mia richiesta avanzino a demolire tutti i luoghi secondo le capitolazioni, che sarà dopo terminati gl'interi confini nella nota forma, di modo che tutto è per conto del mio augustissimo Padrone rimesso con tutta sincerità a quello e quando la Porta risolverà e pregandola a un caro saluto all'Ahmet Pascia di Temesvar, resto al solito con la fidanza che lei e tutti i Pascia e altri che hanno da operare sapranno ciò che devono fare.

8.16. A karlócai béke előkészítése és a határkijelölés során készült Marsigli-Müller-féle térképek jegyzéke[30]

A béketárgyalások előkészítésére rajzolt térképek

1. A Habsburg és a Török Birodalom egyesített térképe. A Török Birodalom (BUB FM Rotolo 27)
2. A Habsburg és a Török Birodalom egyesített térképe; I. térkép a Császár számára – általánosabb (BUB FM Rotolo 27.1.)
3. A két birodalom, az osztrák és az ottomán birodalom geográfiai térképe, amely a fegyverrel elért határokat több javaslatnak megfelelően bizonyos rendben tünteti fel (BUB FM Rotolo 27.2.)

[30] A lista összeállításához használt irodalom: Deák, 2005.; Deák–Marsigli, 2004; Kisari Balla, 2005.

4. A Belgráddal szemben a Dunától a Szávához építendő sánc vonalának bemutatása (BUB FM vol. 58. 78–79.)
5. A két birodalom közötti béke érdekében javasolt határok térképe (BUB FM vol. 50.2.)
6. Dalmácia és Horvátország egy része, mely a Mappa di Dalmazia presentate a Carlowitz dall'Ambasciatore Veneto per stabilire li limiti címet viseli. (BUB FM vol. 27)

A határkijelölés során rajzolt térképek

Marsigli határjelentéseinek mellékleteként Bécsbe küldött térképek impúrumai

1. Határjelek (BUB FM vol. 47.3.)
2. A két birodalom - az osztrák és a török császár birodalmának - térképe (BUB FM vol. 50.1.)
3. Azoknak a határmenti erősségeknek az alaprajzai, amelyeket a karlócai békeszerződés értelmében többnyire leromboltak vagy kiürítettek. (BUB FM vol. 21. 1–78.) Például: Szalánkemen(p. 2.), Mitrovitz (p. 3.), Morovig (p.4.), Ratzka (p.5.), Brod (p. 6–7.), Gradisca (p. 8.), Jeszenovác (p. 10–11.), Dubitza (p. 12.), Kastanovitz (p. 13.), Új-Novi (p. 14.)

A határfolyók térképei - Feliratuk nincs

1. [A Száva, az Una és a Tissina torkolatvidéke] (BUB FM vol. 39.7.)
2. [A Száva és az Una torkolatvidéke] (BUB FM vol. 21.9.)
3. A Száva folyó Zágrábtól Mitrovitz-ig (BUB FM vol. 39.16.)
4. [A Száva, mint határfolyó] (BUB FM vol. 39.30.)
5. VII. Az a határszakasz, amelyet a Száva képez (BUB FM vol. 42.5.)

A határjelentések térképmellékletei

1. Az I. jelentés F. betűjeléhez (BUB FM vol. 49.1.)
2. Az I. jelentés F. betűjeléhez tartozó térkép (BUB FM vol. 49.2.)
3. A szerémségi határszakasz térképe a III. jelentés C betűjeléhez (BUB FM vol. 49.3.)
4. Az V. jelentés A. betűjeléhez (BUB FM vol. 49. 4.)
5. Geográfiai térkép, amely a szerémségi határszakaszt, Szalánkeméntől a Boszut folyó torkolatáig, innen pedig a szávai szakaszt az Una folyó torkolatáig ábrázolja (BUB FM vol. 49.5.)
6. A két birodalom közötti Una folyó határszakaszát ábrázoló geográfiai térkép… (BUB FM vol. 49.6.)

7. Horvátország határtérképe… (BUB FM vol. 49.7.)
8. Geográfiai térkép, amely a két birodalom között húzódó határvonalat a Száva és az Una folyók találkozásától a Popina hegyig és innen a velencei fennhatóságú Zermanjae Otia-ig áttekintően bemutatja (BUB FM vol. 49.8.)
9. Geográfiai térkép, amely a szluini határrészt röviden bemutatja… (BUB FM vol. 49.9.)
10. A török megbízottnak átadott térkép (BUB FM vol. 49.10.)
11. Szluintól a három határ találkozásáig húzódó határszakasz geográfiai térképe (BUB FM vol. 49.11.)
12. Geográfiai részlettérkép, amely a három határ találkozása környéki különböző, innen kiinduló határvonalakat ábrázolja (BUB FM vol. 49.12.)
13. Geográfiai térkép, amely a két birodalom közötti, részben a már kijelölt, részben pedig a még eldöntendő határszakasz vonalát a hármas határtól Szluinig természethűen ábrázolva mutatja (BUB FM vol. 49.13.)
14. Felirata nincs [A császár és Velence közötti, a tengerig futó, vitatott határszakaszt ábrázolja] (BUB FM vol. 49.14.)
15. Geográfiai térkép, amely a császár és Velence közötti, a tengerig futó, határszakasz vitájának megértését segíti, és az ide vonatkozó bonyolultabb leírást érthetővé teszi (BUB FM vol. 49.15.)
16. A XIII. jelentés ”A” betűjeléhez rendelt, XI. számú térkép (BUB FM vol. 49.17.)
17. Geográfiai térkép, amely Horvátország részét [a kijelölt határvonalat az Una folyótól a hármas határig] mutatja (BUB FM vol. 49.18.) Bielovitz, 1699. december 30.
18. Geográfiai térkép, amely a Corana folyónál egészen a tóig futó, véglegesített határvonalat mutatja (BUB FM vol. 49.19.)
19. Horvátország általános térképe annak régi határaival, mégpedig Lajos magyar király oklevelei alapján meghatározva (BUB FM vol. 49.21.)
20. Az Una folyót medrének valós futásával, valamennyi szigetével torkolatától a fentebbi pontig, tehát körülbelül a Novi-i területig, ábrázoló térkép (BUB FM vol. 49.22.)
21. Az Una folyónak Novi és Asperkarova Kula, a törökök által Burgarnak nevezett helységek közötti szakaszát ábrázoló térkép (BUB FM vol. 49.23.)
22. Az a térkép, amelyen bemutatjuk a Szlavónia és Horvátország közötti közlekedés nehézségeit Jessenovitz és Dubitza kiürítését követően (BUB FM vol. 49.24.)
23. Geográfiai térkép, amelyen megmutatjuk, hogy milyen óvintézkedéseket kellene tenni a pestis terjedésének megakadályozására (BUB FM vol. 49. 25.)

24. Geográfiai térkép, amely mutatja […], hogy a békeszerződés értelmében mely területeket kell a törököknek átengedni (BUB FM vol. 49.26.)
25. Felirat nélkül [Az Una és Kulpa folyó közötti terület vázlatrajza] (BUB FM vol. 49.27.)
26. Chorografiai térkép, amelyen Szlavóniának a háborúban visszaszerzett, az Una és a Kulpa folyók közé eső részének közlekedését […] mutatjuk be (BUB FM vol. 49.28.)
27. Geográfiai térkép, amely az Una folyónak Kasztanovitztól a monostorig terjedő szakaszát, valamint a még vitatott Novi-i területet ábrázolja (BUB FM vol. 49.32.)
28. A két birodalom közötti kereskedelem megvalósítását szolgáló utak, valamint a Szávai átkelőhelyeket bemutató geográfiai térkép (BUB FM vol. 49.33.)
29. Geográfiai térkép, amely az Erdély és a Temesi Bánság között húzódó határokat mutatja, amelyek a békeszerződés dokumentumai értelmében ugyanott maradnak, mint korábban voltak (BUB FM vol. 49.34.)
30. A Temesi bánság (BUB FM vol. 49.38.)
31. A Marga folyó helyzete […](BUB FM vol. 49.39.)
32. Geográfiai térkép; amely az Erdélyt a Temesi Bánságtól elválasztó határokat mutatja (BUB FM vol. 49.40.)

Impúrumok, kéziratos vázlatok, melyek alapján az összesítő-térképek készültek

1. BUB FM 39.
   Mappe diverse, che sono per la maggior parte originali delle sezioni dei limiti dei due imperii, che sono poste in nettó nel gran libro di carta pecora, che il Senato mandò poscia in dono all'Imperatore Carlo VI.

A véglegesített határvonal térképei

1. Felirata nincs [A Karlóczai békében megállapított, és a határkijelölő bizottságok által véglegesített határvonal] (BUB FM vol. 47.7. és Bécs ÖstA KA Kartensammlung B IX c 632.)
2. Geográfiai térkép, amely az osztrák császár birodalmát a török császárétól közvetlenül elválasztó határokat mutatja (BUB FM Rotolo 29.)
3. Geográfiai határtérkép az osztrák és a török császár birodalmát elválasztó határok bemutatására (BUB FM Rotolo 32.)
4. Azon vidékek térképe, amelyeken gombákat […] tudtunk gyűjteni (BUB FM vol.47.6.)
5. A 39 szelvényes határtérkép
   (impúrumai: Bologna BUB FM vol. 42.; eredetije Bécs ÖNB Handschrif-

tensammlung C.P.Min.85 és másolata Bécs ÖstA KA Kartensammlung B IX c 634.)

8.17. BUB FM 16. Acta Pacis Carlowiensis

I.) Instromento della pace – attestazione de' Mediatori per la seguita consegna della ratificazione della Pace – Credentiali delli Commissarii Cesareo Ottomano e Veneto – Instrumenti preliminari per l'opera de Confini e della linea del Sirmio – Atti per i Confini di Schiavonia e Croazia

II.) Queste lettere sono dell'Ing. Morandi Visconti che mandai nei confini di Valachia a ponere più segni sull'Alpi e che entrarono negl'Atti

III.) Prefatione alle lettere al principio del tomo degli Atti, che si consulterà se si debba dividere in due: Cisdanubiale e Transdanubiale

IV.) Lettere ed Atti concernenti all'evacuazione e demolizione delle piazze

IV.)(!) Atti concernenti all'Instromento de Limiti Cisdanubiali

V.) Lettere ed atti spettanti al triplice confine de'due imperi della Se(renissi)ma Repubblica di Venezia

VI.) Lettere ed atti concernenti all'isola di Jessenoviz

VII.) Protesta per l'isola di Jessenoviz

VIII.) Lettere ed atti che riguardano il fiume Corana

IX.) Lettere ed atti che riguardano la disputa di Novi

X.) Scritture n.41 spettanti a questo affare

XI.) Scritture n.15 spettanti a questo affare.

Felhasznált irodalom

Abdurrahman, 2008. Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme : Osmanlı târihi (1648–1682) : tahlil ve metin tenkidi,* szerk. Derin Ç. Fahri, İstanbul, Çamlıca, 2008.

Adivar, 1970. Adivar Abdülhak Adnan, *Osmanlı Türklerinde ilim,* İstanbul, 1970².

Ágoston, 2005. Ágoston Gábor, *Birodalom és információ: Konstantinápoly, mint a koraújkori Európa információs központja = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza Emlékére,* szerk. Hausner Gábor, Budapest, 2005, 31–60.

Ágoston, 1997. Ágoston Gábor, *Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton = Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára,* szerk. Hanák Péter, Nagy Mariann, Pécs, 1997, 83–99.

Ágoston–Oborni, 2000. Ágoston Gábor, Oborni Teréz, *A tizenhetedik század története,* Budapest, Pannonica Kiadó, 2000 (Magyar Századok, 7).

Ágoston, 2011. Ágoston Gábor, *The Ottoman Wars and the Changing Balance of Power = The Peace of Passarowitz, 1718,* szerk. Ingrao Charles, Samardžić Nikola, Pešalj Jovan, West Lafayette, Purdue University, 2011 (Central European Studies).

Ágoston, 2010. Ágoston Gábor, *Empires and Warware in East-Central Europe, 1550–1750s: The Ottoman-Habsburg Rivalry and Military Trasformation = European Warware, 1350–1750,* szerk. Tallet Frank, Trim David, Cambridge, 2010, 110–134.

***A janicsárok törvényei,* 1989**. *A janicsárok törvényei (1606),* ford. Fodor Pál, Budapest, 1989.

Akgündüz, 1996. Akgündüz Ahmed, *Osmanlı kanunnameleri ve hukuki tahlilleri,* İstanbul, 1996⁹.

Albert, 2013. Albert András, *Bethlen Miklós kancellár Erdély önállóságáért tett politikai lépései az 1687–1704 között keletkezett röpiratai tükrében = Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére,* Győr, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kara, 2013, 23–38.

Amaldi, 1930. Amaldi Emilia Maria, *La Transilvania attraverso i documenti del conte Luigi Ferdinando Marsili,* Roma, 1930.

Angeli, 1877. Angeli Moritz von, *Der Friede von Vasvár (Beiträge zur Vaterländischen Geschichte),* Mitteilungen des k. u. k. Kriegsarchivs, 1877/1–3, 1–36.

Angelini Bontempi, 1772. Angelini Bontempi Giovanni Andrea, *Historia della ribellione d'Ungheria di Gio. Andrea Angelini Bontempi perugino,* Dresda, 1772.

Anhegger, 1953. Anhegger Robert, *Hezarfen Hüseyin Efendi'nin osmanlı devlet teşkilatına dair mülahazaları,* Türkiyat Mecmuası, 1953/10, 375–394.

Anhegger–İnalcık, 1956. Anhegger Robert, İnalcık Halil, *Kanunname-i sultani ber muceb-i örf-i osmani. II. Mehmed ve II. Bayezid devirlerine ait yasakname ve kanunnameler,* Ankara, 1956.

Arduini, 1988. Arduini Franca, *La Biblioteca Universitaria. Laboratori storici e musei dell'Universitá di Bologna = I luoghi del conoscere,* Reggio Emilia, 1988, 161–169.

Aricò, 2009. Aricò Denise, *Una corrispondenza inedita fra il gesuita Mario Bettini e Raimondo Montecuccoli = Raimondo Montecuccoli: teoria, pratica militare, politica e cultura nell'Europa del Seicento. Atti del Convegno di 4–5 ottobre 2002, Modena-Pavullo nel Frignano,* Pavullo nel Frignano, 2009, 145–170.

Atto, 2013. Atto Melani, *Szent Péter trónja : A pápaválasztás titkai,* szerk. Monaldi Rita, Sorti Francesco, ford. Bíró Júlia, Budapest, Libri, 2013.

Avanci da Fermo, 1700. Avanci da Fermo Giuseppe, *Chorografia istorica, del ducato, e provincia del Sirmio dalla sagra cesarea maestà di Leopoldo invittissimo imperatore conferito col mero, e misto impero, e col titolo d'altezza al prencipe Livio Odescalchi ...,* Roma, Domenico Antonio Ercole in Parione, 1700.

Bacchi, 2012. Bacchi Maria Cristina, *Contributo allo studio della libreria di Luigi Ferdinando Marsili = La Scienza delle Armi. Luigi Ferdinando Marsli 1658–1730,* Bologna, Pendragon, 2012, 201–231.

Baffetti, 1992. Baffetti G., *Cesare Marsili: un cauto galileiano nell'aristotelismo barocco bolognese,* Il Carrobbio, 17(1992), 5–16.

Bagi, 2001. Bagi Gábor, *Szolnok visszafoglalása 1685-ben, és jelentősége a török elleni felszabadító háborúk első szakaszában,* Zounuk - A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve, 16(2001), 9–38.

Baldi, szerk., 2012. *La scienza delle armi. Luigi Ferdinando Marsili 1658–1730.,* szerk. Baldi Francesca, Bologna (Museo di Palazzo Poggi), Pendragon, 2012.

Barkan, 1955. Barkan Ömer Lütfi, *1070–1071 (1610–1661) tarihli Osmanlı bütçesi ve bir Mukayese,* İktisat Fakültesi Mecmuası, XVII(1955/1–4), 304–347.

Barker, 1975. Barker Thomas M., *The military intellectual and battle. Raimondo Montecuccoli and the Thirty Years War,* Albany, 1975.

Basile, 1983. Basile Bruno, *Dalle ossservazioni fisiche intorno al lago di Garda detto anticamente Benaco = Scienzati del Settecento,* Milano-Napoli, 1983, 348–415.

Basta, 1606. Basta Giorgio, *Il maestro di campo Generale. di Giorgio Basta conte d'Hust. Altre volte Generale per l'Imperatore nella Transilvania; & poi Luogotenente Generale per la Maestà sua, & per lo Serenissimo Arciduca Matthias degli Eserciti nell'Ungaria. Al M. Ill.re Sig.re Giacomo Fagnani,* szerk. Spontone Giro, Venezia, Gio. Battista Ciotti, 1606.

Basta, 1612. Basta Giorgio, *Il governo della Cavalleria leggiera. Trattato originale del conte Giorgio Basta, utile a soldati, giovevole a guerrieri, et fruttuoso a capitani, et curioso a tutti,* Venezia, Bernardo Giunti, Gio. Battista Ciotti et Compagni, 1612.

Battistini, 2006. Battistini Andrea, *Vico, az európai író és gondolkodó,* Világosság, 2006/2, 35–49.

Bausani, 1979. Bausani Alessandro, *L'Italia nel Kitab-i Bahriye di Piri Reis,* Il Veltro, 23(1979), 173–196.

Baykal, 1994. Baykal Bekir Sıtkı, *Rami Mehmed Paşa = İslam Ansiklopedisi,* IX, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, 623–624.

Bazin, 1999. Bazin Louis, *La vita intellettuale e culturale nell'Impero Ottomano = Storia dell'Impero Ottomano,* szerk. Mantran Robert, Lecce, 1999, 743–772.

Beliczay, 1881. Beliczay Jónás, *Marsigli élete és munkái,* Ért. a Tört. Tud. Oszt. Köréből, IX(1881/n.9).

Bene, 1991. Bene Sándor, *Zrínyi és Priorato - elógium és eposz,* Somogy, 1991/6, 48–53.

Bene, 1993a. Bene Sándor, *A Zrínyi testvérek az Ismeretlenek Akadémiáján (Velencei Karnevál),* Irodalomtörténeti Közlemények, 47(1993/5–6), 650–668.

Bene, 1993b. Bene Sándor, *„Ő császári felségének kedve telik benne...". Egy birodalmi história és társszerzői,* Filológiai Közlöny, 39(1993/1), 49–56.

Bene, 2006. Bene Sándor, *Acta Pacis – Béke a muzulmánokkal. Luigi Ferdinando Marsili terve a karlócai béke iratainak kiadására,* Hadtörténelmi Közlemények, 119(2006), 329–372.

Bene, 2010. Bene Sándor, *Illyria or what you will: Luigi Ferdinando Marsigli's and Pavao Ritter Vitezović's „mapping" of the borderlands recaptured from the Ottomans = Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe,* szerk. Trencsényi Balázs, Zászkaliczky Márton, Leiden-Boston, 2010, 351–403.

Benzoni, 1976a. Benzoni *Gino, Caprara, Enea Silvio = Dizionario Biografico degli Italiani,* XIX, Roma, 1976.

Benzoni, 1976b. Benzoni Gino, *Carafa, Antonio = Dizionario Biografico degli Italiani,* XIX, Roma, 1976, 485–494.

Benzoni, 1982. Benzoni Gino, *Pietro Civran = Dizionario Biografico degli Italiani,* XXVI, Roma, 1982, 120–125.

Bérenger, 1975. Bérenger Jean, *Finances et absolutisme autrichien dans le second moitiè du XVIIeme siècle,* Lille-Paris, 1975.

Bérenger, 2001. Bérenger Jean, *La Cour impériale de Léopold Ier: partis, clans et clienteles,* Marburg, 2001.

Bérenger, 2004. Bérenger Jean, *Léopold I (1640–1705) fondateur de la puissance autrichienne,* Paris, 2004.

Bernard, 1992. Bernard Lewis, *I Musulmani alla scoperta dell'Europa,* Milano, 1992².

Bernard, 1962. Bernard Lewis, *Ottoman observers of Ottoman decline,* Islamic Studies, I(1962), 71–87.

Bianchi, 1719. Bianchi Vendramino, *Istorica Relazione della Pace di Posaroviz di Vendramino Bianchi,* Padova, 1719.

Boccia, 1991. Boccia Lionello Giorgio, *L'Armeria del Museo Civico Medievale di Bologna,* Busto Arsizio, Bramante Editrice, 1991.

Bóka, 1983. Bóka Éva, *Európa és a törökök. Válogatás a török hatalom megdöntésére született 16–17. századi tervekből,* Világtörténet, 2(1983), 84–104.

Bon, 2002. Bon Ottavio, *Il Serraglio del Gransignore,* szerk. Basile Bruno, Roma, 2002.

Bortolotti, 1930. Bortolotti Ettore, *La Fondazione dell'Istituto e la riforma dello Studio di Bologna = Memorie intorno a Luigi Ferdinando Marsili, publicate nel secondo centenario della morte, per cura del Comitato Marsiliano,* Bologna, Zanichelli, 1930.

Brentjes, 1999. Brentjes Sonja, *The Interests of the Republic of Letters in the Middle East, 1550–1700,* Science in Context, 12(1999/3), 435–468.

Brentjes, 2001. Brentjes Sonja, *On the relation between the Ottoman Empire and the West European Republic of Letters (17th-18th centuries) = Proceedings of International Congress on learning and education in the Ottoman world,* II, szerk. Çaksu Ali, Istanbul, 2001, 121–148.

Brnardic, 2010. Brnardic Vladimir, *Imperial Armies of the Thirty Years' War. (2) Cavalry,* Oxford, Osprey, 2010.

Brunelli, 2012. Brunelli Giampiero, *Montecuccoli, Raimondo = Dizionario Biografico degli Italiani,* LXXVI, Roma, Treccani, 2012, 22–30.

Brusoni, 1665. Brusoni Girolamo, *Le campagne dell'Vngheria degl'anni 1663. e 1664. Raccolte, e descritte da Girolamo Brusoni,* Venetia, Valentino Mortali, 1665.

***Buda és Pest visszafoglalásának…,* 1935**. *Buda és Pest visszafoglalásának egykorú irodalma. 1683–1718,* Budapest, 1935 (A Fővárosi nyilvános könyvtár Budapesti gyűjteményének bibliográfiai munkálatai, 3).

Bussi, 1964. Bussi Emilio, *Impero ed Esercito Imperiale all'epoca di Raimondo Montecuccoli = Atti del convegno di studi su Raimondo Montecuccoli nel terzo centenario della battaglia sulla Raab,* Pavullo nel Frignano-Modena, 1964, 71–85.

Campori, 1876. Campori Cesare, *Raimondo Montecuccoli. La sua famiglia e i suoi tempi,* Firenze, G. Barbera Editore, 1876.

Campori, 1893. Campori Matteo, *Regesto della corrispondenza di Raimondo Montecuccoli col principe Mattia de'Medici, conservata nella Biblioteca Nazionale di Firenze e nell'Archivio Mediceo,* Modena, Tip. Della Società Tipografica Antica Tip. Soliani, 1893.

***Caraffa uram által,* 1874**. *Caraffa uram által Bécsbe küldött punctumok,* Történeti Lapok (Kolozsvár), 1(1874/28), 438–439.

Cavazza, 2008. Cavazza Marta, *Marsili, Cesare = Dizionario biografico degli italiani,* LXX, Roma, Trecciani, 2008, 755–758.

Civran, 1872. Civran Pietro, *Relazione di Costantinopoli del bailo Pietro Civran, 1682 = Le relazioni degi stati europei lette al senato dagli ambasciatori veneti nel secolo XVII.,* II, szerk. Berchet Guglielmo, Barozzi Nicolò, Venezia, 1872 (Serie 5, 1–2. Turchia), 249–285.

Çırakman, 2001. Çırakman Aslı, *From Tyranny to Despotism: the Enlightenment's Unenlightened Image of the Turks,* International Journal of Middle East Studies, 33(2001), 49–68.

Çolak, 2006. Çolak Songül, *Zülfikâr Paşa'nın mükâleme takrîrine göre Osmanlı elçilik heyetinin Komorn ve Pottendorf'ta hapsedilmesi ve İstanbul'a dönme çabaları,* Belleten, 2006/258, 589–617.

Comazzi, 1688. Comazzi Giovanni Battista, *Coronazione del re dell'Ungaria Giuseppe Arciduca d'Austria, celebrata in Posonia. L'Anno 1687. li 9. Decembre. Descritta, e dedicata alla sacra reale Maestà Sua dal Conte G. B. Comazzi,* Vienne-Milano, 1688.

Comazzi, 1691. Comazzi Giovanni Battista, *Istoria di Leopoldo Primo Imperadore De Romani CXXII. Descritta dal cavaliere Gio. Battista Comazzi,* Vienna-Milano, 1691.

Czigány, 2003. Czigány István, *Új katonai berendezkedés Magyarországon, 1683–1703,* Hadtörténelmi Közlemények, 116(2003/3–4), 714–741.

Czigány–Tóth–Zágorhidi, szerk., 2004. *Szentgotthárd-Vasvár 1664 : háború és béke a XVII. század második felében : tanulmányok,* szerk. Czigány István, Tóth Ferenc, Zágorhidi Balázs, Szentgotthárd, 2004.

Cziráki, 2016. Cziráki Zsuzsanna, *Making Decisions at the Imperial Court in Vienna related to the Election Procedure of the Resident Ambassador Simon Reniger von Renningen (1649–1666) in Constantinople,* Archivum Ottomanicum, 33(2016), 91–98.

Csillag, 2016. Csillag István, *„Égő szövétnek". Filológiai Zrínyi-kalászat,* Budapest, Ráció, 2016.

Danişmend, 1950. Danişmend İsmail Hami, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* 3, İstanbul, 1950.

D'Apuzzo, 2012. D'Apuzzo Mark Gregory, *Luigi Ferdinando Marsili collezionista di „Militaria": la raccolta d'armi del Museo Civico Medievale di Bologna = La Scienza delle Armi. Luigi Ferdinando Marsli 1658–1730,* Bologna, Pendragon, 2012, 233–243.

D'Aste, 2000. D'Aste Michele, *Napló Budavár 1686. évi ostromáról,* Budapest, 2000.

Dávid, 1997. Dávid Géza, *Magyarország népessége a 16–17. században = Magyarország történeti demográfiája, 896–1995,* Budapest, 1997, 141–171.

De Bin, 1910. De Bin Umberto, *Leopoldo I. Imperatore e la sua Corte nella letteratura italiana,* Bollettino del Circolo Accademico Italiano a Vienna, Trieste, 1910, 1–78.

Deák, 1993. Deák, Antal András, *Ki rajzolta Luigi Ferdinando Marsigli térképeit ?,* Cartographia Hungarica, 1993. május, 30–31.

Deák, 1994. Deák Antal András, *Johann Christoph Müller „határmenti térképei",* Cartographia Hungarica, 1994. december, 42–45.

Deák, 1996. Deák Antal András, *Luigi Ferdinando Marsigli Duna- és Magyarország-térképeinek nürnbergi készítői,* Cartographia Hungarica, 1996. december, 18–21.

Deák, 2005. Deák Antal András, *Térképek a félhold árnyékában (elektronikus dokumentum, CD),* Budapest, Vízügyi Múzeum Levéltár és Könyvgyűjtemény, 2005.

Deák–Marsigli, 2004. Deák Antal András, Marsigli Luigi Ferdinando, *Danubius Pannonico-Mysicus Tomus I. A Duna magyarországi és szerbiai szakasza. /A Duna fölfedezése,* Budapest, Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény, 2004.

Defterdar Sarı, 1995. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiat. Tahlil ve metin: 1066 1116/1656–1704,* szerk. Özcan Abdülkadir, Ankara, 1995.

Del Negro, 2010. Del Negro Piero, *Luigi Ferdinando Marsili e le „armes savantes" nell'Europa tra Sei e Settecento = La politica, la scienza, le armi. Luigi Ferdinando Marsili e la costruzione della frontiera dell'Impero e dell'Europa,* szerk. Gherardi Raffaella, Bologna, CLUEB, 2010, 101–145.

Demiryürek–Doğan, szerk., 2015. *Boundary Letters. Ottoman Officials to Luigi Ferdinando Marsili (1699–1701),* szerk. Demiryürek Mehmet, Doğan Güner, Ankara, Ankara Birleşik Dağıtım Kitabevi, 2015.

Dobrescu–Giurescu, 1907. Dobrescu Nicolae, Giurescu Constantin, *Documente şi Regeste privitoare la Constantin Brâncoveanu,* Bucureşti, 1907.

Domokos, 2000. Domokos György, *Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon,* Budapest, Balassi, 2000.

Donado, 1688. Donado Giovanni Battista, *Della letteratura de'Turchi. Osservationi fatte da Gio. Battista Donado senator veneto; fu Bailo in Costantinopoli,* Venetia, 1688.

Duindam, 2003. Duindam Jeroen, *Vienna and Versailles: The Courts of Europe's Dynastic Rivals, 1550–1780,* Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

Dursteler, 2001. Dursteler Eric R., *The Bailo in Constantinople. Crisis and Career in Venice's Early Modern Diplomatic Corps,* Mediterranean Historical Review, 16(2001. december/2), 1–30.

Erdélyi, 2011. Erdélyi Gabriella, *Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban,* Budapest, Libri, 2011.

Evans, 1989. Evans Robert, *Das Werden der Habsburgermonarchie 1550–1700. Gesellschaft, Kultur, Institutionen,* Wien-Köln, 1989.

F. Molnár, 1995. F. Molnár, Mónika, *Egy olasz polihisztor az oszmán hadseregről,* Történész, 3(1995/3–4), 191–197.

F. Molnár, 1999. F. Molnár Mónika, *Karlofça antlaşmasından sonra Osmanlı-Habsburg sınırı (1699–1701) = Osmanlı I. Siyaset,* szerk. Güler Eren, Ankara, 1999, 472–479.

F. Molnár, 2002. F. Molnár Mónika, *The Treaty of Karlowitz in the Venetian sources. Diplomacy and ceremony = The Turks. 3. Ottomans,* szerk. Hasan Celal Güzel, C.Cem Oğuz, Osman Karatay, Ankara, Yeni Türkiye Dergisi, 2002, 405–414.

F. Molnár, 2004. F. Molnár Mónika, *Le ricerche ungheresi del Fondo Marsigli di Bologna = Annuario. Studi e Documenti Italo-Ungheresi,* Roma-Szeged, 2004, 38–49.

F. Molnár, 2005a. F. Molnár Mónika, *Török konyha olasz szemmel. Luigi Ferdinando Marsigli a XVII. századi oszmán étkezéskultúráról és konyhaművészetről = Függőkert. Orientalisztikai Tanulmányok,* szerk. Csirkés Ferenc, Csorba György, Sudár Balázs, Takács Zoltán Bálint, Budapest, 2005 (2), 325–335.

F. Molnár, 2005b. F. Molnár Mónika, *La pace di Carlowitz nei manoscritti del Fondo Marsigli di Bologna,* Annuario. Studi e Documenti Italo-Ungheresi, 2005, 219–231.

F. Molnár, 2006. F. Molnár Mónika, *Tárgyalási technikák és hatalmi játszmák. A Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti határ meghúzása a karlócai békét követően,* Századok, 2006. június, 1475–1502.

F. Molnár, 2006. F. Molnár Mónika, *Egy 'ismeretlen' török ostromrajz Luigi Ferdinando Marsigli gyűjteményéből,* Hadtörténelmi Közlemények, 2006. február, 373–388.

F. Molnár, 2007. F. Molnár Mónika, *Il Triplice Confine. Delimitazione del confine veneto–turco–asburgico dopo il trattato di Carlowitz (1699) = I Turchi, gli Asburgo e l'Adriatico,* szerk. Németh Gizella, Papo Adriano, Trieste, 2007, 163–171.

F. Molnár, 2010. F. Molnár, Mónika, *Luigi Ferdinando Marsigli e gli Ottomani. La frontiera asburgico-ottomana dopo la pace di Carlowitz = La politica, la scienza, le armi. Luigi Ferdinando Marsili e la costruzione della frontiera dell'Impero e dell'Europa,* szerk. Raffaella Gherardi, Bologna, CLUEB, 2010, 147–172.

F. Molnár, 2011. F. Molnár Mónika, *A Habsburg és az Oszmán Birodalom határa a karlócai béke (1699) után. Luigi Ferdinando Marsigli és az oszmánok = Borders in the History and Societies of Central- and East-Europe,* szerk. Penka Peykovska, Gábor Demeter, Sofia-Budapest, 2011, 13–26.

F. Molnár, 2012. F. Molnár Mónika, *Manoscritti italiani nel Fondo Marsili di Bologna sull'Impero Ottomano. Il primo viaggio a Constantinopoli (1679.) = Újlatin filológia 5. Kultúrák vonzásában,* szerk. Oszetzky Éva, Bene Krisztián, Pécs, 2012, 215–221.

F. Molnár, 2013a. F. Molnár Mónika, *Der Friede von Karlowitz und das Osmanische Reich = Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgmonarchie in der Frühen Neuzeit,* szerk. Spannenberg Norbert, Strohmeyer Arno, Stuttgart, Franz Steiner-Verlag, 2013, 197–220.

F. Molnár, 2013b. F. Molnár Mónika, *Regionalizmus a 17. század második felének olasz kortárs Magyarország-elemzéseiben = Nyelv, lelkiség és regionali-*

tás a közép- és kora újkorban, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó - Bolyai Társaság, 2013, 471–483.

Fantuzzi, 1770. Fantuzzi Giovanni, *Memorie della vita del generale co. Luigi Ferdinando Marsigli,* Bologna, 1770.

Farinelli, 1980. Farinelli Franco, *L'Istituto marsiliano delle scienze e gli strumenti del dominio sul mondo, ovvero: come modificare la forma e la natura del potere attraverso la pratica del sapere,* Bolognaincontri, 1980, 26–27.

Farinelli, 2001. Farinelli Franco, *Iter limitaneus. Marsili e le acque = Bologna e l'invenzione delle acque. Saperi, arti e produzione tra '500 e '800,* szerk. Fontana Massimo, Bologna, 2001, 16–27.

Fehér, 1982. Fehér Géza, *A magyar történelem oszmán-török ábrázolásokban,* Budapest, 1982.

Fekete, 1938. Fekete Lajos, *Budavár 1684-ik évi ostroma,* Hadtörténelmi Közlemények, 1938, 77–103 és 205–228.

Fekete, 1944. Fekete Lajos, *Budapest a törökkorban,* szerk. Szendy Károly, Budapest, 1944 (Budapest története, 3).

Fekete–Kubinyi–Gerevich–Nagy, 1975. Fekete Lajos, Kubinyi András, Gerevich László, Nagy Lajos, *Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején,* Budapest, 1975.

Felhő–Trócsányi, szerk., 1987. *Buda expugnata 1686. Europa et Hungaria 1683–1718. A török kiűzésének hazai levéltári forrásai,* szerk. Felhő Ibolya, Trócsányi Zsolt, Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 1987.

Fodor, 1991. Fodor Pál, *Magyarország és a török hódítás,* Budapest, Argumentum, 1991.

Fodor, 1992. Fodor Pál, *Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír,* Történelmi Szemle, XXXIV(1992/1–2), 17–34.

Fodor, 1998. Fodor Pál, *Állandóság és változás az oszmán történelemben = R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv,* szerk. Tusor Péter, Budapest, 1998, 165–175.

Fodor, 2001. Fodor Pál, *A terjeszkedés ideológiái az Oszmán Birodalomban = A szultán és az aranyalma,* Budapest, Balassi Kiadó, 2001, 170–178.

Fodor, 2014. Fodor Pál, *Szülejmán szultántól Jókai Mórig. Tanulmányok az oszmán-török hatalom szerkezetéről és a magyar–török érintkezésekről,* Budapest, MTA BTK, 2014 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések).

Fodor–Dávid, 2003. Fodor Pál, Dávid Géza, *Az oszmán hadsereg a zentai csata után (1697–1698) = Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára,* szerk. Vonyó József, Lengváry István, Budapest, 2003, 111–128.

Fodor–Dávid, 2007. Fodor Pál, Dávid Géza, *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth – Early Eighteenth Centuries),* Leiden, Brill, 2007.

Fraknói, 1886. Fraknói Vilmos, *XI. Ince pápa és Magyarország felszabadítása a török uralom alól,* Budapest, 1886.

Frati, 1928. Frati Lodovico, *Catalogo dei manoscritti di Marsigli conservati nella Biblioteca Universitaria di Bologna,* Firenze, 1928.

Frati, szerk., 1904. *Il viaggio da Venezia a Costantinopoli del conte Luigi Ferdinando Marsili (1679),* szerk. Frati Lodovico, Venezia, 1904.

G. EténYi, 2003. G. Etényi Nóra, *Hadszíntér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban,* Budapest, Balassi Kiadó, 2003.

Gardi, 2010. Gardi Andrea, *Luigi Ferdinando Marsigli: come si organizza la propria memoria storica = La politica, la scienza, le armi. Luigi Ferdinando Marsili e la costruzione della frontiera dell'Impero e dell'Europa,* szerk. Gherardi Raffaella, Bologna, 2010, 237–264.

Gardi, 2011. Gardi Andrea, *Osservando il nemico. Luigi Ferdinando Marsigli e il mondo turco = L'Europa divisa e i nuovi mondi. Per Adriano Prosperi,* II., Pisa, 2011, 93–104.

Gardi, 2012. Gardi, Andrea, *La Moldavia nella Descrittione delle Misie, Dacie e Illirico di Luigi Ferdinando Marsigli (1698) = La storia di un ri-conoscimento: i rapporti tra l'Europa Centro-Orientale a la Penisola italiana dal Rinascimento all'Etá dei Lumi,* szerk. Cristian Luca, Gianluca Masi, Bräila-Udine, 2012, 329–351.

Gebei, 2001. Gebei Sándor, *Az orosz-török béketárgyalások Karlócán és Konstantinápolyban. (1699–1700.),* Aetas, 2(2001), 134–154.

Gherardi, 1975. Gherardi Raffaella, *Il „politico" e „altre scienze più rare" in due inediti marsiliani del primo Settecento = Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento,* 1975 (I), 85–141.

Gherardi, 1980. Gherardi Raffaella, *Potere e costituzione a Vienna fra Sei e Settecento. Il „buon ordine" di Luigi Ferdinando Marsili,* Bologna, 1980.

Gherardi, 1989. Gherardi Raffaella, *Politica e forme di governo. Alcuni frammenti inediti (1705) di un italiano a Vienna: Luigi Ferdinando Marsili,* Roemische historische Mitteilungen, 31(1989), 283–298.

Gherardi, 1990. Gherardi Raffaella, *Scienza e politica nella proposta di organizzazione disciplinare di Luigi Ferdinando Marsili = Sapere e potere. Discipline, dispute e professioni nell'Università medievale e moderna: Il caso bolognese a confronto,* III, Bologna, 1990, 403–410.

Gherardi, 1999. Gherardi Raffaella, *Scienza e governo della frontiera: il problema dei confini balcanici e danubiani nella pace di Carlowitz,* Il pensiero politico, XXXII(1999/3), 323–351.

Gherardi, 2010. Gherardi Raffaella, *La politica, la scienza, le armi. Luigi Ferdinando Marsili e la costruzione della frontiera dell'Impero e dell'Europa,* Bologna, CLUEB, 2010.

Gherardi–Martelli, 2009. Gherardi Raffaella, Martelli Fabio, *La pace degli eserciti e dell'economia. Montecuccoli e Marsili alla Corte di Vienna,* Bologna, Il Mulino, 2009.

Gimorri, 1924. Gimorri Adriano, *Raimondo Montecuccoli – I Viaggi,* Modena, 1924.

Goloubeva, 2000. Goloubeva Maria, *The Glorification of Emperor Leopold I = Image, Spectacle and Text,* Mainz, Verlag Philipp von Zabern, 2000, 123–141.

Gonda–Niederhauser, 1978. Gonda Imre, Niederhauser Emil, *A Habsburgok. Egy európai jelenség,* Budapest, Gondolat, 1978².

Gökbilgin, 1978. Gökbilgin Mustafa Tayyib, *Ayn-ı Ali risalesi ve Osmanlı İmparatorluğu teşkilat ve müesseselerini aydınlatmadaki büyük önemi = Ayn-ı Ali Efendi, Kavânîn-i Âl-i Osman der hülâsa-i mezâmin-i defter-i divan,* İstanbul, Enderun Kitabevi, 1978, 3–40.

Gömöry, 1930. Gömöry János, *Karaffa áldozatainak nyugvóhelyét hol keressük ?,* Rozsnyó, Gömöri Zoltán könyvnyomdája, 1930 (Evangélikus Könyvtár, 1–2).

Gräser, 1853. Gräser Andreas, *Caraffa's Project: wie Siebenbürgen unter k.k. österreichischer Devotion zu erhalten - an Kaiser Leopold, vom Jahre 1690,* Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge(1853/1), 162–188.

Grexa, 1913. Grexa Gyula, *Caraffa és az eperjesi vértörvényszék,* Rozsnyó, 1913.

Gróf, 1992. Gróf László, *Marsigli gróf élete,* Cartographia Hungarica, 2(1992), 19–23.

Gróf, 1993. Gróf László, *Marsigli gróf élete,* Cartographia Hungarica, 3(1993), 25–29.

Gróf, 1996. Gróf László, *Marsigli gróf élete,* Cartographia Hungarica, 4(1996), 46–50.

Gróf, 1997. Gróf László, *Marsigli gróf élete,* Cartographia Hungarica, 5(1997), 12–17.

Gróf, 1998. Gróf László, *Marsigli gróf élete,* Cartographia Hungarica, 6(1998), 18–24.

Gróf, 2000. Gróf László, *Marsigli gróf élete,* Cartographia Hungarica, 7(2000), 31–38.

Gueze, 1986. Gueze Raoul, *La liberazione dell'Ungheria dal Turco (1683–1699) nelle fonti conservate in alcuni fra i principali Archivi di Stato italiani,* Rivista di Studi Ungheresi, 1986/1.

Gueze, 1989. Gueze Raoul, *Le lettere di Federico Veterani. Aspetti della vita di un condottiero del '600 nelle guerre contro i Turchi nei paesi danubiani,* Europa Orientale, 1989/8, 20–39.

Güler, szerk., 2008. *Zülfikâr Paşa'nın Viyana Sefâreti ve Esâreti (1099/1103–1688/1692). Cerîde-i Takrîrât-i Zülfikâr Efendi Der Kal'a-i Beç,* szerk. Güler Mustafa, İstanbul, 2008.

Hamann, szerk., 1988. *Die Habsburger. Ein biographisches Lexikon,* szerk. Hamann Brigitte, Wien, 1988.

Hammer, 1829. Hammer, Joseph, *Lettere sui manoscritti orientali e particolarmente arabi che si trovano nelle diverse biblioteche d'Italia. Lettera VII. Biblioteca dell'Istituto di Bologna,* Biblioteca Italiana, 1829, 28–35.

Hanlon, 1998. Hanlon Gregory, *The twilight of a military tradition : Italian aristocrats and European conflicts, 1560–1800,* New York, Holmes-Meier, 1998.

Hausner, 2010. Hausner Gábor, *Il dibattito tra Raimondo Montecuccoli e Miklós Zrínyi,* Annuario. Studi e Documenti Italo-Ungheresi. Accademia d'Ungheria a Roma. 2007–2008, 2008–2009, 2010, 450–457.

Hausner–Padányi, szerk., 2012. *Zrínyi-Újvár emlékezete,* szerk. Hausner Gábor, Padányi József, Budapest, Argumentum, 2012.

Herczeg, 1982. Herczeg Gyula, *L'autobiografia di Luigi Ferdinando Marsigli e l'Ungheria = Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo,* szerk. Köpeczi Béla, Sárközy Péter, Budapest, 1982.

Heywood, 2000. Heywood Colin, *An undiplomatic Anglo-Dutch dispute at the Porte: the quarrel at Edirne between Coenraad Van Heemskerck and Lord Paget (1693) = Friends and Rivals in the East. Studies in Anglo-Dutch relations in the Levant from the seventeenth to the Early Nineteenth Century,* szerk. Hamilton Alastair, H. de Groot Alexander, Maurits H. van den Booegert, Leiden, 2000, 59–94.

Hiller, 1998. Hiller István, *„Titkos Levelezők" intézménye = R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére,* szerk. Tusor Péter, Rihmer Zoltán, Thorockai G., Budapest, 1998, 204–216.

Hiller, 1999. Hiller István, *A Habsburg informátorhálózat kiépítése és működése az Oszmán Birodalomban = Információáramlás a magyar és török végvári*

rendszerben, szerk. Petercsák T., Berecz M., Eger, 1999 (Studia Agriensia, 20), 157–169.

Hormayr, 1822. Hormayr, *Il Plutarco austriaco ossia Vite e ritratti di tutti i sovrani della casa d'Austria e dei più rinomati generali, uomini di stato, letterati ed artisti dell'impero austriaco del barone di Hormayr traduzione dal tedesco illustrata con note,* 5, ford. Lumbroso Alberto, Milano, 1822.

Horváth, 1869. Horváth Mihály, *Zrínyi Ilona életrajza,* Pest, Ráth Mór, 1869.

Howard, 1988. Howard Douglas, *The Ottoman Historiography and the Literature of 'Decline' of the Sixteenth and Seventeenth Centuries,* Journal of Asiatic Society, 22(1988), 52–77.

Huyssen, 1704. Huyssen Hendrik van, *Memorie del general principe di Montecuccoli che rinfermano una esatta instruzzione de i generali ed ufficiali di guerra, per ben commandar un'armata, assediare e diffendere città, fortezze, &c. e particolarmente le massime politiche, militari e stratagemi da lui praticati, nelle guerre d'Ungheria, d'Italia, e contro li Suedesi in Germania, colle cose successe le più memorabili. Alle quali si ha aggiunta la vita dell'autore per il Signor H.D.H.C.D.R.D.P. tutto con note cavate dagl'autori antichi e moderni. Poste in luce per il Signor Enrico di Huyssen, …,* Colonia, appresso la compagnia de i Librari, 1704.

Hüseyn Hezarfen, 1998. Hüseyn Hezarfen Efendi, *Telhis ül-beyan fi Kavanini Al-i Osman,* szerk. İlgürel Sevim, Ankara, 1998.

İnalcık, 1955. İnalcık Halil, *Kanunnâme = Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* XXIV, İstanbul, 1955, 333–337.

İnalcık, 2000. İnalcık Halil, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600,* London, 2000.

Infelise, 1997. Infelise Mario, *La guerra, le nuove e i curiosi. I giornali militari negli anni della lega contro il Turco = I Farnese. Corti, guerra e nobiltà in antico regime. Atti del convegno di studi, Piacenza, 24–26 novembre 1994.,* szerk. Bilotto Antonella, Del Negro Piero, Mozzarelli Cesare, Roma, 1997, 321–348.

İpşirli, 1995. İpşirli Mehmet, *Enderun = İslam Ansiklopedisi,* XI, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, 186.

I-y, 1893. I-y J-s, *Kanizsa 1664-ik évi Ostromának fölhagyásáról,* Hadtörténelmi Közlemények, 6(1893), 132–136.

Jankovics, 1998. Jankovics József, *Bethlen Miklós két levele Luigi Ferdinando Marsilihez = R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv,* szerk. Tusor Péter, Budapest, 1998, 428–431.

Jankovics–Szörényi, 2016. Jankovics József, Szörényi László, *Bethlen Miklós:* Moribunda Transylvania = *300 éve halt meg Bethlen Miklós (Tematikus ItK-szám),* ItK, 120(2016)/3, 315–335.

Jászay, 1996. Jászay Magda, *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV-XVIII. századi Magyarországról,* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

Jászay, 1999. Jászay Magda, *Marsili, a katona, diplomata és tudós Magyarországon a török kor alkonyán,* Történelmi Szemle, XLI(1999), 1–2, 42–49.

Jászay, 2000. Jászay Magda, *Párhuzamok és kereszteződések. A magyar-olasz kapcsolatok történetéből,* Budapest, Ciceró, 2000.

Káldy-Nagy, 1974. Káldy-Nagy Gyula, *Beginnings of the Arabic-Letter Printing in the Islamic Word = The Muslim East. Studies in Honour of Julius Germanus,* szerk. Káldy-Nagy Gyula, Budapest, 1974, 201–212.

Kalmár, 2016. Kalmár János, *Antonio Carafa generális és I. Lipót levélváltása Erdélyről (1687–1688) = Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére,* I, Budapest, L'Harmattan, 2016, 441–450.

Karácson, szerk., 1985. *Evliya Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1660–1664,* szerk. Karácson Imre, Budapest, 1985².

Kâtib Çelebi, 1280. Kâtib Çelebi, *Düstûrü'l-amel li-ıslâhi'l-halel* = Ayn Ali, *Kavânîn-i Âl-i Osman der hülâsa-i mezâmin-i defter-i divan,* İstanbul, 1280, 119–140.

Kelenik, 2000. Kelenik József, *The Military Revolution in Hungary = Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest,* szerk. Dávid Géza, Fodor Pál, Leiden, 2000, 117–159.

Kerekes, 2008. Kerekes Dóra, *Tradicionális birodalom – modern birodalom. Az Oszmán Birodalom a 17. század első felében,* Aetas, 23(2008/4), 140–157.

Kerekes, 2004. Kerekes Dóra, *A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háborúk idején,* Századok, 5(2004), 1189–1228.

Kerekes, 2007. Kerekes Dóra, *Kémek Konstantinápolyban. A Habsburg információszerzés szervezete és működése a magyarországi visszafoglaló háborúk idején (1683–1699),* Századok, 5(2007), 1217–1257.

Khaldún, 1995. Khaldún Ibn, *Bevezetés a történelembe,* Budapest, 1995.

Kisari Balla, 2005. Kisari Balla György, *Marsigli tábornok térképei. Le mappe del Generale Marsigli,* Budapest, 2005.

Kolçak, 2012. Kolçak Özgür, *XVII. Yüzyıl Askerî Gelişimi ve Osmanlılar: 1660–64 Osmanlı-Avusturya Savaşları,* İstanbul, doktori dolgozat, 2012.

Koltay-Kastner, 1968. Koltay-Kastner Jenő, *La vita di Carafa di G. B. Vico,* Forum Italicum: A Journal of Italian Studies, 1968. december/2, 359–369.

Koncz, 1892. Koncz József, *Kemény János eredeti levelei, küzdelmeire és fejedelemségére vonatkozólag,* Hadtörténelmi Közlemények, 1892, 421–468.

Kónya, 1994. Kónya Péter, *Az eperjesi vértörvényszék, 1687,* Eperjes–Budapest, 1994.

Kovács, 2012. Kovács Zsuzsa, *A budai mufti könyvtára a bolognai Marsili-gyűjteményben = Identitás és kultúra a török hódoltság korában,* szerk. Ács Pál, Székely Júlia, Budapest, 2012, 50–86.

Kovács, 2016. Kovács Zsuzsa, *Attila sírja Lippánál,* Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények, 2016, 187–197.

Köpeczi, 1988. Köpeczi Béla, *Bécs ostroma, a Thököly-felkelés és Európa = Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország,* szerk. R. Várkonyi Ágnes, Benda Kálmán, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988, 9–32.

Kőszeghy, 1998. Kőszeghy Péter, *Napló Buda avagy Offen erős városának híres ostromáról,* Budapest, 1998 (Régi magyar Könyvtár. Források, 7).

Kővári, 1863. Kővári László, *Erdély történelme,* 5, Pest-Kolozsvár, 1863.

Kun–Mollay, szerk., 1986. *Lotharingiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról,* szerk. Kun József, Mollay Károly, Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1986.

Legati, 1677. Legati Lorenzo, *Museo Cospiano annesso a quello del famoso Ulisse Aldrovandi e donato alla sua patria dall'illustrissimo signor Ferdinando Cospi,* Bologna, Giacomo Monti, 1677.

Leydi, 2012. Leydi Silvio, *I modelli di fortificazione della Camera dell'architettura militare = La Scienza delle Armi. Luigi Ferdinando Marsili 1658–1730,* Bologna, Pendragon, 2012, 155–165.

Lodovisi, é. n. Lodovisi Achille, *L'Oceano terrestre tra Europa e Asia. Luigi Ferdinando Marsili e le vie attraverso i Balcani = Viaggiatori del passato,* é. n., 95–118.

Lorenzi, 1986. Lorenzi Ernst, *Kaiser Leopold I.,* Wien, 1986.

Lovarini, szerk., 1930. *Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsigli messa in luce nel secondo centenario della morte di lui dal Comitato Marsiliano,* szerk. Lovarini Emilio, Bologna, 1930.

Lupi, 2013. Lupi Regina, *Schiavi e missionari: note da alcuni scritti di Luigi Ferdinando Marsili,* Mediterranea, 10(2013), 161–170.

Luraghi, 1988. Luraghi Raimondo, *Le opere di Raimondo Montecuccoli,* Roma, 1988.

Mac Connell, 1989. Mac Connell Anita, *A profitable visit: Luigi Ferdinando Marsigli' s studies, commerce and friendships in Holland, 1722–1723 = Italian Scientists in the Low Countries in the XVIIth and XVIIIth Centuries,* szerk. Maffioli-L C. S., C.Palm, Amsterdam, 1989.

Mac Connell, 1993. Mac Connell Anita, *L. F. Marsigli's visit to London in 1721, and his report on the Royal Society,* Notes and Records of the Royal Society of London, XLVII(1993), 179–204.

Maggiorotti, 1932. Maggiorotti Leone Andrea, *Gli Italiani nell'Architettura Militare dell'Epoca Moderna e Contemporanea,* 2, Roma, Libreria dello Stato, 1932 (Gli architetti militari. L'opera del genio italiano all'estero).

Magnani, 2007. Magnani Stefano, *Montenegro e Albania nei diari di viaggio di Jacob Spon e Luigi Ferdinando Marsili,* Portolano adriatico, 3(2007), 85–92.

Magnani, 2010. Magnani Stefano, *Il giovane Marsili tra scienza e politica: le lettere inedite da Costantinopoli = La politica, la scienza, le armi. Luigi Ferdinando Marsili e la costruzione della frontiera dell'Impero e dell'Europa,* szerk. Gherardi Raffaella, Bologna, 2010, 17–36.

Magnani, 2012. Magnani Stefano, *Da Costantinopli al Danubio. Note sull'approccio di Luigi Ferdinando Marsili al sistema delle fortificazioni balcaniche = La scienza delle armi. Luigi Ferdinando Marsili 1658–1730,* Bologna, Pendragon, 2012, 81–91.

Mansel, 1997. Mansel Philip, *Costantinopoli. Splendore e declino della capitale dell'Impero Ottomano. 1453–1924,* Milano, 1997.

Mantran, 1977. Mantran Robert, *Venise: centre d'informations sur les turcs = Venezia, Centro di Mediazione tra Oriente e Occidente, secoli XV-XVI: aspetti e problemi,* I., szerk. Beck Hans Georg, Manoussacas Manoussos, Agostino Pertusi, Firenze, 1977, 111–116.

Mantran, szerk., 1999. *Storia dell'Impero Ottomano,* szerk. Mantran Robert, Lecce, 1999.

Marczali, 1882. Marczali Henrik, *Regesták a külföldi levéltárakból,* Budapest, 1882.

Marsigli, 1681. Marsigli Luigi Ferdinando, *Osservazioni intorno a Bosforo Tracio, ovvero Canale di Costantinopoli, rappresentate in lettera alla Sacra Real Maestá di Cristina Regina di Svezia,* Roma, 1681.

Marsigli, 1732. Marsigli Luigi Ferdinando, *Stato militare dell'Impero Ottomano, incremento e decremento del medesimo,* Aia-Amsterdam, 1732.

Marsigli, 1737. Marsigli Luigi Ferdinando, *Военное состояние Оттоманской империи с ее приращением и упадком, сочинено через графа де Марсильи,* 1–2, СПб, 1737.

Marsigli, 1934. Marsigli Luigi Ferdinando, *Osmanlı Imparatorluğunun Zuhur Ve Terakkisinden Inhitatı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti,* ford. M. Kaymakam Nazmi, Ankara, 1934.

Marsigli, 1972. Marsigli Luigi Ferdinando, *Stato militare dell'Impero Ottomano,* szerk. Kreutel F. Richard, Graz, 1972.

Marsigli, 1986a. Marsigli Luigi Ferdinando, *Bevanda asiatica. (Trattatello sul caffè),* szerk. Mazzotta Clemente, Bologna, 1986.

Marsigli, 1986b. Marsigli Luigi Ferdinando, *Relazioni dei confini della Croazia e della Transilvania à sua Maestá Cesarea (1699–1701),* 1–2, szerk. Gherardi Raffaella, Modena, 1986.

Marsigli, 1996. Marsigli Luigi Ferdinando, *Ragguaglio della schiavitù,* szerk. Basile Bruno, Roma, 1996.

Marsigli, 2007. Marsigli Luigi Ferdinando, *Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről és hanyatlásáról,* ford. F. Molnár Mónika, Budapest, Históriaantik, 2007.

Marsigli, 2009. Marsigli Luigi Ferdinando, *A Magyar Királyság történetének kivonata,* ford. Nagy Levente, Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2009 (Scriptores rerum Hungaricarum, 2).

Martelli, 1990. Martelli Fabio, *Le leggi, le armi e il Principe. Studi sul pensiero politico di Raimondo Montecuccoli,* Bologna, Pitagora, 1990.

Martelli, 2010. Martelli Fabio, *Generali italiani a Vienna tra scienza nuova, empirismo e ideali assolutistici = La politica, la scienza, le armi. Luigi Ferdinando Marsili e la costruzione della frontiera dell'Impero e dell'Europa,* Bologna, CLUEB, 2010, 45–100.

Martelli, 2011. Martelli Fabio, *Montecuccoli új hadászati elképzelései a Turenne elleni hadjárat fényében,* Hadtörténelmi Közlemények, 124(2011/1), 31–62.

Matunák, 2012. Matunák Mihály, *Érsekújvár a török uralom alatt 1663–1685,* Budapest, Históriaantik, 2012².

***Memorie Del Maresciallo…*, 1771**. *Memorie Del Maresciallo Conte Federico Veterani, Dall'Anno 1683. Sino All' Anno 1694. Concernenti L'Operazioni Militari Da Lui Fatte In Ungaria, E Provincie Adiacenti Con Diversi Documenti, Spettanti Alle Sudette Memorie Ora La Prima Volta Pubblicate,* Vienna-Lipsia, Giov. Federico Jahn, 1771.

***Memorie intorno a Luigi Ferdinando Marsili,* 1930**. *Memorie intorno a Luigi Ferdinando Marsili, pubblicate nel secondo centenario della morte,* Bologna, Comitato Marsiliano, 1930.

Ménage, 1971. Ménage V.L., *Husayn Efendi known as Hezarfen = Encyclopedia of Islam,* III, Leiden-London, 1971, 644–645.

Meydan-Larousse, 1971. Meydan-Larousse, *Büyük lugat ve Ansiklopedisi,* 5, İstanbul, 1971.

Modona, 1888. Modona Leonello, *Catalogo dei codici ebraici della Biblioteca della R. Università di Bologna = Catalogo dei codici orientali di alcune biblioteche d'Italia,* Firenze, 1888, 323–372.

Monok, 2002. Monok István, *Questioni aperte nella storia della Bibliotheca Corviniana agli arbori dell'Età moderna = Nel segno del corvo. Libri e miniature della Biblioteca di Mattia Corvino (1443–1490),* Modena, Il Bulino, 2002, 33–41.

Monok, 2009. Monok István, *Kiegészítés a Marsili hagyaték magyar vonatkozásaihoz,* Magyar Könyvszemle, 125(2009/1).

Montecuccoli, 1940. Montecuccoli Raimondo, *Aforismi dell'arte bellica,* Firenze, Felice Le Monnier, 1940 (Biblioteca degli scrittori militari. Sezione italiana, I).

Montecuccoli, 1992. Montecuccoli Raimondo, *Libro inedito sull'Ungheria,* Milano, Tranchida Editori, 1992.

Montecuccoli, 2000. Montecuccoli Raimondo, *Opere,* szerk. Luraghi Raimondo, Roma-Bari, Stato Maggiore dell'Esercito-Ufficio Storico, 2000².

Montecuccoli, 2002. Montecuccoli Raimondo, *Della guerra col Turco. Aforismi applicati alla guerra possibile col turco in Ungheria,* szerk. Pomella Andrea, Napoli, Guida, 2002 (L'isola di Prospero).

Mugnai–Cristini, szerk., 2014. *L'esercito imperiale al tempo del Principe Eugenio di Savoia 1690–1720. La Fanteria (1): The Imperial Army in the age of Prince Eugene of Savoy 1690–1720 the infantry (1).,* szerk. Mugnai Bruno, Cristini, Soldiershop Publishing, 2014.

Nagy, 1986. Nagy László, *A török világ végnapjai Magyarországon,* Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1986.

Nagy, 2006. Nagy Levente, *Rebellis barbárok és nagylelkű hősök. Luigi Ferdinando Marsili nézetei a Habsburg és az Oszmán Birodalomról,* Hadtörténelmi Közlemények, 119(2006), 303–328.

Nagy, 2007. Nagy Levente, *Magyar kutatógenerációk és a Marsili-hagyaték = Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről,* szerk. Bitskey István, Fazakas Gergely Tamás, Debrecen, 2007, 252–273.

Nagy, 2009a. Nagy Levente, *Apafi, Bethlen, Marsili = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek,* szerk. Császztvay Tünde, Nyerges Judit, Budapest, 2009, 277–284.

Nagy, 2009b. Nagy Levente, *Daciától a Magyar Monarchiáig. Luigi Ferdinando Marsili Magyar Királyság-koncepciója,* Hadtörténelmi Közlemények, 122(2009/4), 1055–1095.

Nagy, 2010. Nagy Levente, *La frontiera, il buon governo e l'armonia mondiale. L. F. Marsili sulla frontiera della Transilvania = La politica, la scienza, le armi. Luigi Ferdinando Marsili e la costruzione della frontiera dell'Impero e dell'Europa,* szerk. Raffaella Gherardi, Bologna, 2010, 173–198.

Nagy, 2011. Nagy Levente, *Határok, vándorok, kémek. A magyarokról és a románokról alkotott kép Luigi Ferdinando Marsili írásaiban,* Budapest, 2011.

Nagy–Hausner, 2011. Nagy Levente, Hausner Gábor, *Raimondo Montecuccoli és a magyarok,* Hadtörténelmi Közlemények, 124(2011/3), 679–740.

Nicolini, 1967. Nicolini Fausto, *Vico storico,* szerk. Tessitore F., Napoli, 1967.

Nova, vera e distinta relatione..., 1688. *Nova, vera e distinta relatione delli articoli della resa di Mongacz, all'armi imperiali con li successi di quanto è seguito con la principessa Ragozi consorte del conte Almerico Techeli sotto il comando del general Caraffa,* Venetia, Zuanne Batti, 1688.

Oborni, 2008. Oborni Teréz, *A 17. század legnagyobb botránya. Királynő korona nélkül,* Rubiconline, 2008/4.

Orazgozel, 1994. Orazgozel Machaeva, *A Little-Known Collection of Turkish manuscripts: The „Fondo Marsigli" of Bologna University Library,* The Turkish Studies Association-Bulletin, 18(1994/1), 79–83.

Orazgozel, 1995. Orazgozel Machaeva, *I manoscritti islamici del Fondo Marsili nella Biblioteca Universitaria di Bologna e un esemplare del Travīh al-arvāh = Atti del convegno „Medicina Musulmana in Italia",* szerk. Vanzan A., Venezia, 1995, 31–36.

Orazgozel, 1997. Orazgozel Machaeva, *Manuscritti della Biblioteca Universitaria di Bologna (Microfiche),* Nouvelles des Manuscrits du Moyen-Orient, VI(1997. dècembre/2), 18–22.

Orazgozel, 2003. Orazgozel Machaeva, *Due album ottomani del 600 = Turcica et Islamica. Studi in memoria di Aldo Gallotta,* szerk. Marazzi Ugo, Napoli, 2003, 407–456.

Oszmán aga, 1996. Oszmán aga, *A gyaurok rabságában. Pasák és generálisok között,* ford. Jólesz László, Budapest, Balassi, 1996.

Özcan, 2000. Özcan Abdülkadir, *300. Yılında Karlofça Antlaşması,* Akademik Araştırmalar Dergisi, 2000, 237–257.

Özcan, 2001. Özcan Abdülkadir, *Kapıcı,* Türkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi, 24(2001), 346.

Özcan, szerk., 2000. *Anonim Osmanlı Tarihi (1099–1116/ 1688–1704),* szerk. Özcan Abdülkadir, Ankara, 2000.

Pach–R. Várkonyi, szerk., 1987. *Magyarország története 1526–1686,* 2, szerk. Pach Zsigmond Pál, R. Várkonyi Ágnes, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987² (Magyarország története tíz kötetben).

Pálffy, 1997. Pálffy Géza, *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból"),* Történelmi Szemle, 39(1997/2), 257–288.

Pálffy, 2000. Pálffy Géza, *Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században,* Pápa, 2000.

Pálffy, 2010. Pálffy Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században,* Budapest, 2010.

Papp, 2003. Papp Sándor, *Szabadság vagy járom? A török segítség kérdése a 17. század végi magyar rendi mozgalmak idején,* Hadtörténelmi Közlemények, 116(2003/3–4), 633–669.

Papp, 2009. Papp Sándor, *Thököly Imre és a törökök. A kuruc állam helye az Oszmán Birodalomban = Gróf Imrich Thököly a jeho povstanie – Thököly Imre gróf és felkelése,* szerk. Kónya Péter, Prešo, 2009, 255–269.

Parker, 1986. Parker Geoffrey, *The military revolution. Military innovation and the rise of the West,* Cambridge, Cambridge University Press, 1986.

Perjés, 1999a. Perjés Géza, *A „metodizmus" és a Zrínyi-Montecuccoli vita = Uő. Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok,* Budapest, Balassi Kiadó, 1999, 121–205.

Perjés, 1999b. Perjés Géza, *Zrínyi Miklós, a hadtudományi író = Uő. Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok,* Budapest, Balassi, 1999, 121–148.

Петросян, 1985. Петросян И.Е., *Турецкий источник труда Марсильи „Stato militare dell'Impero Ottomano",* Тюркологический сборник, 1985.

Piemontese, 1989. Piemontese Angelo Michele, *Catalogo dei manoscritti persiani conservati nelle biblioteche d'Italia,* Roma, 1989.

Pini, 2009. Pini Andrea, *Raimondo Montecuccoli: teoria, pratica militare, politica e cultura nell'Europa del Seicento. Atti del Convegno di 4–5 ottobre 2002, Modena-Pavullo nel Frignano,* Pavullo nel Frignano, 2009.

Pistoso, 1996. Pistoso Maurizio, *Una pianta ottomana di Buda,* Oriente moderno, 15(1996/86), 127–132.

Pistoso, 2003. Pistoso Maurizio, *I manoscritti musulmani della Biblioteca Universitaria di Bologna = Poetica Medievale tra Oriente e Occidente,* szerk. Bagni P., Pistoso M., Roma, 2003, 305–319.

Pistoso, 2004. Pistoso Maurizio, *I manoscritti islamici della Biblioteca Universitaria di Bologna = Tesori della Biblioteca Universitaria di Bologna. Codici libri rari e altre meraviglie,* szerk. Biancastella Antonino, Bologna, 2004, 201–229.

Pizzolo, 2006. Pizzolo Luciano, *La rivoluzione militare: una prospettiva italiana 1400–1700 = Militari in età moderna. La centralità di un tema di confine,* szerk. Dattero Alessandra, Levati Stefano, Milano, Cisalpino, 2006, 15–62.

Plihál, 2000. Plihál Katalin, *G. M. Visconti Erdély térképe 1699-ből,* Cartographica Hungarica, 7(2000), 2–24.

Pohl–Vocelka, 1995. Pohl Walter, Vocelka Karl, *A Habsburgok. Egy európai dinasztia története,* Budapest, 1995.

Preto, 1975. Preto Paolo, *Venezia e i turchi,* Firenze, 1975.

Preto, 1994. Preto Paolo, *I servizi segreti di Venezia. Spionaggio e controspionaggio ai tempi della Serenissima,* Milano, 1994. rist.2004.

Priorato, 1670. Priorato Galeazzo Gualdo, *Historia di Leopoldo Cesare, continente le cose più memorabili successe in Europa, dal 1656 sino al 1670,* Vienna, Appresso G. B. Hacque, 1670.

Priorato, 1674. Priorato Galeazzo Gualdo, *Vita, et azzioni di Raimondo Conte di Montecuccoli Cavalier del Toson, del Consiglio secreto di Stato, Presidente del Consiglio di guerra, Gran Mastro dell'Artiglieria, Governator di Giavarino, e Tenente Generale di Leopoldo Cesare,* Vienna, 1674.

Pudioli, 2000. Pudioli Maria Cristina, *Luigi Ferdinando Marsili = Bologna e il mondo oltre l'Europa. Viaggiatori bolognesi in cerca dell'Altro,* Bologna, 2000, 113–134.

Quincy, 1741. Quincy Louis Dominique C. H. D., *Mémoires sur la vie de M.r le Comte de Marsigli, de l'Academie Royale des Sciences de Paris & de Montpellier, de la Societé Royale de Londres, & fondateur de l'Institut de Boulogne,* Zurig, 1741.

Radványky, 2013. Radványky Anikó, *„Hol vagytok lutheránusok, hogy protestáljatok?" Adalék az eperjesi vértörvényszék történetéhez Zrínyi Ilona Radvánszky Jánosnak címzett levele alapján = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére,* szerk. Ajkay Alinda, Bajáki Rita, Vác, MondAt Kiadó, 2013, 337–353.

Râşid–Küçük Çelebizâde, 2013. Râşid Mehmed Efendi, Küçük Çelebizâde İsmail Âsım, *Târîh-i Râşid ve Zeyli (1071–1114 / 1660–1703).,* szerk. Özcan Abdülkadir, Uğur Yunus, Çakır Baki, İzgöer Ahmet Zeki, İstanbul, Klasik, 2013 (Klasik kitaplar, 2).

R. Várkonyi, 1989. R. Várkonyi Ágnes, *A fejedelem gyermekkora,* Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó, 1989.

Renigen, 1900. Renigen Simon, *Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten in Konstantinopel Simon Renigen von Reningen 1649–1666,* Mitteilung des k.u.k. Kriegs-Archivs, Neue Folge 12(1900), 57–170.

Rezik, 1931. Rezik János, *Az 1687. évben felállított eperjesi vérpad, vagy az eperjesi vérfürdő,* ford. Gömöry János, Pogány Gusztáv, Liptószentmiklós, 1931 (A szlovenszkói ág. hitv. ev. egyház történeti emlékei, 1).

Ricotti, 1879. Ricotti Ercole, *Sulla Biblioteca Corvina spigolature,* Torino, 1879.

Ridella, 2012. Ridella Renato Gianni, *La collezione di modelli e dipinti di arteglierie nel Museo di Palazzo Poggi a Bologna = La Scienza delle Armi. Luigi Ferdinando Marsili 1658–1730.,* Bologna, Pendragon, 2012, 143–153.

Rifa'at A., 1967. Rifa'at A. Abou-El-Haj, *Ottoman Diplomacy at Karlowitz,* Journal of the American Oriental Society, 87(1967), 498–512.

Rifa'at A., 1974. Rifa'at A. Abou-El-Haj, *Ottoman Attitudes Toward Peace Making: The Karlowitz Case,* Islam, 51.(1974), 131–137.

Roic, 1992. Roic Sanja, *Vico, A. Carafa e Jelena Zrinska. Un episodio di storiografia e di letteratura europea,* Bollettino Del Centro di Studi Vichiani, 1992/22, 387–400.

Rosen, 1885. Rosen Viktor, *Remarques sur les manuscrits orientaux de la Collection Marsigli á Bologne. Suivies de la liste compléte des manuscrits arabes,* Rome, 1885.

Rossi, 2002. Rossi Berardo, *Raimondo Montecuccoli: un cittadino d'Europa del Seicento,* Bologna, 2002.

Rossi, 2009. Rossi Berardo, *Raimondo Montecuccoli e Cristina di Svezia = Raimondo Montecuccoli: teoria, pratica militare, politica e cultura nell'Europa del Seicento. Atti del Convegno di 4–5 ottobre 2002, Modena-Pavullo nel Frignano,* Pavullo nel Frignano, 2009, 115–125.

Rossi, 1931. Rossi Ettore, *Il secondo centenario della morte di Luigi Ferdinando Marsigli,* Oriente moderno, XI(1931), 415–424.

Rothman, 2006. Rothman E. Natalie, *Becoming Venetian: Conversion and Transformation in the Seventeenth Century Mediterranean,* Mediterranean Historical Review, 21(2006. június/1), 39–75.

Roventi, 1995. Roventi I., *Elogio del caffé,* Palermo, 1995.

Rózsa, 1963. Rózsa György, *Budapest régi látképei (1493–1800),* Budapest, 1963 (Monumenta Historica Budapestinensia, 2).

Rozsnyói, 1999. Rozsnyói Zsuzsanna, *La storia ungherese vista da Luigi Ferdinando Marsili,* Anecdota, 1999/2, 75–93.

Rozsnyói, 2000. Rozsnyói Zsuzsanna, *Szótárkísérletek a XVII. századból. Luigi Ferdinando Marsigli bolognai szótára és szójegyzék töredékei = Olasz nyelvi tanulmányok az alkalmazott nyelvészet köréből,* szerk. Tassoni Luigi, Fóris Ágota, Pécs, 2000, 179–191.

Rozsnyói, 2003. Rozsnyói Zsuzsanna, *Luigi Ferdinando Marsigli e gli ungheresi. Alcune considerazioni sul Marsili storico = Hungarica Varietas. Mediatori culturali tra Italia e Ungheria,* szerk. Papo Adriano, Németh Gizella, Mariano del Friuli, Laguna, 2003, 133–140.

Ruzzini, 1860. Ruzzini Carlo, *Relazione del Congresso di Carloviz e dell'Ambasciata di S. Carlo Ruzini Cav = Relazioni degli Stati Europei, tranne l'Italia (Germania),* IV, szerk. Alberi Eugenio, Firenze, 1860 (Relazioni degli Ambasciatori veneti al Senato, I), 345–445.

Sandonnini, 1913. Sandonnini Tommaso, *Il generale Raimondo Montecuccoli e la sua famiglia,* Modena, 1913.

Sándor, 1991. Sándor Klára, *A bolognai rovásemlék,* Szeged, 1991 (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 2).

Saricaoğlu, 1991. Saricaoğlu Fikret, *Cihannüma ve Ebubekir b. Behram ed-Dimiski-Ibrahim Müteferrika = Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan,* İstanbul, 1991, 121–142.

Sarlai, 2007. Sarlai Szabolcs, *I progetti del Marsili per la pace di Carlowitz nel 1698 = I turchi, gli Asburgo e l'Adriatico,* szerk. Németh Gizella, Papo Adriano, Trieste, 2007, 153–162.

Sarti, 2001. Sarti Raffaella, *Bolognesi schiavi dei „Turchi" e schiavi „turchi" a Bologna tra Cinque e Settecento: alterità etnico-religiosa e riduzione in schiavitù,* Quaderni storici, 2001/107, 437–473.

Savaş, 1996. Savaş Ali Ibrahim, *Takrir-i Ahmed Merami Efendi (Azak Muhaddidi Ahmed Merami Efendi'nin 1740/1741 sınır tespit çalışmaları hakkında raporu),* Türk Tarih Kurumu Belgeler, XVI(1996/20), 151–173.

Scala, 1687. Scala Ercole, *L'Ungheria compendiata nuovamente stampata con le città piu rimarcabili di quel Regno...come pure descritta le serie d'ogni suo regnante...Riti e Costumi di quei Popoli...e nel fine i Gloriosi Progressi fatti dall'Armi Cesaree nel medesimo Regno dalla Liberazione di Vienna, Anno 1683 ...l'Anno 1686 con l'Assedio e Presa della Real Città BUDA,* Venezia, 1687.

Schefer, 1881. Schefer Charles, *Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à l'Ambassade de France à Costantinople (1672–1673),* Paris, 1881.

Scheffler, 1914. Scheffler János, *VIlI. Sándor pápa és a bécsi udvar (1689—1691) A Vatikáni Levéltár okmányai alapján,* Ungvár, 1914.

***Scritti inediti,* 1930**. *Scritti inediti di Luigi Ferdinando Marsili. Raccolti e publicati nel II centenario dalla morte a cura del Comitato Marsiliano,* Bologna, N. Zanichelli, 1930.

Sebag, 1978. Sebag Paul, *Sur Deux Orientalistes Français du XVIIe Siècle; F. Petis de la Croix et le Sieur de la Croix,* Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée, 1978/25, 89–117.

Sebestyén, 1915. Sebestyén Gyula, *A magyar rovásírás emlékei,* Budapest, 1915.

Signorotto, 1998. Signorotto Gianvittorio, *Lo Sqadrone volante. I cardinali 'liberi' e la politica europea nella seconda metà del XVII Secolo = La Corte di Roma tra Cinque e Seicento „teatro" della politica europea,* szerk. Signorotto Gianvittorio, Visceglia M. A., Roma, 1998, 93–137.

Silahdar, 1928. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi,* 1–2, szerk. Refik Ahmed, İstanbul, Devlet Matbaası, 1928.

Simoni, 2012. Simoni Fulvio, *Scuola d'artiglieria, laboratorio scientifico, museo delle meraviglie: apparenza e sostanza dell'architettura militare dell'Istituto delle Scienze di Bologna. = La scienza delle armi. Luigi Ferdinando Marsili 1658–1730,* Bologna, Pendragon, 2012, 125–141.

Sorbelli, 1930. Sorbelli Albano, *Lettera-prefazione al catalogo dei manoscritti orientali = Scritti inediti di Luigi Ferdinando Marsili raccolti e pubblicati nel II centenario dalla morte,* szerk. Comitato Marsiliano, Bologna, 1930, 173–183.

Spon, 1678. Spon Jacob, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece et du Levant, fait aux annés 1675 et 1676 par Jacob Spon, Docteur Medecin Aggregé à Lyon, et George Wheler, Gentilhomme Anglois,* szerk. Wheler George, Lyon, 1678.

Stoye, 1994. Stoye John, *Marsigli's Europe: 1680–1730. The life and times of Luigi Ferdinando Marsigli, soldier and virtuoso,* New Haven-London, 1994.

Stoye, 2015. Stoye John, *Marsigli Európája 1680–1730. Luigi Ferdinando Marsigli katona és életművész,* ford. Kisari Balla Görgy, Balla Dorottya, Kiss Ernőné, Budapest, Pauker Holding, 2015.

Sturdza, 1913. Sturdza Alexandre, *L'Europe Orientale et le Role Historique des Maurocordato, 1660–1830,* Paris, 1913.

Sugár, 1983. Sugár István, *Lehanyatlik a török félhold,* Budapest, 1983.

Szakály, 1986a. Szakály Ferenc, *Buda visszafoglalásának emlékezete, 1686,* Budapest, 1986.

Szakály, 1986b. Szakály Ferenc, *Hungaria Eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól. 1683–1718,* Budapest, 1986.

Szalay–Baróti, 1895. Szalay József, Baróti Lajos, *A Magyar Nemzet Története,* 1–4, Budapest, Wodianer F. és Fiai, 1895. 1898.

Széchy, 1902. Széchy Károly, *Gróf Zrínyi Miklós (1620–1664),* Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1902 (Magyar történeti életrajzok).

Szendrey, 1983. Szendrey István, *Debrecen és a Thököly-felkelés = A Thököly-felkelés és kora,* szerk. Benczédi László, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, 77–81.

Szirtes, 2016. Szirtes Zsófia, *Erdély és az erdélyi szászok a Habsburg-uralom kezdetén egy 1699. évi emlékirat tükrében = Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére,* I, Budapest, L'Harmattan, 2016, 451–468.

Szita–Seewann, 1997. Szita László, Seewann Gerhard, *A legnagyobb győzelem. Dokumentumok az 1697.évi török elleni hadjárat és a zentai csata történetéhez,* Pécs-Szigetvár, 1997.

Szita–Seewann, 1999. Szita László, Seewann Gerhard, *A karlócai béke és Európa. Dokumentumok a karlócai béke történetéhez. 1698–1699,* Pécs, 1999.

Tagliavini, 1930. Tagliavini Carlo, *Luigi Ferdinando Marsigli e la scrittura runica dei Siculi di Transylvania,* Bologna, Stab. Poligraf. Riuniti, 1930.

Tagliavini, szerk., 1930. *Il „Lexicon Marsilianum". Dizionario Latino-Rumeno-Ungherese del sec. XVII,* szerk. Tagliavini Carlo, Bucarest, 1930.

Testa, 2000. Testa Andrea, *Le opere di Raimondo Montecuccoli,* 3, Roma, 2000.

Testa, 2009. Testa Andrea, *Le opere e i diari di viaggio di Raimondo Montecuccoli = Raimondo Montecuccoli: teoria, pratica militare, politica e cultura nell'Europa del Seicento. Atti del Convegno di 4–5 ottobre 2002, Modena-Pavullo nel Frignano,* Pavullo nel Frignano, 2009, 31–50.

Testa, 2013. Testa Andrea, *Raimondo legge Raimondo. Il Montecuccoli di Luraghi = American Legacy. La SISM ricorda Raimondo Luraghi,* Roma, Società Italiana di Storia Militare, 2013, 201–226.

Thallóczy, 1895. Thallóczy Lajos, *Carafa levelezése Dietrichstein Herceggel: a hg. Nikolsburgi levéltárából,* Magyar Történelmi Tár, 1895, 593–618.

Thallóczy, 1896. Thallóczy Lajos, *Carafa levelezése Dietrichstein Herceggel: a hg. Nikolsburgi levéltárából, II.,* Magyar Történelmi Tár, 1896, 25–44.

Thiriet, 1989. Thiriet Jean Michel, *Les italiens au service de Léopold Ier = Le baroque autrichien au XVIIIe siècle,* szerk. Stolwitzer Gertrude, Rouen, 1989, 43–52.

Thiriet, 2004. Thiriet Jean Michel, *De l'usage de la langue italianne à la Cour de Vienne aux XVII et XII siécles = La cultura latina, italiana, francese nell'Europa centro-orientale,* szerk. Platania Gaetano, Viterbo, 2004, 319–326.

Tiraboschi, 1793. Tiraboschi Girolamo, *Raimondo Montecuccoli,* Biblioteca Modenese, III(1793), 286–294.

Tóth, 1997. Tóth István György, *A karlócai béke,* Rubicon, 1997/2, 33–37.

Tóth F., 2007. Tóth Ferenc, *Saint-Gotthard 1664. Une bataille européenne,* Paris, 2007.

Tóth Zs., 2007. Tóth Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az „Élete leírása magától" és a XVII. századi puritanizmus,* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007.

Tóth Zs., 2008. Tóth Zsombor, *Ifjúkori önarckép: Cserei Mihály 1690–1697 = Generációk a történelemben,* szerk. Gyáni Gábor, Láczay Magdolna, Nyíregyháza, 2008, 235–247.

Traini, 1971. Traini Renato, *I fondi dei manoscritti arabi in Italia = Gli studi sul Vicino Oriente in Italia dal 1921 al 1970. II. L'Oriente islamico,* Roma, 1971, 261–276.

Trócsányi, 1988. Trócsányi Zsolt, *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740,* Budapest, 1988 (MOL Hatóság- és hivataltörténet, 8).

Uzunçarşili, 1988. Uzunçarşili Ismail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı,* Ankara, 1988.

Vai, 2006. Vai Gian Battista, *Isostasy in Luigi Ferdinando Marsili's manuscripts = The Origins of Geology in Italy,* szerk. Caldwell W.G.E., Vai G.B., Boulder (Colorado), 2006 (The Geological Society of America, Special Paper, 411), 95–125.

Varga, 1986. Varga J. János, *A fogyó félhold árnyékában. A török kiűzése Magyarországról,* Budapest, Gondolat, 1986.

Varga, 1987. Varga J. János, *Inszurrekció, kvártély és porció. Megyei teherviselés a felszabadító háború időszakában = Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején,* szerk. Praznovszky Mihály, Bagyinszky Istvánné, Salgótarján, 1987 (Discussiones Neogradienses, 4), 125–133.

Varga, 2002. Varga J. János, *Az „Orta Madzsar" szerepe Perényi Pétertől Thököly Imréig. A nyugati irányú török hódítás metodikájához = Tanulmányok Sza-*

kály Ferenc emlékére, szerk. Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György, Budapest, 2002, 415–422.

Varga, 2007. Varga J. János, *Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben,* Budapest, História-MTA Történettudományi Intézete, 2007 (História Könyvtár. Monográfiák, 23).

V. Windisch, szerk., 2000. *Bethlen Miklós élete leírása magától = Bethlen Miklós művei,* szerk. V. Windisch Éva, Budapest, Neumann Kht, 2000.

Vékony, 1984. Vékony László, *Egy olasz polihisztor a Kárpát-medencében. Marsigli élete, munkássága és iratai,* Újvidék, 1984.

***Vera relazione…*, 1686**. *Vera relazione della resa del castello di San-Giob all'armi imperiali comandate dal sig. marescial di campo luogotenente co. Caraffa seguita li 12. Febraro 1686,* Bologna, Giacomo Monti, 1686.

Veress, 1906. Veress Endre, *A bolognai Marsigli-iratok magyar vonatkozásai,* Budapest, 1906.

Veress, 1907. Veress Endre, *Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684–1686-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról,* Budapest, 1907 (Budapest régiségei, IX).

Veress, 1909. Veress Endre, *Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597–1606),* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1913.

Veress, 1930. Veress Endre, *A Marsigli centenáriumi kiadványok magyar vonatkozásai,* Magyar Könyvszemle, 1930/8, 264–273.

Veress, 1931. Veress Endre, *Il conte Marsigli in Ungheria,* Budapest, 1931.

Vico, 1716. Vico Giambattista, *De rebus gestis Antonj Caraphaei,* Napoli, Felice Mosca, 1716.

Vico, 1997. Vico Giambattista, *Le gesta di Antonio Carafa,* 1–2, szerk. Sanna Manuela, Napoli, Alfredo Guida Editore, 1997 (Opere di Giambattista Vico).

Vígh, szerk., 2010. *Raimondo Montecuccoli (1609–1680): Lettere, arte militare e scienze agli albori dell'Europa moderna = Annuario. Studi e Documenti Italo-Ungheresi. Accademia d'Ungheria a Roma. 2007–2008, 2008–2009,* szerk. Vígh Éva, 2010, 411–457.

Volckmer, 1988. Volckmer Volker von., *Graf Wolfgang IV, zu Oettingen-Wallerstein (1629–1708). Gesandter zum Friedenskongres von Karlowitz (1698–99) und Grosbotschafter zum Sultan in Konstantinopel (1699–1701) = Diplomaten und Wesire. Krieg ung Frieden im Spiegel türkischen Kunsthandwerks,* szerk. W. Schienerl Peter, München, 1988, 9–34.

Wagner, 1964. Wagner Georg, *Das Türkenjahr 1664: Eine europäische Bewährung Raimund Montecuccoli die Schlacht von St. Gotthard-Mogersdorf und der Friede von Eisenburg (Vasvár),* Eisenstadt, 1964.

Waldeck, 1788. Waldeck Fürst Friedrich, *Des Grafen Veterani, Kaiserlichen Feldmarschalls, Feldzüge in Ungarn und den angränzenden Provinzen, vom Jahre 1683. bis 1694. : Mit vielen Anmerkungen, Berichtigungen und Erläuterungen durch Beyspiele aus der Geschichte der neuern Türkenkriege,* Dresden, Walther, 1788.

Wandruschka, 1963. Wandruschka A., *Österreich und Italien im XVIII-ten Jahrhundert,* Wien, 1963.

Winkelbauer, 2003. Winkelbauer Thomas, *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter = Österreichische Geschichte 1522 – 1699,* I, szerk. Herwig Wolfram, Wien, 2003.

Wolf, 1858. Wolf Adam, *Drei diplomatische Relationen aus der Zeit Kaiser Leopolds I,* Archiv für österreichische Geschichte, 1858/XX, 305–320.

Wood, 2013. Wood Alfred C., *History of the Levant Company,* Oxford, 2013.

Wurm, 1971. Wurm Heidrun, *Der osmanische Historiker Hüseyn b. Ga'fer, genannt Hezârfenn, und die Istanbuler Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts,* Freiburg im Breisgau, 1971.

Wurm, 1973. Wurm Heidrun, *L. F. Marsigli. Stato militare dell'Impero ottomano,* Biblioteca Orientalis, XXX(1973. november/5–6).

Yaşar, 2008. Yaşar Yılmaz, *An Ottoman Peace Attempt at the Habsburg Court during the Ottoman-Holy League War: Zülfikar Efendi in Vienna, 1688–1693,* Ankara, Bilkent University, 2008.

Yerasimos, 1991. Yerasimos Stephane, *Les voyageurs dans l'Empire Ottoman XVé-XVIe siécles,* Ankara, 1991.

Young, 1920. Young George Frederick, *The Medici,* II, London, 1920.

Yöntem, 1952. Yöntem Ali Canib, *Rami Mehmed Paşa ve Sulhnamesi = IV. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Tebliğler,* Ankara, 1952, 346–353.

Yücel, 1996. Yücel Abubekir Sıddık, *Mühürdar Hasan Ağa'nın Cevâhirü't-Tevârîh'i,* Erciyes Üniversitesi, Kayseri, Kiadatlan doktori dolgozat, 1996.

Zrínyi, 2000. Zrínyi Miklós, *Szigeti veszedelem. Az török áfium ellen való orvosság,* Budapest, Európa Könyvkiadó, 2000.

Névmutató

Abate, Nicolò dell' 117
Abaza Haszán 30
Abdullah (velencei renegát) 78
Abdurrahman, Abdi 131
Absolon Dániel 49, 55, 56, 67
Abubekir efendi l. Dimaski
Ágoston Gábor 7
Ahmed, I. (oszmán szultán) 148
Ahmed aga 106
Ahmed temesvári pasa 84, 106, 107, 108, 204
Ahmed Merámi efendi 103
Ahmedi, Taj al-Din Ibrahim 127
Áldásy Antal 70
Aldobrandini, Gian Francesco 11
Ali pasa 31, 102, 112
Altoviti (Mattia de Medici ágense) 172
Amcazade Köprülü Hüszein pasa (nagyvezér) 92
András, II., Árpád-ház (magyar király) 51
Angelini-Bontempi, Giovanni Andrea 10
Apafi Mihály 31, 32, 46, 62, 66, 67, 174
Apafi Mihály, ifj. 67, 191
Aşik pasa 127
Assemani, Giuseppe Simone 124, 125
Attila 64
Auersperg, Wolfgang Georg 97
Ayn Ali efendi 79, 156, 159, 160, 161

Baden, Hermann von 59, 60
Bádeni Lajos 66, 177, 180, 193
Baldigara, Giulio 10
Baldigara, Ottavio 10
Banner (svéd tábornok) 20
Barcsay Ákos 30
Barkan, Ömer Lütfi 151
Basta, Giorgio 10, 11, 15, 23, 64
Batthyány, Ádám, II 36, 38
Bazin, Louis 148
Beliczay Jónás 70
Bene Sándor 7, 8, 71
Bentivoglio (család) 17
Bentivoglio tábornok 11
Bethlen Miklós 61, 64, 65, 66, 67
Bettini, Mario 25
Bisaccioni, Maiolino 23
Blaeu, Joan 121, 162
Blaeu, Wilhelm 162
Bonvisi, Francesco 16, 193
Brusoni. Girolamo 23, 37
Busbecq, Augier Ghislaus de 29

Campori, Matteo 26
Caprara (család) 11
Caprara, Enea Silvio 12, 53, 64, 84, 119
Caraffa (család) 11, 12
Caraffa, Antonio 10, 15, 43,–66, 87, 98, 105, 167, 176–177, 179–183
Caraffa della Spina, Carlo 43
Caraffa, Marcantonio 43
Caraffa, Maria Tommasina 43
Cardona, Caterina 43
Carli, Gian Rinaldo 80
Castaldo, Giovanni Battista 11
Chateauneuf, Pierre-Antoine

de Castagnères (francia követ) 90
Chigi, Flavio 73, 82
Civrani, Pietro 74, 75, 76, 77, 78, 84
Cleronome, Giorgio 89
Coke, Thomas 90
Coligny, Jean de 38
Colyer, Jacob 91, 93, 190, 191, 192
Colyer, Justinus 162
Colloredo (család) 11
Comazzi, Giovanni Battista 9, 23
Condé, II. Louis de Bourbon 23, 29
Cornaro, Federico 46
Cornaro (hadmérnök) 86
Cospi, Ferdinando 119
Croix, Petit de la 80
Csáky István 54
Cselebi, Evlia 132
Cserei Mihály 65
Czigány István 136

d'Arco, Giovanni Filippo 115
d'Aste, Michele 85
Dávid Géza 7
Deák Antal András 8, 70
Dietrichstein, Maria Margareta von 22
Dimaski, Ebu Bekir bin Behrám ed- 161, 162, 162
Domokos György 8
Donado, Giovanni Battista 80, 139, 141
Doria, Giovanni Battista 52
Dukaginzâde Yahyâ bey 128
Dzselálzáde, Musztafa (török költő és történetíró) 79

Eimmart, Georg Christoph 110
Este, Alessandro de' 19
Este, Cesare de' 19

Falvay Dávid 8
Fantuzzi, Giovanni 69
Farinelli, Franco 70
Fekete Lajos 131
Felice da Pisa 10
Ferabosco, Pietro 10
Ferdinánd, III., Habsburg 21
Ferdinánd főherceg, Habsburg (majd IV. Ferdinánd) 21
Ferenc, II., Habsburg-Lotharingiai (császár és magyar király) 9
Finch, John 76
Fodor Pál 7
Fontana, Giovanni Domenico 137
Fontana, Prospero 117
Foresti, Gaetano 82
Foscolo, Ugo 24
Frigyes, III., Habsburg (német-római császár) 9

Gabai, Abr(ah)am 77
Galasso (család) 11)
Galilei, Galileo 17
Galland, Antoine 79, 80, 199
Gardi, Andrea 70, 71
Gherardi, Raffaella 8, 70
Ghiselli, Giovanni Maria 78
Gonzaga (család) 11
Gonzaga, Annibale 21
Gonzaga, Luigi 11, 20
Grassi, Giuseppe 24, 40
Gróf László 70
Guariente (Guarienti) 90, 190, 192
Gueze, Raoul 58

Guilleragues, Gabriel de 78
Giustiniani, Marcantonio 16
Gül baba 131, 133
Gusztáv Adolf, Vasa (svéd király) 82

Halil pasa 105, 108
Hallart, Louis Nicolas d' 137
Haller János 62, 65
Haszán aga 111
Haszán pasa 108
Hazai György 7
Heemskerck, Conrad 90
Hegedüs Béla 8
Heissler, Donat Johann (Graf von Heitersheim) 58, 62, 64, 66, 87, 184
Herberstein, Johann Joseph 87
Herczeg Gyula 70
Hezarfen, Hüseyn 78, 79, 80, 146, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 197
Hochkirch, Philipp Bertram Degenfeld von 19, 20
Hohenlohe, Julius 33, 38
Hohenlohe, Wolfgang von (Hollach) 170
Horváth Mihály 54
Hunyadi (I.) Mátyás (magyar király) 40
Hussey, William 89, 90, 91
Huyssen, Hendrik van 24
Hüszejn Aga 78
Hüszejn budai pasa 33

Iakovosz pátriarka 76
Ibrahim efendi 96, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 200, 203
Ibrahim pasa 107, 108, 111, 140, 200, 201
Ibn Khaldún 79
Ince, X. (pápa) 21
Ince, XI. (pápa) 15, 73, 86, 87
Iszmael efendi 122
Iszmail pasa 102
Ivanics Mária 7

Jagelsky, Luca(s Franz) 111
Jankovics József 70
Jászay Magda 70
József, I., Habsburg (császár és magyar király) 51, 53, 54, 116
Juszuf pasa 102
Juvigny, Carl Joseph 137

Kalavszky Zsófia 8
Kara Mehmed pasa 53
Kara Musztafa (nagyvezér) 53, 76, 84, 90
Kászim pasa 134
Kátib Cselebi 79
Kemény János 31, 32
Kerekes Dóra 192
Károly, (V.), Lotharingiai 13, 14, 17, 22, 23, 24, 29, 43, 62
Károly Gusztáv, Vasa (svéd király) 22
Károly, II., Habsburg (spanyol király) 44
Kinsky, Franz Ulrich 49, 60, 67, 88, 90, 95, 96, 97
Kintzing 62
Kisari Balla György 70
Kleinburg, Paul 67
Kocsi bej 79
Köprülü Mehmed (nagyvezér) 30, 32

Köprülü Fázil Ahmed (nagyvezér) 32, 34, 35, 37, 38
Köprülü Fázil Musztafa (nagyvezér) 190
Kovács Zsuzsa 71, 123, 137, 138, 139, 140, 141
Kővári László 65
Krisztina, Vasa (svéd királynő) 21, 22, 73, 82
Kücsük Mehmed 32,712
Kunitz, Johann Christoph von 76, 89

Lajos, XIV., Bourbon (francia király) 10, 13, 15, 44, 59, 87, 91, 92, 184
Lavergne, Gabriel Joseph de 76
Lipót, I., Habsburg (császár és magyar király) 9, 10, 12, 13, 14, 16, 17, 20, 22, 23, 30, 31, 32, 35, 39, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 60, 61, 62, 65, 66, 70, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 95, 98, 107, 109, 112, 124, 144, 165, 166, 167, 170, 171, 177, 193
Lipsius, Justus 15, 17, 118
Lotharingiai l. Károly (V.)
Luca, Giambattista de 73, 82
Lupi, Regina 70
Luraghi, Raimondo 23, 24, 25
Lütfi pasa 79

Mac Connell, Anita 69
Machaeva, Orazgozel 126
Magnani, Stefano 70
Mahmud aga 176, 177, 181
Małachowski, Stanisław 93
Mansel, Philip 145
Margit Terézia, Habsburg (spanyol infánsnő) 22
Marescotti (család) 17
Marsigli, Carlotta 22
Marsigli, Ernestina 22
Marsigli, Luigi Ferdinando 7, 10, 13, 15, 23, 61, 69–72, 74–86, 90, 93, 95–98, 100–102, 105–125, 128–129, 132, 137, 139, 141, 143–149, 151–162, 164, 166–168, 192–193, 200, 203
Marsigli, Leopoldo (Filippo) 22
Marsigli, Luisa 22
Marsili, Cesare 17
Martelli, Fabio 166
Mascardi, Agostino 23
Maurocordato, Alexandro 58, 76, 92–93, 102, 162, 176–177, 179–181
Medici di Marignano (család) 11
Medici, Cosimo de' (II.) 26
Medici, Mattia de' 21, 25, 26, 169, 172, 175
Mehmed aga 105, 177, 180, 181
Mehmed, (Hódító) II. (oszmán szultán) 104, 148, 155
Mehmed, IV. (oszmán szultán) 32, 39, 57, 78, 121, 162
Mehmed, váradi pasa 182, 183
Melani, Atto 87
Meninski, Franz 197
Mezzofanti, Giuseppe Gaspare 125, 126
Misirli Davud sejk 198
Modona, Leonello 126
Monok István 70
Montecuccoli (család) 11
Montecuccoli, Ernesto 83
Montecuccoli, Galeotto 11

Montecuccoli, Raimondo 10–12, 15–17, 19–24, 26–41, 46, 73, 83, 112, 164, 166–167, 169, 170– 173, 175
Morosini, Giovanni 75, 76
Mühürdár Haszán aga 37
Müller, Johann Christoph 110, 112
Murád, IV. (oszmán szultán) 148
Musztafa, II. (oszmán szultán) 92, 101
Musztafa, bihácsi bég 106

Nádasdy, Ferenc 38
Nagy Levente 7, 8, 71
Nehem, Dietrich 97, 98
Nevai, Ali Şir 127
Nicolini, Fausto 58
Noé 194
Nointel, Charles Marie François Olier, marquis de 80

Oborni Teréz 8
Odescalchi, Livio 86, 87
Orbán, VIII. (pápa) 20
Oszmán aga 62, 102, 111
Öttingen, Wolfgang zu 93

Paget, William 89, 90, 93, 97
Pallavicini (család) 11
Pálffy Géza 8
Pasti, Franco 8
Pedani, Maria Pia 7
Perjés Géza 41
Petrosyan, Jurij Asotovics 149
Petrőczi István 184
Piccolomini (család) 11
Piccolomini, Ottavio 12, 20
Piemontese, Angelo Michele 126, 140
Piri Mehmed pasa (nagyvezér) 155
Pistoso, Maurizio 8, 123, 125, 129
Podestà, Johann Baptist 111
Poggi Collesi, Giovanni 174, 175
Porcia, Johannes Ferdinand von 34
Porphyrita, Janaki 89, 90
Priorato, Galeozzo Gualdo 9, 10, 23, 31, 32, 36, 37
Proski, Samuel 76

Quincy, Louis Dominique 69
Quarient l. Guariente

Rabatta, Giovanni 12, 47
Rabutin, Jean-Louis 67, 97
Radics Endre 55, 56
Radvánszky György 50
Rákóczi (Rákóczy) (család) 54
Rákóczi Ferenc, (II.) 56
Rákóczi György, (II.) 30
Rall, Christoph Ignatius Quarient von 89
Rami Mehmed pasa 93, 102
Rasid 131
Reis, Piri 128
Reninger, Simon 32
Rezik János 48
Römer, Claudia 7
Rosen, Viktor 125, 126
Rossi, Ettore 148
Roth János 50
Rozsnyói Zsuzsanna 71
Rusztem pasa 52
Ruzzini, Carlo 94

Sándor, VII. (pápa) 33
Sándor, VIII. (pápa) 87
Sándor Klára 70

Sanna, Manuela 58
Santini 176
Savoyai Jenő 15, 17, 23
Scala, Ercole 64
Schlick, Leopold Anton Joseph 93, 97
Schulz, Valentin Graffen von 48
Sebestyén Gyula 70
Sejtán Ibrahim pasa 53
Shahidi, Ibrahim 126
Sobieski, III. János (lengyel király) 16, 43, 84
Souches, Raduit de 20, 39, 171
Solari, Vittorio 58
Speziacasa, Giovanni Maria da 10
Spinola, Domenico 11
Spon, Jacob 75
Stahremberg, Guido Wald Rüdiger Graf von 60, 97
Stevin, Simon 118
Stoye, John 69, 70, 83
Strassoldo (család) 11
Strattmann, Theodor Heinrich von 49
Strozzi, Pietro (császári tábornok) 11, 170
Sudár Balázs 7

Szari Szülejmán pasa (nagyvezér) 177, 180
Szejdi Ahmed 30
Szelim, I. (oszmán szultán) 155
Szelim, II. (oszmán szultán) 148
Szilády Áron 70
Szilágyi Emőke Rita 8
Szilahtár Mehmed 131
Szita László 7
Szulejmán, (Nagy) I. (oszmán szultán) 128, 148, 163, 164
Szulejmán, III. (oszmán szultán) 64, 90

Tagliavini, Carlo 70
Tallman, Michele 110, 111, 124, 138, 140
Tarsia, Giacomo 82
Tarsia, Tommaso 60
Teleki Mihály 62
Testa, Andrea 25, 37, 40
Teti, Carlo 10
Thaly Kálmán 70
Thököly Imre 12, 45–49, 53–57, 59–61, 64, 66–67, 90, 140, 176, 177, 184
Tibaldi, Pellegrino 117
Torre, Marc'Antonio Mamucca della 111
Traetto, Carafa di (család) 58
Traini, Renato 126
Turenne, Henri de La Tour d'Auvergne de 23, 25, 29

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı 104

Vai, Gian Battista 70
Vékony László 70
Veltzé, Alois 24
Veress Endre 70, 132
Verneda, Filippo Bessetti 86
Veterani, Federico Ambrogio 12, 61, 62, 64, 67, 90
Vico, Giambattista 44, 57, 58
Vigne, Nicolao Marcel de la 137
Vilmos, III., Orániai (angol király) 91
Visconti, Giovanni Morando 110
Voznyicin, Prokop Bogdanovics 93

Wallenstein, Albrecht von 19, 25
Wardenburg, Johann Ludwig von 87
Wesselényi Ferenc 39
Wolde, Alvise 111
Wurm, Heidrum 148
Zrínyi Ilona 48, 49, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 184
Zrínyi Miklós 29, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 41, 170, 173, 175
Zrínyi Péter 175, 176
Zülfikar efendi 60, 88

A bécsi udvar szolgálatában tevékenykedő olasz hadvezérek, mind gyakorlati tevékenységük, mind pedig elméleti írásaik által igen jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy I. Lipót (1640–1705) császár és magyar király birodalma, amely uralkodásának kezdetén az európai politikai sakktáblán csupán közepes hatalomnak számított, végére igazi nagyhatalommá nőtte ki magát. Ennek a 17. század végi, magyar szempontból is oly fontos folyamatnak éppen ezek a nagy hatású, itáliai származású hadvezérek, hadiírók voltak az előmozdítói. Közülük a könyvben részletesen megismerhetjük a modenai Raimondo Montecuccoli, tanítványa, a nápolyi Antonio Caraffa és követőjük, a bolognai Luigi Ferdinando Marsigli törökellenes tevékenységét és írásait. Ők képviselték ugyanis a császárvárosban a török kiűzésének szükségességét, propagálták írásban és szóban a török hatalmának végleges megtörésére irányuló nagy háború gondolatát és nem utolsósorban a török ellen vívott harcaik során tevőlegesen is hozzájárultak annak megvalósulásához.

